

Antisemittisme i Polen etter Auschwitz?

*Etterkrigspogromer og overgrep mot jøder i Polen 1944-1948.
En analyse av historikerdebatten etter 1989.*

Alexander Fosse Andersen

Masteroppgave i historie ved Institutt for arkeologi, konservering og
historie

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2009

Takk til:

Først og fremst vil jeg takke min fantastiske veileder Einhart Lorenz som har kommet med veldig konstruktive kommentarer og innspill under hele arbeidsprosessen. I tillegg ønsker jeg å takke Ewa Mork, bibliotekar ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, for nyttige innspill når det gjelder forståelse av polske forhold og for enestående service med anskaffelse av litteratur. Jeg vil også takke Andreas Meeg-Bentzen og Signhild Jenny Stave Samuelsen for korrekturlesing. Sist men ikke minst vil jeg takke mamma og pappa for at de alltid har vært der for meg.

Oslo, 8. mai 2009

Alexander Fosse Andersen

Innhold

1.0 Innledning	1
1.1 Gjeldende teorier om emnet	2
1.2 Problemstillinger og avgrensning knyttet til emnet	3
1.3 Metodiske betraktninger	4
1.4 Kommentarer til begrepsbruk: <i>polakk, jøde og antisemittisme</i>	5
1.5 Sentral litteratur	7
1.6 Oppgavens struktur	7
2.0 Opprettelsen av den polske staten og minoritetsrettigheter	9
2.1 Polske jøders situasjon i mellomkrigstiden	9
2.2 Den andre verdenskrig og Holocaust.....	11
2.2.1 Den nasjonalsosialistiske gettopolitikken i Polen.....	12
2.2.2 Livet i gettoene, deportasjoner og tilintetgjørelse	12
2.2.3 Polskjødiske forhold under den andre verdenskrigen	13
3.0 Polen etter den andre verdenskrigen	15
3.1 Frigjøring og reorganisering av Polen	15
3.1.1 Polens nye grenser.....	17
3.2 Den kommunistiske maktovertakelsen.....	18
3.3 Situasjonen for de polske jødene etter den andre verdenskrigen.....	20
3.3.1 Tilbakevendingen fra Sovjetunionen.....	20
3.3.2 Ny demografisk sammensetning av de polske jødene	22
3.3.3 Jødernes hverdag i Det nye Polen: samfunnsdeltakelse, overgrep og forfølgelse	22
3.3.4 Fortsettelse av det gamle eller en ny hverdag?	27

4.0 Kielce – en vanlig polsk by?.....28

4.1 Pogromen 4. juli 1946 30

4.2 Øyeblikkelige reaksjoner hos sentrale aktører 32

4.2.1 Reaksjonen til Det polske kommunistpartiet..... 33

4.2.2 Reaksjonene til Den katolske kirken 33

5.0 Jan T. Gross og åpningen av ”Pandoras eske” 36

5.1 En ugjestmild tilbakekomst 39

5.1.1 Den antijødiske volden..... 39

5.1.2 Polsk overtakelse av jødisk eiendom..... 40

5.1.3 Antijødiske holdninger i forvaltningen..... 42

5.1.4 Antisemittisme i skolen 43

5.2 Etterkrigspogromene..... 44

5.2.1 Hvordan Kielcepogromen fikk et så stort omfang 44

5.3 Żydokomuna – en jødiskkommunistisk konspirasjon?..... 48

5.4 Hvorfor den antijødiske volden? 54

5.5 Oppsummering av kapittelet 56

6.0 Reaksjoner på *Fear* – akademisk tilnærming og polsk politisk debatt? 58

6.1 Akademiske reaksjoner i Europa og Israel 58

6.2 Reaksjoner fra polskamerikansk academia..... 66

6.3 Reaksjoner i Polen 70

6.4 Sammendrag av kapittelet..... 72

7.0 Andre forklaringsfaktorer på den antijødiske volden ...73

7.1 Kampen for en polsk nasjonalstat – Jøden som ”den andre” 73

7.2 Antisemittisme i lys av den politiske konteksten..... 78

7.3 Polsk antisemittisme eller antikomunisme? 88

7.4 Provokasjonsteori – kommunistenes medvirkning..... 96

7.5 Sammendrag av kapitlet	101

8.0 Analyse av historikerdebatten etter 1989 103

8.1 Parallelle "skoler" eller kronologisk hegemoni?	103

8.1.1 Tendenser i debatten	107

8.2 Betydningen av polsk tilhørighet	108

8.3 Aspekter ved bruk av antisemittisme som forklaringsfaktor	114

9.0 Konklusjon 119

Litteraturliste.....	123

Forkortelser	133

Kart	Polen anno1945	17

Bykart over Kielce	29

Kartutsnitt over sentrale steder under Kielcepogromen	30

Bilder	Bildet på side 29 er privat og tatt av oppgaveforfatteren. Bildene på side 30 er hentet fra Gross, Jan T. (2006): "Fear. Anti-Semitismus in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation," New York: Random House.

1.0 Innledning

Temaet for denne masteroppgaven vil være situasjonen for jøder i Polen i perioden 1944 til 1948. Fokuset vil være etterkrigspogromene med vekt på en spesiell hendelse: Kielce-pogromen 4. juli 1946. Masteroppgaven vil være en historiografisk oppgave der forskjellige historieverk og artikler blir analysert og diskutert.

Hvorfor velge Polen? Polen hadde en stor jødisk minoritet før utbruddet av den andre verdenskrigen i september 1939. Rundt 10 prosent av befolkningen i Polen, det vil si 3,3 millioner, var bekjennende jøder. Av disse overlevde kun 300 000 nazistenes utryddelsespolitikk i Europa, der Det okkuperte Polen var hovedåstedet for tilintetgjøringen av de europeiske jødene. Antisemittisme var et utbredt fenomen i Polen i mellomkrigstiden, og overgrep mot jøder og anti-jødiske holdninger fortsatte etter krigen. Polen i etterkrigstiden har i tillegg stor overføringsverdi til andre land, ettersom flertallssamfunnet definerte seg selv som offer og viste liten sympati med ”*de andre*.” Måten de polske jødene ble behandlet på etter 1945 er derfor veldig interessant. Når det gjelder pogromen i Kielce i juli 1946, hevder historikerne Einhart Lorenz og Izabela A. Dahl at denne ble et vendepunkt for de polske jødene, og at pogromen ble innledningen til slutten på et selvstendig jødisk liv i Polen. Diskrimineringen og hatet som møtte de jødiske Holocaustoverlevende resulterte i en første emigrasjonsbølge, støttet av sionistiske hjelpeorganisasjoner.¹ Den polske forfatteren Adam Dylewski trekker samme slutning som Lorenz og Dahl når det gjelder effekten av pogromen, men nevner i tillegg at det har vært stor usikkerhet knyttet til årsakene til selve pogromen, særlig rollen til den hemmelige sikkerhetstjenesten og politiet.² Kielcepogromen er blitt stående igjen som selve symbolet på polsk etterkrigsantisemittisme. Ifølge historikeren Shmuel Ettinger viste hendelsen at Holocaust ikke hadde mislyktes med å minske tradisjonell polsk antisemittisme, og hadde til og med intensifisert den.³ Av den grunn vil pogromen få særlig oppmerksomhet i oppgaven.

---

¹ Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [c]: „Øst-Europa etter 1945,” kap. 34 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie i Europa fra antikken til i dag*, s. 562.

² Dylewski, Adam (2003): “Where the tailor was a poet. Polish Jews and their culture. An illustrated guide,” s. 138-139.

³ Ettinger, Shmuel (1997): “The Modern Period,” i Ben-Sasson, Haim Hillel (ed.) (1997): *A History of the Jewish People*, s. 1046.

1.1 Gjeldende teorier om emnet

I årene 1944 til 1948 kom det til overgrep mot jøder i Polen. Disse ble i liten grad omhandlet i faglitteraturen før 1989. Først etter kommunismens sammenbrudd har ”fri forskning” på temaet vært mulig i Polen. I tillegg har Vesten fått tilgang til polske arkiver. Overgrepene er blitt veldig forskjellig fortolket, og formålet med denne oppgaven er derfor å redegjøre for og analysere de ulike fortolkningene.

Tilhengere av den såkalte *provokasjonsteorien* har fremhevet at det var kommunistene som sto bak voldshandlingene mot jødene fordi de ønsket å sverte regimemotstanderne og dra fokuset bort fra den politiske situasjon, blant annet omfattende kommunistisk valgfusk ved ”tre ganger ja-folkeavstemningen” i juni 1946. Målet var også å sikre at Vesten ville gå med på ytterligere sovjetisk kontroll over Polen, og den antijødiske volden har i tillegg i henhold til provokasjonsteorien blitt knyttet til Sovjetunionen utenrikspolitikk for å sikre innflytelse i Midtøsten. Ifølge den polske historikeren Bożena Szaynok har denne teorien særlig hatt oppslutning i det polsk samfunnet.⁴

Antisemittisme som årsaksforklaring er motpolen til denne oppfatningen. Overgrep på jøder og pogromstemninger i mange polske byer ble forårsaket av et sterkt jødehat hos den polske lokalbefolkningen. Denne antisemittismen ble igjen styrt av forskjellige faktorer. Einhart Lorenz og Izabela A. Dahl trekker frem at det finnes visse likhetstrekk ved de østeuropeiske statene etter 1945. Antisemittiske stereotyper og tradisjoner levde videre etter krigen.⁵

En annen årsak som fremheves er kampen for etnisk og kulturet homogene nasjonalstater, der jøder og andre minoriteter ble fremstilt som ”*de andre*.” Konflikter som oppsto da Holocaustoverlevende ville ha sine eiendommer og eiendeler tilbake, er en tredje forklaring. Majoritetsbefolkningen hadde overtatt disse etter at de først var konfiskert av tyskerne. I tillegg ble jødene oppfattet som en privilegert gruppe sammenliknet med majoritetsbefolkningen ellers, som anså seg selv for å være ofre for krig og sovjetisk okkupasjon. Jødisk deltakelse i det kommunistiske maktapparatet bidro til at de ble ”dobbeltsfiender,” både som jøder og kommunister.⁶

---

⁴ Szaynok, Bożena (1997): ”The Jewish Pogrom in Kielce, July 1946-New Evidence,” i *Intermarium* (1997), Volume 1, Nr. 3, lastet ned 21.01.2009:

<http://www.sipa.columbia.edu/ece/research/intermarium/vol1no3/kielce.html>, [s.8]

⁵ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 561.

⁶ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 561-562.

Dessuten påpeker Lorenz og Dahl at erfaringen fra den nasjonalsosialistiske okkupasjonen var viktig for volden og jødehatet. Fornedring, forfølgelse og den nazistiske propagandaen virket fortsatt på polakkene etter nazismens nederlag. ”Krigens brutalisering” forsterket antisemittismen. Selv om polakkene var krigsofre, hadde mange dratt nytte av jødeutryddelsen ved å overta jødiske eiendeler, jobber og hus. Da jødene vendte tilbake, fryktet mange polakker at de ville miste det de hadde tilegnet seg. Jødene ble dermed ”fienden,” og jødene kunne man drepe uten at man ble møtt med harde straffereaksjoner.⁷

Et tredje poeng som trekkes frem av enkelte historikere som studerer de antijødiske overgrepene, er hvorvidt man kan snakke om at *jødene selv hadde skyld i volden* som var rettet mot dem ettersom jøder var overrepresentert i det kommunistiske maktapparatet. Enkelte, som den polske historikeren Piotr Olszówka, hevder dermed at jødene selv på tragisk sett bidro til antisemittismen etter den andre verdenskrigen, mens et mer ekstremt standpunkt, representert ved den polskamerikanske historikeren Marek Jan Chodakiewicz, ikke vil snakke om polsk antisemittisme, men snarere mener at etterkrigs volden mot polske jøder var uttrykk for *antikommunisme*.⁸ Det er disse tre ”forklaringssystemene” som særlig har vært gjeldende innefor historikerdebatten etter 1989.

1.2 Problemstillinger og avgrensning knyttet til emnet

Ut i fra den gjeldende teorien, vil det være interessant å se grundigere på hva ulike historikere trekker frem som årsaker til overgrep mot jødene i Polen i perioden 1944 til 1948.

Kielcepogromen vil her være helt sentral, både med tanke på sine konsekvenser og fordi historikere ofte har brukt hendelsene i Kielce som eksempel på jødernes situasjon. Min hovedproblemstilling for masteroppgaven blir derfor *hvilke forklaringsfaktorer har vært gjeldende i den vestlige historikerdebatten etter 1989 for å forklare antijødiske overgrep i Polen 1944 til 1948, og da Kielcepogromen i særdeleshet? Hva kan i så fall være med på å forklare ulike tolkninger av emnet?* Med vestlig historikerdebatt mener jeg i denne sammenhengen historikerdebatten i Nord-Amerika, Israel og Vest-Europa, i første rekke Storbritannia og Tyskland. Polen regnes her som et sentraleuropeisk land, og den i Polen førte debatten er følgelig ikke tatt med som en del av den vestlige historikerdebatten.

---

⁷ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 562.

⁸ Disse standpunktene finnes i Olszówka, Piotr (1995): *Antisemitismus in Polen. Ein Antisemitismus ohne Juden?* i Hausleitner, Maria og Monika Katz (Hrsg.) (1995): *Jude und Antisemitismus im östlichen Europa*, og i Chodakiewicz, Marek Jan (2003): „After the Holocaust: Polish-Jewish Conflict in the Wake of World War II.”

Med tanke på at Polen i perioden 1944 til 1948 var preget av maktkampen mellom kommunistene og ikke-kommunister, ønsker jeg videre å se på den antijødiske volden i forhold til denne konflikten gjennom å undersøke reaksjonene til sentrale aktører, representert ved Kommunistpartiet og Den katolske kirken i Polen, på Kielcepogromen. Deres handlemåter blir trukket frem av flere historikere for å legitimere egne årsaksforklaringer, og er derfor historisk interessante.

Oppgaven har to tidsavgrensninger. Den første er tidsspennet for selve temaet, som er satt til perioden fra 1944 til 1948. Polske områder ble frigjort fra tysk okkupasjon i 1944 og ble dermed starten på gjenopprettingen av en polsk stat. De fleste overgrepene mot de polske jødene etter ”frigjøringen”⁹ skjedde frem til 1946/47, mens de store emigrasjonsbølgene av jøder fortsatte til 1948. Da hadde majoriteten av de overlevende jødene forlatt Polen. 1948 blir derfor en naturlig ”øvre” avgrensning for temaet. Den andre tidsavgrensningen kommer som følge av at dette er historiografisk oppgave. Det er skrevet lite om overgrep og etterkrigspogromer i Polen før 1989, og jeg ønsker derfor å presentere og analysere historikerdebatten fra 1989 og frem til etter publiseringen av Jan Gross’ bok *Fear* i 2006, slik at debatten om denne også kommer med. Ettersom jeg ikke leser eller skriver polsk, vil det i denne sammenhengen være snakk om *den vestlige historikerdebatten*, det vil da si i Vest-Europa, Nord-Amerika og Israel. Det forhindrer *ikke* polske historikere fra å være representert så lenge de har publisert og deltatt i den vestlige historikerdebatten etter 1989. Debatten internt i Polen vil således i liten grad bli omtalt.

1.3 Metodiske betraktninger

Den største metodiske utfordringen i denne typen oppgaver, er bruken av kilder i litteraturen. Jeg vil først og fremst bruke skriftlige kilder på engelsk og tysk. En del av kildene vil bestå av, eller bygge på, utdrag fra bøker, artikler, debattinnlegg, referater fra møter, rapporter, memoarer og politiforklaringer som i utgangspunktet er skrevet på polsk, muligens også hebraisk, russisk og jiddisch. Mine språkkunnskaper omfatter ikke disse fire språkene. Jeg har med andre ord ingen mulighet til å kontrollere originalkildene, og for å få tilgang til

---

⁹ Med ”frigjøring” mener jeg at det var slutt på den nasjonalsosialistiske okkupasjonen av Polen og nazistenes jødeforfølgelse. Som vi skal se førte dette ikke til nasjonal selvbestemmelse for Polen ettersom landet kom under sovjetisk kontroll. Derfor er også begrepet satt i anførselstegn.

originalkildene, er jeg nødt til å stole på andre- og tredjehåndskilder som er oversatt til tysk eller engelsk.

Oversettelse av sitater er alltid en metodisk utfordring ettersom meningsinnholdet fort kan forskyves. Dette blir en særlig utfordring hvis kilden er oversatt fra et originalspråk til engelsk eller tysk først. For å forhindre en forskyvning i meningsinnholdet, og med tanke på at de aller fleste forstår engelsk, kommer jeg ikke til å oversette engelske sitater til norsk. Når det gjelder tyske sitater, ser jeg ingen annen løsning enn å oversette disse til norsk, da jeg ikke kan forutsette at alle som leser denne oppgaven forstår tysk. Oversettelser av tyske sitater vil, der det er aktuelt, fremkomme i fotnoter. Med tanke på at jeg ønsker å fremstille ulike syn i historieskrivningen om antijødiske overgrep i Polen 1944 til 1948, og særlig Kielcepogromen, vil komparativ metode bli tatt i bruk, gjennom å sammenlikne og analysere ulike historiesyn og forskningsbidrag etter 1989. Det vil også være aktuelt å se på forskningsbidragene ut i fra den realhistoriske konteksten de ble skrevet i, for å se hvorvidt man kan forklare ulike standpunkt ut fra tilblivelseskonteksten. I tillegg er det nødvendig å være oppmerksom på hva de ulike historikerne ønsker å få frem, om det ligger noe bak de ulike standpunktene. Konteksten er derfor viktig. Dessuten gir språkdrakten og innholdet i sentrale begreper metodiske utfordringer med å tolke meningsinnholdet. Så lenge forskjellige forfattere ikke helt har den samme begrepsbruken, vil komparasjon kunne bli utfordrende, og det er viktig å ha dette i bakhodet i det videre arbeidet.

1.4 Kommentarer til begrepsbruk: *polakk, jøde og antisemittisme*

Visse begreper som går igjen i oppgaven må sees på som viktige og trenger noen avklarende kommentarer, da ulike historikere kan legge forskjellig innhold i dem. Meningsinnholdet kan også være forskjellig ut fra konteksten de ble skrevet i. En definisjon av en *polakk* byr på en del utfordringer. En vid definisjon er at en polakk er en person med polsk statsborgerskap. Dette blir fort litt for generelt ettersom man da også omfatter statsborgere av annen etnisk tilhørighet, men som ikke anser seg selv eller blir ansett av andre polakker for å være ”polske.” Man kan hevde at en polakk utelukkende er en katolikk som på grunn av språk og kultur definerer seg som medlem av en ”polsk” nasjon, men dette diskvalifiserer personer som tilhører andre religiøse samfunn men som likevel oppfatter seg som polske. Likeledes oppstår spørsmålet om hvordan man skal definere personer der slekten i mange generasjoner bodde i området som ble Polen i 1919, men som ikke nødvendigvis så på seg selv som polske selv om de fikk polsk statsborgerskap. Selv om begrepet *polakk* ikke blir definert eksplisitt av de ulike

historikerne, fremgår det ganske tydelig at begrepet blir brukt om et medlem av polsk nasjon som er definert ut fra språklig, kulturelle, etniske og religiøse forhold. Det er altså snakk om en katolikk som har polsk som morsmål og som etnisk og kulturelt defineres som polsk. I oppgaven vil jeg også holde meg til denne definisjonen. På samme måte blir det utfordringer med en definisjon av begrepet *jøde*. Dersom man legger et innhold i begrepet som tilsier at en polsk jøde er et medlem av et mosaisk trossamfunn i Polen, utelukker man ikketroende jøder, og personer som selv ikke anser seg selv for å være jøder selv om deres opphav var i et jødisk samfunn. Dette gjaldt blant annet en rekke jødiske kommunister. Slik det fremgår i debattbidragene omfatter begrepet *jøde* alle momentene over. En jøde blir dermed medlemmer av et mosaisk trossamfunn i Polen, personer som identifiserer seg med det jødiske samfunnet og personer som, fordi de har et jødisk opphav, blir definert som jøder av andre.

Antisemittisme er en tredje utfordring. Det finnes flere måter å definere begrepet. Den tyske antisemittismeforskeren Wolfgang Benz skiller mellom fire grunnformer for jødehat. Den første er en *religiøst motivert antijudaisme*, som også har kulturelle, sosiale og økonomiske sider. ”Moderne” antisemittisme kom på slutten av 1800-tallet og er rasebasert, og jødene ble stemplet som parasitter som sugde kraften ut av vertsnasjonen i ulike nasjonalstater. Etter den andre verdenskrigen er det også mulig å prate om *sekundærantisemittisme* som er jødehat uten jøder, og ofte lite voldelig. Den fjerde formen for jødehat som Benz trekker frem er maskert som antisjonisme.¹⁰ Poenget med antisemittismen er ifølge Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz at den kjennetegnes ved at ”jødene kollektivt – som rase, nasjon eller religiøst eller sosialt definert gruppe – tillegges uforandelige egenskaper som har svært lite med jødernes virkelige eksistens.”¹¹ For Polen sin del er det i all hovedsak snakk om en kristenkonserverativ antijudaisme, der jødene ble fremstilt som ”Kristusmordere,” sykdomsspredere og at de drepte kristne barn for å bruke blodet deres i usyrnet brød. Denne tradisjonen går mange hundre år tilbake.¹² Rasetenkningen var langt på veg fraværende, men en økonomiskmotivert antisemittisme var tilstede. Etter den andre verdenskrigen kan man også prate om en antisemittisme uten jøder, selv om dette jødehatet oftest var knyttet mot

---

¹⁰ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): ”Forord” i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, s. 8-9.

¹¹ Eriksen, Harket og Lorenz (2005): s. 9.

¹² Mer om ritualmordanklager og -prosesser i Polen-Litauen på 17-1900-tallet finnes i Wijaczka, Jacek (2003): ”Ritualmordbeschuldigung und -prozesse in Polen-Litauen vom 16. bis 18. Jahrhundert,” i Buttaroni, Susanna und Stanisław Musiał (Hg.) (2003): *Ritualmord. Legende in der europäischen Geschichte*. Mer generelt om ritualmordlegender ,og jøder som demoner og parasitter i Perry Marvin and Frederick M. Schweitzer (2002): ”Antisemitism. Myth and Hate from Antiquity to the Present.”

tradisjonelle fordommer.¹³ Begrepet *antisemittisme* i oppgaven må forstås på denne måten, ut fra den formen antisemittismen fremstår som i Polen.

I oppgaven vil jeg dessuten bruke betegnelsen ”historikere med sterk tilknytning eller tilhørighet til Polen.” Dette begrepet vil bli brukt om historikere som gjennom sin forskning må sies å vise en historieoppfatning som hører til den som har vært gjeldende i polsk historiografi etter 1989.

1.5 Sentral litteratur

I arbeidet med oppgaven har enkelte historikere og deres bidrag fremstått som mer sentral enn andre, ikke fordi de har mer ”rett,” men fordi de har presentert innlegg som har skapt stor kontrovers og bidratt til debatt. I den forbindelse vil jeg særlig trekke frem Jan T. Gross og boken hans *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* fra 2006. Gross’ fortolkning av etterkrigsantisemittismen var annerledes enn det som var publisert tidligere, ved at han ensidig forklarer antijødiske overgrep i etterkrigstiden med forhold som ble skapt under den tyske okkupasjonen. Den polske lokalbefolkningen utførte rasjonelt volden mot jødene for å beholde de materielle godene de hadde tilegnet seg i naziperioden. Denne ”snevre” årsaksfortolkningen har skapt stor debatt og har ført til bredere diskusjon av et tema som egentlig har hatt et ganske lite akademisk nedslagsfelt. *Fear* fremstår derfor som veldig viktig i den vestlige historikerdebatten og er derfor viet betydelig plass i oppgaven. I tillegg vil jeg fremheve *Polin. Studies in Polish Jewry* utgitt av *The Littman Library of Jewish Civilization* siden 1986, da dette har vært en viktig publiseringsarena for forskjellige fortolkninger av tematikken etter 1989. *Polin* har etter mitt synspunkt vært av stor betydning for at polske historikere har kunnet være en del av den vestlige historikerdebatten. I tillegg er tidsskriftet *Yad Vashem Studies* en annen sentral arena for utgivelser av bidrag om temaet.

1.6 Oppgavens struktur

Fokuset i oppgaven er situasjonen for de polske jødene og deres forhold til polakker i Polen. Andre aspekter vil bli dratt i der det er naturlig. *Kapittel 2* vil redegjøre for det historiske bakteppet for de polske jødene i 1944/45, og tar kort for seg opprettelsen av den polske staten i 1918 og minoritetsrettigheter i Polen i mellomkrigstiden, samt de polske jødenes situasjon i mellomkrigstiden 1918 til 1939, samt under den tyske okkupasjonen 1939 til 1945. I *kapittel*

---

¹³ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 561, 563.

3 vil jeg presentere Polens situasjon etter den andre verdenskrigen, hvor fokuset er den kommunistiske maktovertakelsen og den politiske konflikten mellom kommunister og opposisjonen. Jødernes situasjon blir trukket frem og sett i sammenheng med disse hendelsene. Videre vil jeg i *kapittel 4* ta for meg den polske byen Kielce og forholdene for jødene der, hvor det også redegjøres for polskjødiske relasjoner før og under den andre verdenskrigen. Hovedfokuset i denne delen av oppgaven vil likevel være rekonstruksjonen av Kielcepogromen 4. juli 1946, samt en presentasjon av de øyeblikkelige reaksjonene til Kommunistpartiet og Den katolske kirken. *Kapittel 5* er viet til Jan T. Gross og boken hans *Fear* som tar for seg antisemittisme i Polen etter den andre verdenskrigen, der Kielce brukes som "hovedpogrom" for å illustrere Gross' forklaringer på den antijødiske volden. I tillegg vil Gross' forrige bok *Neighbors* og den påfølgende debatten bli tatt opp. Reaksjoner og kommentarer på *Fear* vil bli presentert i *kapittel 6*. Hovedvekten vil ligge på vestlige historikers analyser, men debatten internt i Polen vil også bli trukket frem for vise betydningen av Gross sin bok. I *kapittel 7* vil jeg presentere andre forklaringsfaktorer på den antijødiske volden enn tesen til Gross. Det vil da være snakk om årsaksforklaringer som er blitt presentert i den vestlige historikerdebatten etter 1989. Skillelinjene har gått mellom ulike former for antisemittisme, antikommunisme, provokasjonsteori og hvorvidt jødene hadde skyld i overgrepene selv. *Kapittel 8* er et analysekapittel der jeg ser på når de ulike forklaringsfaktorene har vært gjeldende og hva som kan være grunnen til at historikere har ulike standpunkter. Særlig vil det legges vekt på forhold i Polen og hva som er skrevet av polsk historie etter 1989. I tillegg vil jeg trekke frem og problematisere ulike aspekter ved bruk av antisemittisme som årsaksforklaring på den overgrep mot jødene i perioden 1944 til 1948.

2.0 Opprettelsen av den polske staten og minoritetsrettigheter

Polen ble proklamert som republikk i løpet av november 1918, men den nye staten hadde uklare grenser og territorium, og manglet både regjering og grunnlov. Republikken var heller ikke anerkjent internasjonalt, men i perioden frem til 1921 befestet republikken sin stilling som uavhengig stat.¹⁴ Gjennom en rekke kriger ble grensene til Russland, Litauen og Tsjekkoslovakia i sør og øst etablert, mens fredskonferansen i Paris blant annet sørget for en avklaring av grensene mot Tyskland i vest. Den britiske historikeren Norman Davies påpeker derfor at fredskonferansen i Paris i 1919 bare spilte en sekundær rolle når det gjaldt å fastsette Polens grenser.¹⁵ Polen hadde betydelige minoriteter. En folketelling fra 1921 viste at 69, 2 prosent av befolkningen oppgav sin nasjonalitet som polsk, mens 14, 3 prosent definerte seg som ukrainere, 7,8 prosent som jøder, og tyskere og hviterussere utgjorde 3, 9 prosent hver.¹⁶ Det var allikevel en viss usikkerhet om eksakt antall, særlig i østområdene hvor folk var usikre på egen identitet.¹⁷ Konstitusjonen for den nye staten ble vedtatt 17. mars 1921, og sikret blant annet formelle rettigheter for minoritetsgruppene. Disse rettighetene ble innført etter utenlandsk press.¹⁸ Minoritetsgrupper hadde dermed rett til blant annet å opprette skoler og sosiale institusjoner, og få undervisning på eget morsmål.

2.1 Polske jøders situasjon i mellomkrigstiden

Jødene i Polen var urbant bosatt. Over trefjerdedeler av jødene bodde i byer, og utgjorde 26, 4 prosent av befolkningen i byer større enn 20 000 og 28,8 prosent i byer mindre enn 20 000. Et lite mindretall av jødene tilhørte et velhavende borgerskap, mens det store flertallet av jødene var fattige og tilhørte arbeiderklassen.¹⁹ Flertallet av jødene i Polen var i liten grad assimilert i samfunnet, og holdt fast ved sin kultur og sitt jiddische språk.²⁰ I en poloniseringsprosess

---

¹⁴ Hjemdahl, Mary-Ann (1995): "Minoritetsrettigheter og nasjonsbyggingsprosesser. Tyske minoriteter i Polen og Tsjekkoslovakia i mellomkrigstiden," s. 34.

¹⁵ Davies, Norman (1986): "Heart of Europe. A short history of Poland," s. 115-116.

¹⁶ Hjemdahl (1995): s. 27.

¹⁷ Gerner, Kristian (2004): "Centraleuropas historia," s. 332.

¹⁸ Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [a]: "Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden," kap. 26 i Berg Eriksen, Trond, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, s. 422.

¹⁹ Hjemdahl (1995): s. 32-34.

²⁰ Jiddisch er et blandingsspråk der de fonetiske og grammatiske strukturene bygger på middelhøytyske dialekter. Ordbestanden har i tillegg til tysk sterke innslag av hebraiske, arameiske, romanske og slaviske elementer. Språket ble utviklet av aschkenasiske jøder, det vil si jøder i de tyske språkområdene eller jøder som var utvandrere fra disse områdene. Schoeps, Julius H. (hrsg.) (2000): "Neues Lexikon des Judentums," s. 79, 404.

tilpasset mindretallet av jødene seg i økende grad den nye staten og organisert seg politisk. Likevel ble både assimilerte og ortodokse jøder sett på som et ”fremmedelement.” Den første tiden etter 1918 var Polen preget av indre uro. Jødene fikk skylden for alle slags krigsfenomener og ble beskyldt for å profitere på krigen. I tillegg ble jødene beskyldt for å samarbeide med fremmede makter. Flere steder oppsto det pogromer. I byene Kielce, Lwów og Pińsk var også hæren innblandet.²¹

Den tyske politikken etter Hitlers maktovertakelse i 1933 ble et forbilde for den polske ”jødepolitikken,” og på et foredrag om nasjonalsosialismen og ” det jødiske spørsmålet” av Joseph Goebbels i 1934 ved Warszawas universitet var både statsministeren og representanter for den polske eliten tilstede.²² Fra midten av 30-tallet arbeidet den polske regjeringen for at flest mulig jøder skulle utvandre. Dette skulle oppnås gjennom økonomisk boikott og undertrykkelse.²³ Den polske regjeringen støttet sionistenes utvandringsplaner, og forsøkte i tillegg å inngå avtaler med kolonier og stater, for eksempel Angola, Madagaskar og Afghanistan. Den polske staten forsøkte også å få internasjonal anerkjennelse av emigrasjon av jøder som løsning på Polens ”demografiproblem.”²⁴

Det var ikke bare statlig diskriminerende politikk som preget jødernes situasjon i Polen i mellomkrigstiden. Diskriminerende handlinger ble også begått av andre, hvor statlige styresmakter lot være å gripe inn. Etter statslederen Józef Piłsudskis²⁵ død i mai 1935 fulgte en periode der staten tillot organisert vold mot jøder. Regjeringen tok allikevel avstand fra overgrepene. I underkant av 1400 jøder ble såret og flere hundre ble drept i antisemittiske overgrep. Den katolske kirken, antisemittiske organisasjoner og partier oppfordret medlemmene sine til boikott av jøder. Torgboder ble ødelagt, og jødiske foretningsfolk ble terrorisert og presset til å slutte i sin virksomhet.²⁶ Yfaat Weiss hevder at utarming og den daglige fysiske volden bidro til at jødernes situasjon i Polen til dels var verre enn i Hitler-Tyskland.²⁷ I tillegg gjennomførte nasjonalistiske studenter jødefridager og uker, hvor de

---

²¹ Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 422-424.

²² Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 429.

²³ Weiss, Yfaat (2000): ” Deutsche und polnische Juden vor dem Holocaust. Jüdische Identität zwischen Staatsbürgerschaft und Ethnizität 1933-1940,” s. 108-109.

²⁴ Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 430-431.

²⁵ Józef Piłsudski (1867 – 1935) var polsk marskalk og politiker. Han organiserte under den første verdenskrigen en polsk legion for Polens frigjøring, og ble Polens statssjef 1918 til 1922. Piłsudski utførte statskupp i 1926 og utøvde nesten diktatorisk myndighet frem til sin død i 1935. Aschehoug og Gyldendals Store Ettbinds leksikon (1994): ” Piłsudski.”

²⁶ Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 429-430.

²⁷ Weiss (2000): s. 115.

med makt forhindret jødene å studere ved skolene. De nasjonalistiske studentene brukte blant annet stokker med barberblader og banket løs på jødiske studenter som forsøkte å komme inn på skolene. Mange yrkesorganisasjoner, blant annet legeforeningen og journalistforbundet, innførte bestemmelser som utesluttet jøder.²⁸ I 1931 var halvparten av legene i Polen jøder.²⁹ Legeforeningen ekskluderte dermed en stor andel av egne yrkesutøvere.

På den andre siden var det også positive sider ved jødernes situasjon i Polen. Skoler som underviste på hebraisk og jiddisch ble grunnlagt, sionistiske organisasjoner blomstret og jøder deltok i politikken blant annet gjennom jødiske partier som det sosialistiske *Bund*. I tillegg kom polske jøder med betydelige bidrag til kulturlivet. Jødiske forfattere var sentrale skikkelser i polsk litteratur, Warszawa og Vilnius ble sentre for jødisk teaterliv, og det utviklet seg også en egen jødisk filmproduksjon. Jødene hadde den best utbygde pressen av de nasjonale minoritetene, og jødisk musikkliv i Polen var veldig variert.³⁰

2.2 Den andre verdenskrig og Holocaust

Med det tyske angrepet på Polen 1. september 1939 forsvant Polen som selvstendig stat. Nesten to millioner jøder kom under tysk kontroll, mens de øvrige polske jødene bodde i områdene som ble annektert av Sovjetunionen den 17. september.³¹ SS-mannskapene og de tyske soldatenes holdning til jødene var preget av den nasjonalsosialistiske rasetenkningen, hvor jødene var nederst på rangstigen. Schutz Staffel (SS) og Wehrmacht organiserte mange pogromer i Polen. Fram til årsskiftet 1939/40 ble 7000 polske jøder drept.³² Davidsstjernen ble gjort til obligatorisk kjennemerke fra 1. desember 1939 for alle jøder i det sørøstlige Polen, området tyskerne kalte Generalgouvernement. Jødiske foretninger ble markert med davidsstjerner, og mange av dem ble utsatt for hærverk og plyndringer. Jødiske arbeidere, funksjonærer, lærere og andre arbeidstakere mistet jobbene og inntektskildene sine.³³ Mange polakker var enige i tyskernes ”ariseringspolitikk,” og tok over jødiske foretninger, lege- og

---

²⁸ Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 428-429.

²⁹ Brubaker, Rogers (1996): ”Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe,” s. 96.

³⁰ Dahl, Izabela og Einhart Lorenz (2008): ”Jødene i Polen,” s. 21-23.

³¹ Lorenz, Einhart(2005): ”Mordet på seks millioner jøder,” kap. 30 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, s. 493.

³² Lorenz (2005): s. 493-494.

³³ Lorenz (2005): s. 494.

advokatkontor. Den polske eksilregjeringen i London kalte dette ulovlige handlinger, men gjerningsmennene i Polen anså det for å være legitimt.³⁴

2.2.1 Den nasjonalsosialistiske gettopolitikken i Polen

Et av målene med den tyske krigføringen i Øst-Europa var å omorganisere det etniske landskapet på antatt rasemessig grunnlag. Videre skulle det skaffes rom for tysk eller germansk ekspansjon østover, og store områder skulle avindustrialiseres og deurbaniseres. Befolkningen i disse områdene skulle produsere mat og visse industrielle produkter for Det tyske Riket.³⁵ For å skaffe *Lebensraum* til en ”arisk” tysk befolkning i Polen, ble polakker tvangsflyttet og jødene gettoisert.³⁶

Gettoene i Generalgouvernement varierte i størrelse. Den største i Warszawa hadde 445 000 innbyggere, mens andre besto av bare noen få tusen jøder. Mange av gettoene ble etter hvert fysisk avstengt fra resten av samfunnet, men gettoene var i utgangspunktet ansett for å være midlertidige i påvente av at jødene kunne utvises permanent.³⁷ Historiker Christopher Browning hevder at gettoiseringen ikke var sentralt planlagt, eller et bevisst trekk for lettere å kunne gjennomføre masse mord senere, da den ble gjennomført på ulike tidspunkt og måter og av forskjellige grunner ut i fra initiativ fra de lokale myndighetene.³⁸

2.2.2 Livet i gettoene, deportasjoner og tilintetgjørelse

Gettoene var sterkt overbefolket og boforholdene dårlige. I Łódź ble 164 000 personer tvunget til å leve på 48 000 rom i hus uten vann- og avløpssystem.³⁹ Livet i gettoene besto i en daglig kamp for å få tak i mat og unngå deportasjoner. Matforsyningene til gettoene var minimale, og dødeligheten høy som følge av sykdommer og underernæring.⁴⁰ Sosialt og kulturelt arbeid ble gjort for å holde moralen oppe, i Warszawa gjalt det blant annet utdanningstilbud, konserter og debatter. I tillegg fantes det politiske

---

³⁴ Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [b]: ”Kollaborasjon og kooperasjon,” kap. 31 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, s. 520.

³⁵ Fure, Odd-Bjørn (2002): ”Tilintetgjørelsen av de europeiske jødene,” i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr.2, 2002, s.112.

³⁶ Lorenz (2005): s. 495.

³⁷ Niewyk, Donald og Francis Nicosia (2000): ”The Columbia Guide to the Holocaust,” s. 11-12.

³⁸ Browning, Christopher R. (1992): ”The Path to Genocide,” s. 30.

³⁹ Lorenz (2005): s. 496.

⁴⁰ Niewyk og Nicosia (2000): s. 16.

undergrunnsorganisasjoner og hemmelig presse.⁴¹ Væpnet motstand oppsto bare etter at jøderådernes strategi med overlevelse gjennom arbeid ikke fungerte lenger.⁴²

Generalgouvernement ble målet for deportasjonene av de europeiske jødene, hvor det vokste frem et omfattende system med ulike konsentrasjons-, arbeids-, og tilintetgjørelsesleire. Deportasjonene foregikk ofte i overfylte godsvogner, og transportene kunne vare i flere døgn uten mat og drikke, og dødeligheten var høy.⁴³ Drapsfelttoget mot de polske jødene, kalt "Aksjon Reinhard," startet med deportasjoner til tilintetgjørelsesleiren Bełżec i mars 1942, og ble utvidet senere med leirene Sobibór og Treblinka. Polske jøder ble også drept i Chełmo og Auschwitz. I februar 1943 var 1 500 000 polske jøder blitt drept, og 17 000 jødiske menigheter utslettet. Massedrapene skjedde ved bruk av gass, massehenrettelser ved skyting eller etter prinsippet om "tilintetgjørelse gjennom arbeid," et arbeidsprinsipp de færreste overlevde.⁴⁴

2.2.3 Polskjødiske forhold under den andre verdenskrigen

Både jøder og polakker ble ofre for den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken i Polen. Mange polakker ble, i likhet med jødene, utsatt for overgrep, men det var også polakker som støttet og sågar tjente på den nasjonalsosialistiske jødepolitikken i Polen. Antisemittiske handlinger ble utført både av tyskere og deler av lokalbefolkningen da det nordøstlige Polen kom under tysk kontroll sommeren 1941. Polakkene så på jødene som representanter for kommunismen etter at Sovjetunionen okkuperte det østlige Polen i september 1939. I maktvakuumet som oppsto fra russerne trakk seg tilbake, og tyskerne fikk etablert seg skikkelig, fikk det polske jødehatet fritt spillerom. Det skjedde spontane overgrep og pogromer i mer enn to dusin småsteder og landsbygder i det nordøstlige Polen. Senere hjalp mange polakker tyskerne, deltok i forfølgelser og røpte hjemmesteder. Særlig har mordene på jødene i Jedwabne blitt diskutert, hvor byens befolkning myrdet flere hundre av sine jødiske naboer 10. juli 1941.⁴⁵ I tillegg ble jøder drept av polakker på minst 30 andre steder i samme region som Jedwabne.⁴⁶

---

⁴¹ Bauer, Yehuda (2001): "Rethinking the Holocaust," s. 123-125.

⁴² Niewyk og Nicosia (2000): s. 34.

⁴³ Lorenz (2005): s. 497-498.

⁴⁴ Lorenz (2005): s. 501-505.

⁴⁵ "Jedwabnmassakeren" omhandles i særlighet i *Neighbors* av Jan T. Gross. Mer om denne hendelsen og debatten som fulgte publiseringen av boken kommer i kapittel 5.

⁴⁶ Lorenz og Dahl (2005) [b]: s. 519.

De såkalte *Volksdeutsche*, det vil si tyskættede mennesker i okkuperte områder, spilte en spesiell rolle i jødeforfølgelsene. *Volksdeutsche* bidro til å radikalisere den nasjonalsosialistiske rasepolitikken, men langt i fra alle var virkelig tyskøttet. Da tyskerne begynte befolkningspolitikken sin i de okkuperte vestpolske områdene, steg tallet på *Volksdeutsche*, og mange ”oppdaget” tyske røtter. På denne måten kunne også de berike seg på jødisk eiendom. Mange av de mest ivrige overgriperne var også rekruttert fra de nye *Volksdeutsche* som i virkeligheten var gamle polske eller ukrainske naboer.⁴⁷

Det er også viktig å få frem at polakkene, i motsetning til ukrainske, hviterussiske, latviske og litauiske militser, ikke bevoktet gettoer eller tilintetgjørelsesleire, og heller ikke deltok i massehenrettelser. På den andre siden bevoktet polske politimenn utgangene til Warszawagettoen under jødernes oppstand i april 1943, og sørget dermed for en effektiv avstengning av gettoområdet. Polsk politi deltok også i likvideringene av hele gettoer, og ifølge overlevende viste mange brutalitet overfor jødene. Deler av den polske undergrunnspressen kom i tillegg med oppfordringer om å føre krig mot jøder, og enkelte partisangrupper drepte jøder som hadde klart å rømme fra gettoer eller leire. På den andre siden fantes det katolske prester og klostre som hjalp og gjemte tusenvis av jøder, selv om Kirken selv ikke protesterte mot forfølgelser, gettoisering eller massedrap, men snarere oppfordret menighetene til å være lojale mot okkupantene. Minst en kvart million polakker deltok i redningsaksjoner for jødene som endte godt.⁴⁸ Den polske organisasjonen *Żegota* gjorde en stor innsats for jødene ved blant annet å utstede 60 000 dåpsattester til jøder i samarbeid med polske klostre.⁴⁹ Et annet vesentlig poeng er dessuten at den polske befolkningen hele tiden var vitne til nazistenes jødepolitikk med gettoer, brutale deportasjoner og tilintetgjørelse, noe som naturlig nok påvirket deres syn på jødene.⁵⁰

---

⁴⁷ Lorenz og Dahl (2005) [b]: s. 520.

⁴⁸ Lorenz og Dahl (2005) [b]: s. 519-520.

⁴⁹ Dahl og Lorenz (2008): s. 29.

⁵⁰ Historikeren i Warszawagettoen, Emmanuel Ringelblum (1900-1944) beskriver ytterligere polskjødiske forhold under den andre verdenskrigen frem til sin død i 1944 i Ringelblum, Emmanuel (1992): “Polish-Jewish Relations during the Second World War.” Fokuset er naturlig nok forholdene i Warszawa, men det kommer genrelle betraktninger også. Ifølge Ringelblum var holdningen til jødene blant polakkene flersidig, mange hjalp jøder, men flertallet var preget av antisemittisme. Polen kommer dårligere ut enn vesteuropeiske land når det gjelder redding av jøder. Ringelblum (1992): 246-248.

3.0 Polen etter den andre verdenskrigen

Polen var det første landet Tyskland okkuperte under den andre verdenskrigen, og landet kjempet dermed lengst mot den tyske okkupasjonen, med store menneskelige og materielle tap. Det er beregnet at en femtedel av Polens befolkning, inkludert jøder, omkom i løpet av krigen.⁵¹ Den polske staten som gjenoppsto etter den andre verdenskrigen var dessuten annerledes i forhold til Polen i mellomkrigstiden, både når det gjaldt størrelse og sammensetningen av befolkningen. Det nye Polen var geografisk 20 prosent mindre, men mer kompakt og hadde fått en 300mils kystline mot Østersjøen. Innbyggertallet var redusert fra 35 millioner i 1939 til 24 millioner i 1946, men besto nå hovedsakelig av etniske polakker. De aller fleste i Polen var dermed katolikker. Den tyske politikken hadde dessuten sørget for at den politiske og sosiale eliten i mellomkrigstiden var utslettet. Med materielle skader som ble anslått til to femtedeler av landets produksjonskapasitet, var Polen det mest ødelagte landet i Europa.⁵² Også Sovjetunionen hadde bidratt til å eliminere den polske eliten. Rundt 4500 polske offiserer ble henrettet i Katyń i dagens Hviterussland i april 1940. Disse var bare en del av en større gruppe på 15 000 polske offiserer, akademikere og statstjenestemenn som "forsvant" i sovjetisk fangenskap våren 1940.⁵³ Dette kapitlet skal ta for seg Polen etter frigjøringen og den kommunistiske maktovertakelsen i landet, samt se på situasjonen for den jødiske befolkningen. Hovedproblemstillingen vil være hvordan frigjøringen og den kommunistiske maktovertakelsen påvirket forholdene for de polske jødene.

3.1 Frigjøring og reorganisering av Polen

21. juli 1944 krysset Den røde armeen elven Bog, og rykket dermed inn i de polske områdene. Dagen etter i Chełm, erklærte den polske nasjonale frigjøringskomiteen, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* (PKWN), at den var den effektive regjeringen for det frigjorte Polen. Komiteen ble ledet av Edward Osóbka-Morawski,⁵⁴ og uttalte støtte til konstitusjonen fra 1921, radikale reformer og polsk ekspansjon vestover på bekostning av Tyskland.

---

⁵¹ Lukowski, Jerzy og Hubert Zawadzki (2001): "A Concise History of Poland," s. 245.

⁵² Lukowski og Zawadzki (2001): s. 250-252.

⁵³ Davies, Norman (2001): "Heart of Europe. The Past in Poland's Present," s. 58-59.

⁵⁴ Edward Osóbka-Morawski (1909-1997) var medlem av det polske sosialistpartiet, *Polska Partia Socjalistyczna* (PPS), og aktiv i den sosialistiske motstandsbevegelsen under den andre verdenskrigen. Medlem av Arbeider for polske sosialister i 1943-1945. Han ble leder av den nasjonale frigjøringskomiteen. Statsminister i den provisoriske regjeringen fra desember 1944 til mai 1945, for deretter å være statsminister for den polske samlingsregjeringen frem til februar 1947. Stroykowski, Juliusz (ed.) (1989): "Who's Who in the Socialist Countries of Europe. Volume 2: I – O," "Osóbka-Morawski."

Organisasjonen presenterte seg selv som en venstreorientert og demokratisk folkefront. 26. juli etablerte komiteen seg i Lublin, og utøvde myndighet i de polske områdene som var okkupert av Den røde armeen, i tillegg til å rekruttere menn til hæren. Parallelt med frigjøringskomiteen eksisterte den ikkekommunistiske undergrunnsstaten med hjemmearmeen *Armia Krajowa (AK)* som hadde støtte blant de fleste polakkene og var alliert med eksil-regjeringen i London.⁵⁵

I håp om å kunne opprette en uavhengig polsk administrasjon før den røde armeen nådde frem til Warszawa, gikk *Armia Krajowa* i Warszawa til angrep på tyskerne 1. august 1944. Polakkene var dårlig utstyrt, og tyskerne satte inn noen av sine hardeste enheter, men kampene varte i to måneder. Da motstandsbevegelsen kapitulerte 2. oktober, hadde 17 000 soldater blitt drept på begge sider, samtidig som opp mot 200 000 sivile hadde omkommet.⁵⁶ Da Den røde armeen gikk inn i ruinene av Warszawa i januar 1945, var byen så og si tom for mennesker. Tyskerne evakuerte byen etter den polske motstandsbevegelsens kapitulasjon. 150 000 polakker var blitt sendt til tvangsarbeid i Tyskland eller i konsentrasjonsleirene. Warszawa var blitt en slagmark der 93 prosent av bygningene var ødelagt.⁵⁷

Historikerne Jerzy Lukowski og Hubert Zawadzki hevder at den røde armeen stoppet fremrykningene med hensikt, samtidig som Stalin forsinket allierte forsyninger. Stalin ventet dermed til nazistene hadde fjernet de siste hindrene for at Sovjetunionen kunne få kontroll over Polen.⁵⁸ I de områdene hvor tyskerne ble drevet tilbake, arbeidet frigjøringskomiteen både for å bekjempe enheter av *Armia Krajowa*, og samtidig sikre støtte i lokalbefolkningen. En ny polsk hær med hovedsakelig sovjetiske offiserer vokste raskt til 400 000 menn og ble brukt i den sovjetiske fremrykningen mot Berlin. Andre tiltak ble startet for å styrke frigjøringskomiteens stilling i samfunnet. Myndighetene i Lublin ga støtte til kulturaktiviteter, og sikret dermed samarbeid med forfattere og skuespillere. For å sikre støtte på landsbygden, beordret Stalin en radikal landreform i september 1944. Landreformen sikret at fattige bønder fikk utdelt jord fra private eiendommer og gårder med mer enn 50 hektar dyrkbar jord. Reformen kom 100 000 familier til gode bare i 1944, men på den andre siden ble aristokrati og jordeiere kastet ut av hjemmene sine.⁵⁹

---

⁵⁵ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 241.

⁵⁶ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 242.

⁵⁷ Davies, Norman (2005): "God's Playground. A History of Poland. Volume II 1795 to the present," s. 355.

⁵⁸ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 242.

⁵⁹ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 242-243.

Den sovjetiske makten i Polen ble ikke seriøst utfordret de siste månedene av krigen. Eksilregjeringen i London mistet sin innflytelse, og den koordinerte innsatsen mot Tyskland ble overlatt til den sovjetiske hæren. *Armia Krajowa* ble formelt oppløst i januar 1945 og lederne til organisasjonen ble arrestert av Sovjetunionen for å være banditter. I januar 1945 ble også frigjøringskomiteen reorganisert til å bli en provisorisk regjering for den polske republikken, *Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej (RTRP)*. RTRP ble anerkjent og støttet av Sovjetunionen, som dermed styrket sin makt i Polen.⁶⁰ USA og Storbritannia anerkjente det nye regimet etter at de trakk tilbake anerkjennelsen av eksilregjeringen i London 5. juli 1945.⁶¹

3.1.1 Polens nye grenser

I realiteten ble Polens nye grenser i all hovedsak fastslått på to møter mellom Stalin, Roosevelt og Churchill. Det første møtet fant sted i Teheran 28. november til 1. desember 1943. Ved inndeling av Europa i innflytelsessoner etter krigen ville Polen komme under sovjetisk kontroll.⁶² Curzonlinjen⁶³ ble fastslått som Polens østgrense, mens grensen mellom Tyskland og Polen ikke ble grundig diskutert. På Yaltakonferansen i 1945 gjorde Churchill og Roosevelt forsøk på å ta tilbake innflytelse i Øst-Europa. Selv om Sovjetunionen anerkjente RTRP som Polens legitime regjering, krevde Churchill og Roosevelt at representanter for partiene som støttet eksil-regjeringen i London også måtte kunne bli en del av regjeringen i Warszawa. Polen skulle i tillegg overta uspesifiserte landområder fra Tyskland.⁶⁴ Den endelige avtalen om Polens grenser ble gjort på Potsdamkonferansen i juli og august 1945. Grensen mellom Polen og Tyskland ble satt til Oder-Neiße-linjen, mye lenger vest enn det grensen mellom de to statene hadde vært i mellomkrigstiden. Dessuten skulle det avholdes frie valg ved første mulige anledning for å bestemme sammensetningen av regjeringen. Konferansen vedtok også utvisning av tyskere fra Polen, Tsjekkoslovakia og Ungarn.⁶⁵

---

⁶⁰ Davies (2005): s. 358.

⁶¹ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 245.

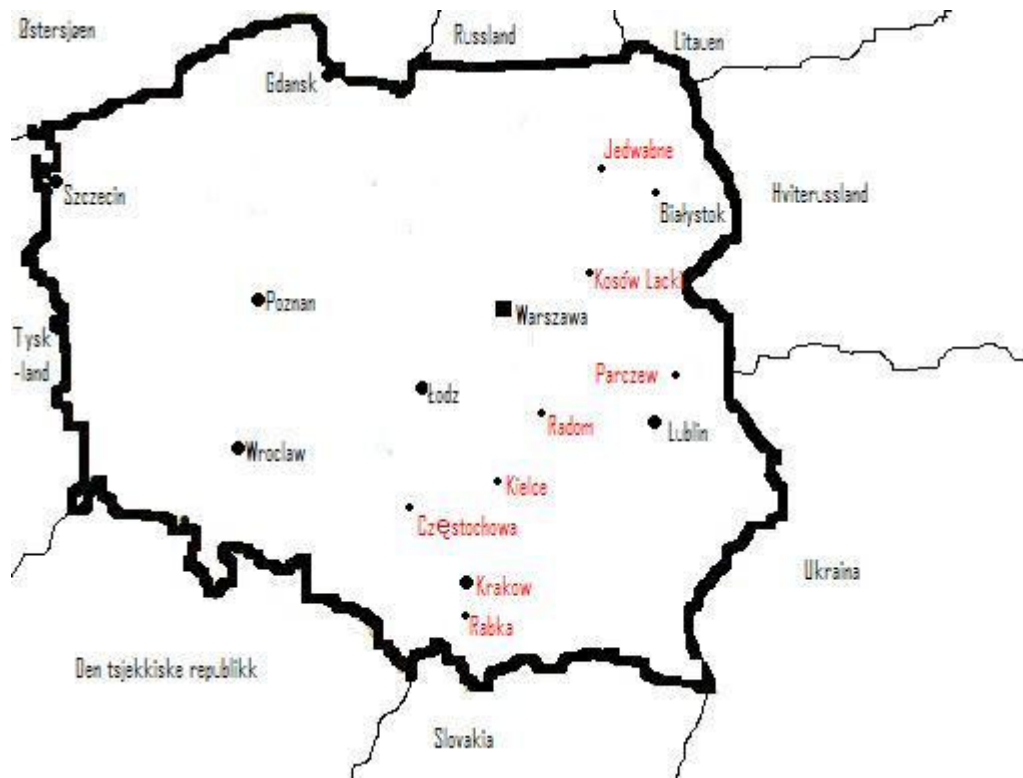
⁶² Davies (2005): s. 364.

⁶³ Curzonlinjen ble fremmet som forslag for grensedeling mellom Polen og Sovjetunionen av den britiske utenriksministeren George Curzon i desember 1919. Curzonlinjen gikk fra Suwalki i nord, via Grodno og Brest Litowsk, til Przemyśl i sør. Forslaget ble avvist av begge parter. Som følge av Riga-freden i 1921 ble riksgrensen lagt 150 kilometer lenger øst, men etter den andre verdenskrigen ble en modifisert Curzonlinje fastslått som grense mellom Polen og Sovjetunionen. Politisches Lexikon (1967): Teil I Sachworte A – E: "Curzonlinie."

⁶⁴ Davies (2005): s. 364.

⁶⁵ Davies (2005): s. 364-365.

Polen anno 1945:

Kartet viser Polen anno 1945. Byene som er merket med rødt er steder hvor det var etterkrigspogromer. Unntaket er Jedwabne, hvor den jødiske befolkningen ble utslettet under den andre verdenskrigen. Småbyen er likevel merket av på kartet ettersom massakren spesifikt nevnes i kapittel 5.

3.2 Den kommunistiske maktøvertakelsen

I henhold til Yaltaavtalen, gikk seks ikke-kommunister inn i den polske provisoriske regjeringen for nasjonal enhet 21. juni 1945. Stanisław Mikołajczyk⁶⁶ fra Det polske bondepartiet, *Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)*, ble landbruksminister og en av to visestatsministere. Regjeringen besto av 20 statsråder og ble dominert av Det polske kommunistpartiet, *Polska Partia Robotnicza (PPR)*. Edward Osóbka-Morawski ble statsminister etter også å ha ledet den nasjonale frigjøringskomiteen, mens Władysław Gomułka⁶⁷ ble den andre av visestatsministrene.⁶⁸

Hvilken betydning fikk den sovjetiske politiske og militære kontrollen av Polen? For det første havnet alle nøkkelposisjoner til makt i samfunnet på kommunistiske hender, mens Departementet for offentlig sikkerhet ble ledet av Stanisław Radkiewicz som var opplært av det sovjetiske sikkerhetspolitiet. Departementet ble i tillegg støttet direkte av Den røde armeen og sikkerhetspolitiet, og kunne dermed feste grepet i landet. På den andre siden var kommunistene klar over at de manglet populære lederskikkelser, og at de derfor måtte styrke sin posisjon i befolkningen. Patriotisme ble ofte brukt som politisk virkemiddel. Avtalen med USA og Storbritannia gjorde det nødvendig med en viss andel pluralisme, og den provisoriske regjeringen fant derfor frem til pragmatiske og fleksible løsninger innen kultur, religion og økonomisk gjenreisning. Alle industribedrifter med over 50 arbeidere per skift ble nasjonalisert i januar 1946, men mye økonomisk aktivitet, særlig innen landbruk og detaljhandel, ble holdt utenfor. Selv om aktuelle politiske temaer var underlagt sensur, var det et bredt spekter av publisering tillatt, blant annet film og radio.⁶⁹

En potensiell farlig utfordrer for PPR, var det gjenopprettede Bondepartiet, PSL, under ledelse av Mikołajczyk. Partiet hadde ved utgangen av 1945 én million medlemmer, og var med det

---

⁶⁶ Stanisław Mikołajczyk (1901-1966) var politiker i *Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)*. Minister i eksilregjeringen i London 1941-1943, deretter statsminister frem til november 1944. Del av den polske samlingsregjeringen som visestatsminister og landbruksminister juni 1945 til februar 1947. Mikołajczyk var negativt til sosialistene og gjorde en innsats for å samle den antikommunistiske bondebevegelsen. Roszkowski, Wojciech og Jan Kofman (ed) (2008): "Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century." "Mikołajczyk."

⁶⁷ Władysław Gomułka (1905-1982) var ledende medlem av *Polska Partia Robotnicza (PPR)*. Han var partisekretær i partiet fra 1943-1948, og jobbet for samle ulike sosialistpartier til Polens forente arbeiderparti, *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR)*. På grunn av en selvstendig linje i politikken ble han presset ut av i 1948/1949. Etter oktoberrevolusjonen i 1956 ble Gomułka igjen partisekretær, og strammet grepet i samfunnet. På grunn av interne uroligheter i 1970 ble han tvunget til å gå av. Brokhaus Enzyklopädie (1989): Band 8, Fra-Gos: "Gomułka."

⁶⁸ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 245.

⁶⁹ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 250-252.

dobbelt så stort som arbeiderpartiet. Bondepartiet sto sterkt både på landsbygden, og i fravær av sentrum-høyrepartiene som fantes i mellomkrigstiden, også i de antikommunistiske delene av samfunnet. I frykt for å miste makten i den polske staten, kjempet kommunistene mot Mikołajczyks og PSLs krav om frie valg. Gjennom bruk av skremsler, vold, valgfusk og bestikkelser, tok det kommunistene to år å fjerne PSL fra det offentlige rom. For å utsette valg til parlamentet, avholdt Kommunistpartiet nasjonal folkeavstemning 30. juli 1946 som gjaldt avskaffelse av Senatet, godkjenning av regjeringens økonomiske politikk og godkjenning av Oder-Neiße-linjen. Kommunistpartiet håpet på 100 prosent oppslutning for forslagene, mens Bondepartiet anbefalte velgerne å stemme nei på det første spørsmålet, for å ivareta egen uavhengighet. Kommunistene kontrollerte valgkommisjonen og hevdet at 68 prosent av velgerne hadde støtte alle tre forslagene.⁷⁰ Historikerne Jerzy Lukowski og Hubert Zawadzki hevder på sin side, etter å ha gransket hemmelige notater tilhørende Det polske kommunistpartiet, at den virkelige oppslutningen bare var 27 prosent for de tre forslagene.⁷¹ Det synes dermed sikkert at kommunistene sikret seieren gjennom valgfusk.

Valget til parlamentet ble avholdt 19. januar 1947. Bondepartiet nektet å stille på en felles valgliste under PPR, og stilte egen liste. Tusenvis av PSL-aktivister og over hundre listekandidater for partiet ble arrestert. I tillegg ble antallet stemmelokaler drastisk redusert, noe som i utgangspunktet var negativt for Bondepartiet. Det offisielle resultatet ble en oppslutning for det polske arbeiderpartiet på 80 prosent, mens bondepartiet fikk 10 prosent av stemmene. Senere tids studier viser likevel at bondepartiet fikk mellom 60 og 70 prosent av stemmene til tross for skremselskampanjen til kommunistene. Igjen sikret altså valgfusk kommunistene valgseieren. Den nye PPR-dominerte regjeringen ble utnevnt i februar 1947, og ble ledet av den prokommunistiske sosialisten Józef Cyrankiewicz. De viktigste ministerpostene ble besatt av kommunister. Mikołajczyk forlot Polen i oktober 1947, og deretter hadde Bondepartiet redusert betydning. Partiet ble overtatt av kommunist sympatisører, og ble i november 1949 formelt en del av det prokommunistiske partiet *Det forente bondeparti, Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL)*.⁷² Den kommunistiske maktovertakelsen og kontrollen i Polen var dermed total.

---

⁷⁰ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 253.

⁷¹ Lukowski og Zawadzki (2001): s. 253.

⁷² Lukowski og Zawadzki (2001): s. 253 – 254.

3.3 Situasjonen for de polske jødene etter den andre verdenskrigen

Få jøder overlevde den tyske okkupasjonen av Polen under den andre verdenskrigen. Av de opprinnelige 3,3 millionene polske jøder var det bare rundt 7 prosent som overlevde. Den østjødiske kulturen var blitt offer for nasjonalsosialistenes tilintetgjøring, og i Polen var 17 000 jødiske menigheter utslettet.⁷³ Gjenlevende jøder på polsk område etter krigen besto av overlevende som hadde greid å skaffe seg falske dokumenter som viste at de var "ariske," soldater og overlevende fra konsentrasjons- og tilintetgjørelsesleirene. Tallet på disse varierer, men ligger mest sannsynlig rundt 30 000. Flest jøder overlevde i Sovjetunionen og returnerte til Polen mellom februar og juli 1946. I slutten av juni 1946 var tallet trolig steget til rundt 216 000.⁷⁴

3.3.1 Tilbakevendingen fra Sovjetunionen

Alt ved frigjøringen av Lublinområdet i slutten av juli 1944, ble spørsmålet om tilbakevending av tidligere polske borgere fra Sovjetunionen til Polen brakt på banen. To lover vedtatt av Det øverste sovjet i Moskva, banet veg for de forestående tilbakevendingene. 22. juni 1944 ble det vedtatt å gi offiserer i den polske hæren og sivile som hadde deltatt i frigjøringskampen og deres familier rett til polsk statsborgerskap. Loven av 16. august 1944 anerkjente polske fanger i Sovjetunionen som polske borgere. I praksis hadde alle polakker i Sovjetunionen sovjetisk statsborgerskap.⁷⁵ I september 1944 skrev myndighetene i Sovjetrepublikkene Ukraina, Hviterussland og Litauen under på avtaler med den polske frigjøringskomiteen som ga polakker og jøder rett til å flytte fra Sovjetunionen til Polen, og ukrainere, hviterussere og litauere rett til å flytte fra Polen til Sovjetunionen, men ikke omvendt. Nasjonal og etnisk identitet var avgjørende for man fikk rett til tilbakevending.⁷⁶ Da Den polske frigjøringskomiteen i Lublin ble opprettet i 1944, organiserte jødene i de frigjorte delene av Polen seg i Den provisoriske komiteen for polske jøder (TKŻP), som fra midten av mai 1945 ble Sentralkomiteen for polske jøder, *Centralny Komitet Żydów Polskich* (CKŻP).

---

⁷³ Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [c]: s. 559.

⁷⁴ Dahl og Lorenz (2008): s. 32.

⁷⁵ Litvak, Yosef (1991): "Polish-Jewish Refugees Repatriated from the Soviet Union to Poland at the End of the Second World War and Afterwards," kap. 13 i Davies, Norman og Alan Polonsky (red.) (1991): *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939 – 46*, s. 227.

⁷⁶ Litvak (1991): s. 227-228.

Organisasjonen registrerte alle de tilbakevendte jødene, og offentliggjorde tall over migrasjonen.⁷⁷

De første jødene som returnerte til Polen fra Sovjetunionen var soldater som hadde tjenestegjort under General Zygmunt Berling, som hadde støttet Den røde armeen i frigjøringen av Polen. Tallet på jøder i hæren er anslått til mellom 16 og 20 000. Usikkerheten skyldes at mange ikke identifiserte seg selv eller ble identifisert som jøder. 30 000 jøder returnerte i henhold til tilbakevendingsavtalen fra september 1944. Et mindretall av disse var overlevende etter Holocaust som befant seg i de tidligere østlige områdene av Polen. En annen gruppe besto av flyktninger fra andre deler av Sovjetunionen som ikke ventet på organisert tilbakevending. Den store tilbakevendingen av jøder til Polen skjedde likevel i henhold til en polsksovjetisk tilleggsavtale som ble undertegnet 6. juli 1945. Avtalen ga polakker og polske jøder retten til å oppgi sitt sovjetiske statsborgerskap og bli evakuert til Polen. I tillegg omfattet avtalen familier og andre personer tilknyttet hushold til personer som hadde rett til tilbakevending, uavhengig av nasjonal identitet. Det ble opprettet en polsksovjetisk kommisjon som tok seg av det praktiske rundt tilbakevendingene. Menneskene ble prioritert etter to kriterier; yrke og geografisk tilhørighet. Først kom soldatfamilier, bønder, personer som drev med handel, deretter resten. Ut i fra bosted ble folk som bodde i de nordre og østlige delene av Sovjetunionen prioritert først, deretter de europeiske områdene av Sovjetunionen, og til sist de andre områdene av Sovjetunionen. Det store flertallet av jødene tilhørte den siste kategorien både når det gjaldt yrke og bosted. Implementeringen av avtalen gikk tregt på grunn av økonomiske forhold, byråkratisk sommel i utskrivelser av dokumenter og flyktningstrømmen til Polen fra konsentrasjonsleirene i Tyskland.⁷⁸

På grunn av forsinkelsene ankom de fleste av de jødiske flyktningene fra de opprinnelige sovjetiske områdene til Polen mellom februar og juli 1946. Registreringen av de som hadde rett til tilbakevending ble utført av kontoret til Unionen av polske patrioter, *Związek Patriotów Polskich (ZPP)*. Listen ble så undersøkt og godkjent av sikkerhetspolitiet. Mange slet med å kunne fremvise nødvendig dokumentasjon og det manglet klare kriterier for å fastslå nasjonalitet. Flere polakker og jøder hadde ikke typiske polske eller jødiske etternavn, men hadde snarere etternavn som var ukrainske, russiske eller tyske. De polske

---

⁷⁷ Kosmala, Beate (2000): "Die "jüdische Frage" als politisches Instrument in der Volksrepublik Polen," i Kosmala, Beate (Hrsg.)(2000): *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, s. 49.

⁷⁸ Litvak (1991): s. 230-232.

representantene i kommisjonen fikk til slutt gjennomslag for at det skulle gis rett til tilbakevending på bakgrunn av rimelig dokumentasjon som for eksempel førekort, vigselsattest og skolebevis. De sentrale sovjetiske myndighetene var positive til tilbakevending, men klarte ikke å forhindre byråkratiske barrierer og lokale funksjonærer i sikkerhetspolitiet og andre myndigheter som hindret tusenvis av jøder og ikke-jøder å vende tilbake, men det er anslått at mellom 85 og 90 prosent av de polske flyktningene i Sovjetunionen vendte tilbake.⁷⁹ Tilbakevending til Polen betydde likevel i mange tilfeller ikke å komme ”hjem,” ettersom 46 prosent av områdene som hadde tilhørt Polen før den andre verdenskrigen hadde tilfalt Sovjetunionen. I disse områdene hadde det særlig bodd mange jøder. En stor andel av den jødiske befolkningen befant seg etter den andre verdenskrigen i de polske vestområdene, blant annet i Niederschlesien.⁸⁰

3.3.2 Ny demografisk sammensetning av de polske jødene

Sammensetningen av den tilbakevendte jødiske befolkningen var betydelig annerledes enn befolkningen i mellomkrigstiden. Menn utgjorde 54,5 prosent av den jødiske befolkningen. For hver 100 jødiske menn, var det bare 83,4 kvinner. Den siste folketellingen i 1931 viste at det var 108,7 kvinner for hver 100 jødiske menn. Barn opp til 14 år utgjorde 20,2 prosent av de tilbakevendte mot 29,5 prosent i 1931. 73,4 prosent av de tilbakevendte jødene var i arbeidsdyktig alder mellom 15 og 55. Av disse jobbet 27 prosent innen handel, 7,5 var arbeidere og 11 prosent var fagutdannet eller kontoransatte. 20,4 prosent av mennene og 56,5 prosent av kvinnene var arbeidsledige, noe som utgjorde 37,2 prosent av den arbeidsføre delen av den jødiske befolkningen. 10 prosent var studenter mens kun 3,4 prosent var kjøpmenn eller drev med manufakturvirksomhet, som hadde vært mer utbredt i mellomkrigstiden.⁸¹

3.3.3 Jødernes hverdag i Det nye Polen: samfunnsdeltakelse, overgrep og forfølgelse

Hvordan ble den jødiske befolkningen påvirket av frigjøringen og den kommunistiske maktovertakelsen? Jødene ble etter 1945 formelt likestilt med den øvrige befolkningen i de østeuropeiske statene, og mange fikk sentrale stillinger i stat og samfunn. Mange engasjerte

---

⁷⁹ Litvak (1991): s. 233-232. Litvak er riktignok noe foreldet. I følge Dahl og Lorenz (2008) er den mest pålitelige kilden Stankowski, Albert (2000): ”Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku,” i Berendt, Grzegorz, August Grabski og Albert Stankowski (red.) (2000): *Studia z historii Żydów w Polsce po roku 1945 roku*. Denne foreligger kun på polsk og har dermed ikke vært tilgjengelig for meg.

⁸⁰ Kosmala (2000): s. 52.

⁸¹ Litvak (1991): s. 235-236.

seg også i den kommunistiske bevegelsen. Til tross for at jødiske kommunister ble akseptert i ledende stillinger i staten, forsøkte de kommunistiske myndighetene å usynliggjøre jødene. Alt under den andre verdenskrigen forsøkte kommunistene å "skjule" identiteten til jødiske soldater i den kommunistledede Første hæren i Sovjetunionen, da antisemittiske holdninger sto sterkt blant de ikke-jødiske soldatene. Jødiske soldater ble derfor bedt om å skifte for- og etternavn, ikke innrømme jødisk bakgrunn og oppgi polsk nasjonalitet i offisielle sammenhenger.⁸² Praksisen fortsatte i Polen etter krigen, og var et forsøk fra kommunistenes side på å fremstå som et nasjonalt polsk regime. Det kan derfor virke logisk at mange av jødene som returnerte til Polen ble dirigert til de vestlige delene av Polen som tidligere hadde vært en del av Det tyske riket for å forhindre for mye kontakt mellom jødene og etniske polakker. I disse områdene fantes det fabrikker, gårder og hus som sto tomme etter at tyskerne var blitt fordrevet. Betydelige jødiske samfunn vokste frem i blant annet Wrocław, Szczecin, Wałbrzych og Legnica. Tusenvis av jøder slo seg ned i Łódź, som ble sentrum for jødisk sosialt og kulturelt liv. Jødiske aviser og blader ble utgitt, det ble etablert foreninger for jødiske forfattere, journalister og artister, og det fantes forskjellige politiske bevegelser deriblant sionister.⁸³ På den andre siden hadde denne politikken også andre formål som å hindre at jøder gjorde krav på eiendeler som hadde blitt beslaglagt under krigene og solgt videre til polakker og å bruke jødene i gjenoppbyggingen av de nye polske områdene. Tilstedeværelsen av jødene i de vestligste områdene ble også sett på som et trumfkort for myndighetene i sine diplomatikampanjer for å sikre vestlig anerkjennelse av innlemmelse av disse områdene i den polske republikken.⁸⁴

I de nye polske områdene syntes forholdene for jødene å være positive, men hvordan var situasjonen i resten av Polen? Mange polakker hadde tjent på at jødene ble deportert under krigen. Den polske historikeren og tidligere etterretningsoffiseren Michael Checinski, som emigrerte til USA etter de antisemittiske kampanjene i 1968, hevder at det oppsto en ny sosial klasse i Øst-Europa, Nazi-Tyskland og Østerrike; "voktere" av jødiske eiendeler og eiendommer. Disse menneskene anså de "ariserte" eiendelene for å være deres egne.⁸⁵ Denne teorien støttes av den tyske historikeren Juliane Wetzel, som trekker frem at mange av polakkene som hadde profitert på jødeforfølgelsene gjorde anstrengelser etter den andre

---

⁸² Checinski, Michael (1982): "Poland. Communism. Nationalism. Anti-semitism," s. 11-14.

⁸³ Litvak (1991): s. 236.

⁸⁴ Checinski (1982): s. 11-14.

⁸⁵ Checinski (1982): s. 15.

verdenskrigen for å sikre det de hadde tilegnet seg, og nektet å gi tilbake jødiske eiendeler.⁸⁶ I mai 1945 ble det vedtatt en lov som omfattet alle foretningstransaksjoner med eiendeler utført av okkupasjonsmyndighetene, og som slo fast at forlatte eiendeler, dersom de ble gjort krav på, skulle leveres tilbake til de opprinnelige eierne eller deres etterlatte. Implementeringen av denne loven ble ofte sabotert på de lokale nivåene. De kommunistiske myndighetene forsøkte å unngå å gjøre alt som kunne skape motstand blant en fiendtlig innstilt befolkning. Ved å gi jøder forlatte tyske eiendommer og eiendeler i de nye polske områdene, håpet myndighetene derfor på å unngå krav fra polske jøder om å få tilbake eiendom og eiendeler de hadde måttet forlate under den tyske okkupasjonen.⁸⁷ Forholdet mellom polakker og jøder hadde vært konfliktfullt i mellomkrigstiden. For mange fortsatte dette forholdet etter frigjøringen. Høyreorienterte grupper og den polske nasjonalistiske motstandsbevegelsen fremhevet alle eksempler på ”jødiskbolsjevistiske samarbeid med å undertrykke det polske folket.” Den relative høye og synlige andelen av jødiske kommunister og sympatisører i det nye regimet, særlig Sikkerhetstjenesten, byde opp under negative følelser overfor jødene.⁸⁸ De fleste overlevende jødene var assimilert, identifiserte seg med hjemlandet sitt, fornektet ofte langt på veg sin jødiske bakgrunn og kunne rent tallmessig ikke lenger oppfattes som en trussel, men jødene ble i store deler av befolkningen stigmatisert både som jøde og som kommunist. Etter at tyskerne var drevet tilbake, kom det i de fleste landene i Øst-Europa til overgrep, overfall og drap på overlevende jøder.⁸⁹ Antisemittisme ble brukt som våpen mot de polske myndighetene ettersom de viste toleranse overfor jødene.⁹⁰

I årene 1944 til 1947 var Polen preget av kaos og borgerkrigsliknende tilstander. I denne perioden ble trolig et sted mellom 1500 og 2000 jøder myrdet. I 1945 overfalt den ultrakonservative armeen, *Narodowe Siły Zbrojne (NSZ)*, tog med polske jøder som var på veg tilbake fra Sovjetunionen eller fra leirene. Mer enn 200 jøder ble drept ved slike aksjoner.⁹¹ I løpet av ti dager i juni 1945 ble 40 jøder drept ifølge informasjon som ble trykket i den polske avisen *Robotnik*. Likevel forble de fleste av drapene på jøder ukjente for vanlige folk og myndighetene. Historikeren Yosef Litvak hevder at myndighetene hadde ønske om at

---

⁸⁶ Wetzel (2000): ”Der Pogrom in Kielce und der jüdische Massenexodus aus Polen,” i Kosmala, Beate (Hrsg.)(2000): *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, s. 43-44.

⁸⁷ Checinski (1982): s. 15-16.

⁸⁸ Litvak (1991): s. 237.

⁸⁹ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 559.

⁹⁰ Checinski (1982): s. 17.

⁹¹ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 560.

drapene ble dysset ned fordi disse viste at det var umulig å beskytte jødene, og fordi politifolk og personer i Sikkerhetstjenesten var delaktige i flere av hendelsene.⁹² På en annen side kan man vurdere hvor aktive myndighetene ønsket å være ettersom de forsøkte å fremstå som et nasjonalt regime. En for aktiv innsats ville kunne ha ført til dårligere stemning overfor kommunistene blant den polske befolkningen. Juliane Wetzel hevder på sin side at den politiske ledelsen i Polen i første omgang forsøkte å integrere jødene i Etterkrigs-Polen. Problemet var at styresmaktene ikke hadde ryggdekning i den polske befolkningen, og de kunne dermed ikke, ifølge Wetzel, forhindre de antijødiske overgrepene.⁹³ Om man følger Wetzels argumentasjon, kan man dermed hevde at de kommunistiske styresmaktene ikke hadde noe annet valg enn å innta en passiv holdning til jødeforfølgelsene.

Overlevende jøder som ville ha tilbake leiligheter ble slått i hjel, og det oppsto pogromer i en rekke polske byer. I august 1945 fikk ryktene om et jødisk ritualmord lokalbefolkningen i Kraków, med støtte fra politiet, til å sette en synagoge i brann og plyndre jødiske institusjoner og leiligheter. I Rabka ved Kraków kastet antisemitter en bombe inn i et sanatorium for foreldreløse jødiske barn og drepte fire av dem. I tillegg kom det til pogromer i Parczew, Radom, Ostrowiec, Częstochowa og Kielce. Verst var likevel situasjonen på landsbygden og i småbyene. I småbyen Kosów Lacki ble 11 jøder drept, blant dem flere av de ytterst få som hadde klart å rømme fra Treblinka etter oppstanden i 1943.⁹⁴ Jødernes sentralkomiteé i Lublin sendte inn rapporter, men myndighetene tok heller ikke oppblomstringen av antisemittiske flygeblader alvorlig.⁹⁵ Historikeren Beate Kosmala påpeker at en del av de drepte jødene ikke ble drept fordi de var jøder, men de ble ofre for politiske oppgjør og overfall av ranere. Likevel hevder Kosmala at utvalget av jødiske ofre ofte ikke var tilfeldige. For jøder var togreiser simpelthen livsfarlig.⁹⁶ Ved siden av pogromen i Kraków fremkalte pogromen i Kielce 4. juli 1946 størst oppmerksomhet. 42 jøder ble drept etter at en liten gutt som hadde rømt hjemmefra fortalte etter at han kom hjem at jøder i byen hadde holdt ham fanget i en

---

⁹² Litvak (1991): s. 237.

⁹³ Wetzel (2000): s. 44.

⁹⁴ På enkelte av disse stedene hadde det også vært antijødiske hendelser tidligere. I Częstochowa var det en pogrom i mai 1919 der også hæren var innblandet. 7 ble drept og mange såret. Utover 30-tallet var antisemittismen økende blant studentene som følge av propaganda fra *Den nasjonaldemokratiske bevegelsen*. I 1937 var det flere antijødiske aksjoner; synagogen ble satt i brann, 46 jødiske butikker og 21 leiligheter ble ødelagt. Mizgalski, Jerzy (2004): "Żydzi Częstochowianie," i *Żydzi Częstochowianie. Współistminie. Holocaust. Pamięć* (2004), [s.27]. I Kosów Lacki, der 85 prosent av innbyggerne var jøder, kom det til antijødiske hendelser mot slutten av 30-tallet med inspirasjon fra Tyskland. En ung polakk som hadde mislyktes med studiene organiserte bønder fra området til å angripe og rane jøder i byen. Barlev, Rivka (1992): "Kosów Lacki. On the Edge of Treblinka," i *Kosów Lacki* (1992), s. 19. Se for øvrig kartet over Polen etter 1945 på side 17 i oppgaven.

⁹⁵ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 560-561.

⁹⁶ Kosmala (2000): s. 50.

kjeller. Sammen med politiet trengte lokalbefolkningen seg inn et hus hvor overlevende etter Holocaust holdt til og begynte å slå jødene i hjel. Myndighetene grep ikke heller ikke inn denne gangen. I Łódź vegret arbeiderne seg fra å ta avstand fra overgriperne i Kielce, og da avisene likevel skrev at arbeiderne hadde fordømt overgriperne, demonstrerte arbeidere fra en rekke bedrifter for å få løslatt de dømte. I Lublin oppsto det aksjoner der slagord som ”Ned med jødene” ble ropt. De ulike politiske miljøene på sin side benektet at det fantes antisemittisme. Den kommunistiske regjeringen ga den antikommunistiske opposisjonen skylden, mens den nasjonale høyresiden fremstilte overgrepene som en kommunistisk sammensvergelse hvor sovjetiske agenter hadde overfalt jødene.⁹⁷

Til tross for en vanskelig hverdag for mange jøder som følge av sterke antisemittiske holdninger blant den polske befolkningen og overgrep, er det mulig å hevde at det også var positive sider ved det jødiske livet i Polen. Støtte fra den polske regjeringen, hjelp gjennom Den jødiske verdenskongressen og Den fellesjødiske distribusjonskomiteen (Joint), samt veksten av jødiske menigheter på grunn av tilbakevendte jøder fra Sovjetunionen, ga håp om det ville være mulig med jødisk liv i Det nye Polen. I 1946/47 ble det grunnlagt to jiddiske teatre og et jødisk forlagshus, og et litterært månedstidsskrift så dagens lys. Det jødiske historiske instituttet i Warszawa begynte også sitt arbeid. CKŻP på sin side opprettholdt midlertidig 34 jødiske skoler. De polske myndighetene avviste dannelsen av jødiske menigheter som skulle omfatte alle jøder, men tillot troskongresjoner som hadde slått seg sammen i en paraplyorganisasjon. 1947 ble det avholdt gudstjenester i 38 synagoger og i en rekke bedehus, det var 25 rabbier i vigslede stillinger og blant annet Łódź, Krakow, Szczecin og Wrocław hadde eget religiøst skolevesen.⁹⁸

Det fantes dessuten et vitalt politisk liv blant den jødiske befolkningen. Sionistgrupper av forskjellige retninger, med unntak av sionistene/revisjonistene, kunne lovlig arbeide og rivalisere om medlemmer. Det ble opprettet flere Kibbuzim hvor unge jøder ble forberedt på et liv i Palestina. Det jødiske sosialistpartiet *Bund*, som kjempet for jødisk kulturell autonomi i Polen, gjenopptok sin aktivitet høsten 1944, og erklærte på den første partikonferansen i november samme år at partiet var beredt til å samarbeide med andre demokratiske partier, støttet kravet om samling av den polske arbeiderbevegelsen, og ønsket innflytelse blant den jødiske befolkningen i tett kontakt med de polske sosialistene, *Polska Partia Socjalistyczna*

---

⁹⁷ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 561.

⁹⁸ Kosmala (2000): s. 51.

(PPS), og i forståelse med PPR. På landsmøtet i Łódź i juni 1945, vedtok Bund at det jødiske livet fra førkrigstiden skulle fortsette, samt at man ønsket å bevare jødisk språk og kultur. Partiet ville delta i opprettelsen av et sosialistisk Polen, og skaffet seg på den måten politiske motstandere i det jødiske samfunnet. Motstanderne var på den ene siden sionistene ettersom Bund forkastet kravet om utvandring, og på den andre siden de jødiske kommunistene, da de og Bund hadde samme målgruppe. Bund sluttet seg tidligere til Sentralkomiteen enn de sionistiske organisasjonene, og kjempet der sterkt for gjenkolonisering av jøder i Polen, selv om det fantes enkeltmedlemmer i partiet som jobbet for utvandring til Palestina.⁹⁹

3.3.4 Fortsettelse av det gamle eller en ny hverdag?

Som vist ble de polske jødene formelt likestilt i lovverket etter frigjøringen, og mange fikk posisjoner i samfunnsapparatet. Forsøkene på å gjennomrette det jødiske samfunnet i form av kulturtilbud, skoler og et yrende politisk liv må sees på som positivt. På den andre siden fortsatte det anstrengte forholdet mellom polakkene og de polske jødene til tross for at jødene utgjorde en mye mindre befolkningsgruppe etter krigen sammenliknet med mellomkrigstiden. Flertallet av polakkene var motstandere av den kommunistiske maktovertakelsen, noe som fikk konsekvenser for jødene på grunn av de synlige jødene i det kommunistiske maktapparatet. Mange polakker så dette som en jødiskkommunistisk konspirasjon mot Polen, og bildet med den jødiske kommunisten virket sammen med tradisjonelle stereotyper av jødene som kristusmordere og at de begår rituelle drap på kristne barn. Den polske befolkningens negative holdning til de kommunistiske styresmaktene sørget også for at myndighetene ikke kunne forhindre overgrepene mot jødene som foregikk etter frigjøringen. Kommunistenes forsøk på å styrke sin stilling i befolkningen var uforenelig med en aktiv politikk for å beskytte jødene mot overgrep, ettersom polakkene var så fiendtlig innstilt overfor jødene. Det vil derfor være rett å hevde at frigjøringen og den kommunistiske maktovertakelsen påvirket forholdet for jødene i Polen. Selv om det anstrengte forholdet mellom jødene og polakkene på mange måter var en fortsettelse av forholdene før den andre verdenskrigen, førte den kommunistiske maktovertakelsen til at det dårlige forholdet fortsatte i og med at mange polakker satte likhetstegn mellom jøde og kommunist.

---

⁹⁹ Kosmala (2000): s. 52.

4.0 Kielce – en vanlig polsk by?

Bispesetet Kielce er en av de mindre distriktshovedstedene i Polen. Byen ligger midt i Świętokrzyskiefjellene ved breddene til Silnica. Jødene ble utvist av Kielce gjennom et kongelig ”privilegium” i 1535, og byen hadde så og si ingen jødiske innbyggere før 1838. På midten av 1800-tallet levde 101 jøder i Kielce, men det eksisterte ikke noe religiøst samfunn før i 1868.¹⁰⁰ Den jødeiske befolkningen vokste raskt etter dette, og talte 11 206 i 1909. Ved folketellingen i 1921 bodde det 15 530 jøder i byen, noe som utgjorde over en tredjedel av byfolkningen.¹⁰¹ Byens jøder var hovedsakelig arbeidere i små fabrikker, drev med handel, gjerne i enmannsforetak, og var håndverkere. De var dominerende innen handel etter 1918: i 1926 kontrollerte jødene 60 prosent av det kommersielle markedet.¹⁰² Det oppsto antijødiske kampanjer både før og etter den første verdenskrigen. I regi av den ledende politiske kraften *Narodowa Demokracja* (”Nasjonalt demokrati”), som sto sterkt i Kielce, ble det arrangert boikott av jødiske butikker i 1912. Enkelte fulgte oppfordringen, men det resulterte også i at jøder unngikk polske butikker.¹⁰³ Det ser ut til at jødiske handelsmenn og håndverkere klarte å redusere produksjonskostnader mer enn polakkene etter den første verdenskrigen og godtok lavere profitt, noe som førte til økt antisemittiske holdninger blant polakkene, som tok i bruk slagord fra før verdenskrigen: ”En landsmann går til en annen landsmann for å kjøpe det som er produsert i landet (*Swój do swego i po swoje*).”¹⁰⁴

11. november 1918 avholdt lokale jøder i Kielce møte i den lokale kinoen i forbindelse med valg til det nasjonale jøderådet. Under møtet inntok polske sivile og soldater lokalet, og drev jødene ut av bygningen, hvor jødene ble angrepet av mobben som ventet på dem utenfor. Samtidig ble jødiske hjem og butikker ramponert. Totalt fire jøder ble drept og over 100 skadet. Stemningen i Kielce var spent i månedene som fulgte som følge av denne hendelsen.¹⁰⁵ I 1939 ble ortodokse jøder beskyldt for å være smittekilde for flekktyfus i Kielce. Jødene enten burde isoleres i gettoer eller tvinges til utvandring til afrikanske land. Disse beskyldningene ble presentert av den ledende katolske dagsavisen *Mały Dziennik*, som

---

¹⁰⁰ Chęcinski (1982): s. 21.

¹⁰¹ Skolnik, Fred og Michael Berenbaum (ed.) (2007): „Encyclopedia Judaica, Second Edition, Volume 12: Kat-Lie,” s. 147.

¹⁰² Maciągowski, Marek (2008): ”Tracing the Shadows. A guide Jewish Kielce,” s. 41, 58.

¹⁰³ Maciągowski (2008): s. 28.

¹⁰⁴ Meducki, Stanisław (1996): ”The Pogrom in Kielce on 4 July 1946,” i Polonsky, Antony, Israel Bartal, Gershon Hundert, Magdalena Opalski og Jerzy Tomaszewski(ed.)(1996): *Polin: Studies in Polish Jewry, Volume 9: Jews, Poles, Socialists: The Failure of an Ideal*, s. 159.

¹⁰⁵ Maciągowski (2008): s. 38.

var den første avisen som tok i bruk sykdomsmetaforer. Fransiskanerpateren Maximilian Kolbe sto bak den redaksjonelle linjen i avisen og spilte således en sentral rolle. Den katolske pressen tjente i det hele tatt som forum for antisemittiske angrep, og fikk en blomstringstid i mellomkrigstiden.¹⁰⁶ Til tross for betydelig fremskritt på å assimilere jødene i mellomkrigstiden, forholdt de fleste seg innenfor egen nasjonal kultur, og sosialisering mellom det jødiske og polske samfunnet var sjeldent.¹⁰⁷

Da den andre verdenskrigen startet i september 1939, bodde det i underkant av 25 000 jøder i byen. Kielce lå i det området av Polen som havnet under tysk okkupasjonsadministrasjon, Generalgouvernement, og var okkupert det meste av krigen. Straks etter den tyske okkupasjonen ble det iverksatt tiltak mot den jødiske befolkningen. Næringsliv, butikker og eiendom ble konfiskert. Mange ble tvunget ut av leilighetene sine, og mange ble satt til tvangsarbeid. Tusenvis av jøder fra andre byer ble sendt til Kielce. Da Kielcegettoen ble opprettet i april 1941, var det jødiske innbyggertallet 27 000, og forholdene i gettoen var dårlige. I august 1942 ble gettoen brått likvidert i løpet av fem dager. Med unntak av 2000 som ble igjen for tvangsarbeid, ble alle jødene i Kielce sendt til Treblinka og drept der.¹⁰⁸

Under den andre verdenskrigen var Kielce et viktig senter for den polske motstandsbevegelsen med flere aktive motstandsgrupper. Den nasjonalistiske grupperingen NSZ opererte hovedsakelig i Kielce- og Lublinområdet, og skal ha startet en kampanje mot slutten av 1942 mot jødiske partisaner og flyktninger som gjemte seg i skogene. Den polske historikeren Tadeusz Piotrowski påpeker at det er helt klart at NSZ drepte jøder under krigen, men at det er viktig å fremheve at jøder ikke nødvendigvis ble drept fordi de var jøder.¹⁰⁹ Polakker bisto også jøder under krigen, og mange ble straffet for det. I løpet av likvideringen av Kielcegettoen ble 20 polakker tatt til fange og skutt av nazistene. En polakk ble skutt for å gi vann til jøder som hadde besvimt i togvognene da jødene ble sendt til Treblinka. Likeledes i desember 1942 ble 21 polakker brent levende i Ciepeliów Stary i nærheten av Kielce for å ha skjult jøder. Samme dagen kjempet polske partisaner mot tyske styrker som hadde omringet et jødisk skjulested i Klamochaskogen, noe

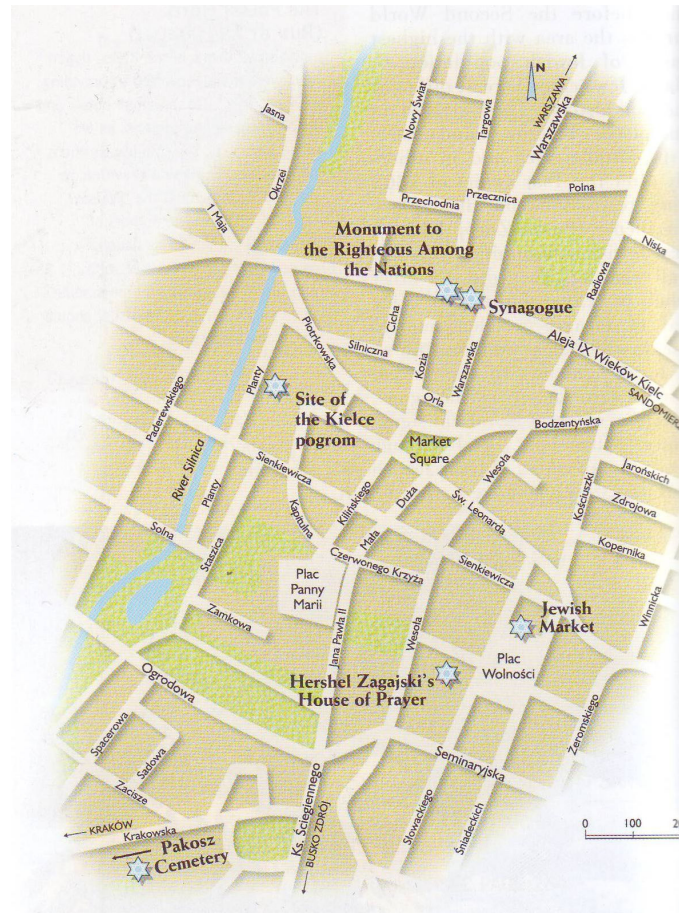
---

¹⁰⁶ Lorenz og Dahl (2005) [a]: s. 426.

¹⁰⁷ Meducki (1996): s. 159.

¹⁰⁸ Bender, Sara (2005) "The Białystok and Kielce Ghettos: A comparative Study" i *Ghettos 1939-1945. New Research and Perspectives on Definition, Daily Life, and Survival*, s. 86-90.

¹⁰⁹ Piotrowski, Tadeusz (1998): "Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947, s. 94.

Kart over sentrum av Kielce. Davidstjernene viser til viktige jødiske steder i byen. Kartet er hentet fra Dylewski, Adam (2003): "Where the tailor was a poet. Polish Jews and their culture. An illustrated guide," s. 136.

Bygningen i Plantygate 7 anno 2009. I denne bygningen bosatte de aller fleste av de overlevende jødene etter Holocaust seg, da de returnerte til Kielce etter den andre verdenskrigen. Foto: Alexander Fosse Andersen.

som resulterte i 20 drepte polakker. To jøder ble fanget, men døde uten å røpe hvem som hadde hjulpet dem. Piotrowski hevder at den polske motstandsbevegelsen drepte forrædere, spioner, kollaboratører, utpressere, sovjetiske agenter og ”banditter” uavhengig av hvilken etnisk bakgrunn de hadde. Den jødiske kamporganisasjonen ŻOB gjorde det samme, også jøder. Den kommunistiske motstandsbevegelsen er på sin side blitt beskyldt for å ha angitt både jøder og polakker til Gestapo i Kielce.¹¹⁰

Den polske lokalbefolkningen i Kielce var vitner til den harde tyske behandlingen av jøder. Utsulting og nedverdiggelse, samt en brutal og voldelig gettolikvidering kan umulig ha gått upåaktet hen blant de polske naboene. Det er også sannsynlig at polakker overtok konfiskerte jødiske eiendeler. I tillegg var som sagt byen et sentrum for motstandsaktivitet i form av sabotasje og likvideringer. Det er derfor trolig at den polske befolkningen var utsatt for tyske hevneaksjoner og hard behandling. Okkupasjonen av Kielce kan derfor ha ført til det den polske historikeren Feliks Tych har kalt ”en dyp demoralisering” som kom til å prege polakker i etterkrigstiden.¹¹¹ Ifølge Bożena Szaynok kan 10 av 13 drap på jøder i Kielcereigionen i juni 1945 knyttes til ”eiendomsoverdragelser” under krigen.¹¹² Bare 250 av jødene fra Kielce overlevde Holocaust og returnerte til byen. Flesteparten kom fra Sovjetunionen. I 1946 utgjorde de ikke mer enn 0,5 prosent av den totale befolkningen, og opp mot 200 jøder bodde i leiligheter i en bygning i Plantygaten 7, som også huset alle de jødiske sosiale og religiøse institusjonene. Alt i desember 1945 opplevde det jødiske samfunnet anti-jødiske aksjoner. Under Chanukafeiringen ble det kastet en granat inn i bygningen i Plantygaten. Eksplosjonen gjorde ikke stor skade, men spredte frykt blant jødene.¹¹³ Som vi skal se videre, hadde de all grunn til å være redde.

4.1 Pogromen 4. juli 1946

Kielcepogromen 4. juli 1946 har skapt store kontroverser blant historikere. Det er knyttet stor uenighet om årsaker til pogromen og hvem som sto bak den. I tillegg var det lagt lokk over temaet i Polen fra 1940-tallet og frem til 1989. Det finnes likevel noen punkter som de aller fleste er enige om; nemlig at det var en pogrom i Kielce 4. juli som førte til at over 40 jøder

---

¹¹⁰ Piotrowski (1998): s. 104-105, 120-121.

¹¹¹ Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 562.

¹¹² Szaynok, Bożena (2005): ”The Role of Antisemitism in Postwar Polish-Jewish Relations,” i Blobaum, Robert (ed.) (2005): *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, s. 269.

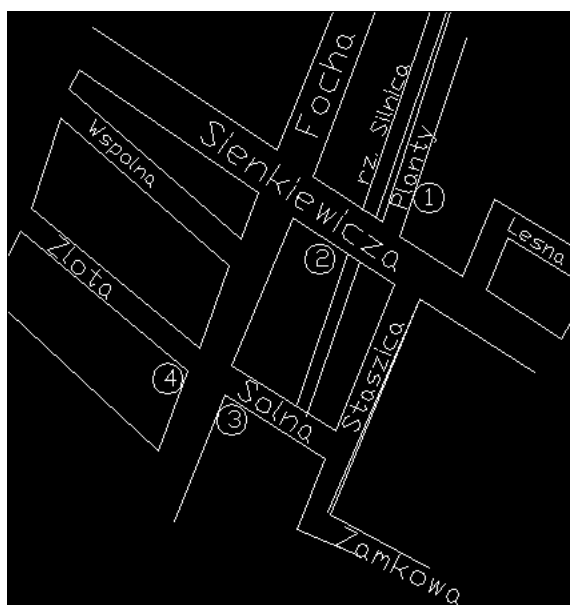
¹¹³ Checinski (1982): s. 21.

Bilder av pogromofre i Kielce 4. juli 1946.

Hentet fra bildesidene i Gross, Jan T. (2006): Fear. Antisemitism i Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation.

Kartsnitt over sentrale steder under pogromen. 1 = Bygningen i Plantygaten 7 hvor de fleste jødene i Kielce bodde, 2 = Politets hovedkvarter, 3 = Hovedkvarteret til Sikkerhetstjenesten, 4 = Spesialenhet i Politiet. Utsnittet er hentet fra Prażmoska, Anita J. (2002): "Poland's Century: War, Communism and Anti-Semitism".

Session 3: Case Study: The Pogrom in Kielce. Lastet ned 20.04.2009 på

<http://www.fathom.com/course/72809602/session3.html>

ble drept, i tillegg til noen polakker. Foranledningen til pogromen var forsvinningen til en ung polsk gutt som senere påsto at hadde blitt holdt fanget av jødene i Plantygaten 7. Den følgende rekonstruksjonen av Kielcepogromen tar utgangspunkt i det man er enig om at skjedde, og bygger på versjonen Jan T. Gross presenterer i boken *Fear* fra 2006. Gross er riktignok kontroversiell, særlig i Polen, men *Fear* er av nyere dato og er en viktig årsak til at Kielcepogromen er blitt mye debattert. Dessuten presenterer ikke Jan Gross nye fakta i boken, og er derfor egnet til rekonstruksjonen. I tillegg vil reaksjonene til Kommunistpartiet og Kirken bli presentert. Stridsspørsmål og uenigheter vil bli debattert senere i oppgaven.

Selv om pogromen skjedde 4. juli, er det vesentlig å starte med foranledningen. 1. juli 1946 dro niårige Henryk Błaszczuk til en nærliggende landsby uten å gi foreldrene beskjed. Da han ikke kom hjem, meldte foreldrene gutten savnet hos politiet. 3. juli kom Henryk hjem igjen, og hevdet at jøder hadde holdt han fanget i kjelleren i bygningen i Plantygaten 7.¹¹⁴ Da faren, Walenty Błaszczuk, informerte politiet om det som hadde skjedd, ble han bedt om å komme tilbake neste dag, angivelig fordi det var sent og fordi han var full. Tidlig den 4. juli ble den angivelige kidnappingen anmeldt. Anmelderne, far og sønn Błaszczuk samt en nabo, og noen politifolk dro til Plantygaten for å arrestere en navngitt jøde som Henryk hadde pekt ut. Forbipasserende ble fortalt om kidnappingen, og at politiet skulle befri andre polske barn. Etter at den mistenkte jøden ble fraktet til politistasjonen, hvor han ble banket opp, ble både sivilkledde og uniformerte politimenn sendt til "det jødiske huset" for å undersøke bygningen. På vegen pratet de med vanlige folk om kidnappede polske barn, og det ble ropt at jøder hadde drept et kristent barn. Undersøkelsene slo derimot fast bygningen ikke hadde noen kjeller, men da Henryk Błaszczuk ble utskjelt for løgn, førte det bare til at den voksende folkemengden ble mer aggressiv.¹¹⁵

Rundt 10 dukket hæren opp, og noen soldater og politimenn gikk inn bygningen for å samle inn våpen. Enkelte jøder nektet å gi fra seg våpnene sine fordi de hevdet de hadde bæretillatelse. Deretter falt det første skuddet. Hvem som avfyrte det første skuddet er det knyttet stor usikkerhet til, men det førte til et voldsinferno. Politimenn dyttet jøder ut av bygningen til menneskeflokken utenfor, noen ble kastet ut fra balkongen. Ute ble jødene drept av slag og steining, mens det ble skutt inne i selve huset. Utenfor hersket det totale kaoset.

---

¹¹⁴ Piotrowski (1998): s. 275-276.

¹¹⁵ Gross, Jan T. (2006): "Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation," s. 83-86.

Det var ingen koordinering mellom politi, militære eller sikkerhetstjeneste. I tolvtiden ble det en pause i pogromen, og døde og skadde jøder ble fraktet til sykehuset. Sårede ble utsatte for nye overgrep under transporten til og på selve sykehuset, blant annet gjennom overlatt feilbehandling. En ny voldsbølge startet ved at arbeidere fra Ludwikówstøperiet trengte seg inn i Plantygaten 7 og fortsatte volden mot gjenværende jøder. Mellom 15 og 20 jøder ble drept i løpet av halvannen time. Voldshandlinger spredte seg deretter til hele byen.¹¹⁶ Pogromen stoppet ikke før hærstyrker kom fra Warszawa i firetiden.¹¹⁷

42 jøder ble drept i løpet av pogromen og rundt 80 skadet.¹¹⁸ Dessuten ble mange, ifølge offisielle statistikker, drept på veg til sykehus i nærheten, noe som fører tallet på drepte opp til mellom 60 og 70, og tallet på sårede til over 100.¹¹⁹ Jan T. Gross trekker i tillegg frem at en rekke drap i tilknytning til togstasjonen i Kielce samme dag også må regnes med. Det er usikkert hvor mange tog med jøder blant passasjerene som ankom Kielce-Herbskie jernbanestasjon 4. juli før militæret forhindret flere drap. Overgrepene skjedde flere steder, var som regel raske, varte sjelden lenger enn et vanlig togstopp, og ble utført av medpassasjerer, samt av personer som var på stasjonen når togene ankom. Noen jøder ble drept og kastet av passerende tog, og etter hvert som nyhetene om pogromen i Kielce spredte seg og ble mottatt av et publikum som var villig til å "kopiere" overgrepene, fortsatte volden andre steder. Sentralkomiteen for polske jøder anslo at 30 personer var blitt drept på jernbanen i kielcepogromrelaterte overgrep.¹²⁰

4.2 Øyeblikkelige reaksjoner hos sentrale aktører

Kielcepogromen fikk store konsekvenser for det polske samfunnet. Sett i lys av den politiske konteksten, der kommunistene kjempet mot den nasjonale og katolske høyresiden om makten i Polen, vil det være interessant å se på reaksjonene på pogromen til sentrale aktører i den politiske konflikten. Spørsmålsstillingen blir da hvordan de to motpolene, her representert ved Det polske kommunistpartiet og Den katolske kirken, reagerte på hendelsene i Kielce.

---

¹¹⁶ Gross (2006): s. 86-91, 99-101, 104-106.

¹¹⁷ Chęcinski (1982): s. 23.

¹¹⁸ Gross (2006): s. 93.

¹¹⁹ Chęcinski (1982): s. 23.

¹²⁰ Gross (2006): s. 109-113. Jan T. Gross påpeker at anslaget til Sentralkomiteen for polske jøder var forsiktig, og antall drepte antakelig var høyere, s. 113.

4.2.1 Reaksjonen til Det polske kommunistpartiet

Kommunistpartiet tok propagandaarbeid veldig seriøst. Enhver offentlig hendelse fikk en ideologisk vri, så også Kielcepogromen. Kommunistpartiet trodde man kunne få massene til først å protestere mot drapene på jødene i Kielce, for så å vri protestene over mot ”de skyldige,” det vil si ”de reaksjonære kreftene” som kjempet mot kommunismen. Dette slo feil. ”Massene” hadde ingen sympati for jødene. På mange arbeidsplasser var det vanskelig å få arbeidere til å signere opprop som fordømte pogromen. Da partiavisen til PPR likevel skrev en artikkel som hevdet at arbeiderne ved ulike fabrikker i Łódź hadde vedtatt en fordømmelsesresolusjon og samtidig krevde dødsstraff for de skyldige, vendte arbeiderne seg mot PPR og regimet, som de påsto var ”jødisk.” Det brøt ut streiker ved en rekke fabrikker som varte rundt en time. Observatører fra kommunistpartiet ble tatt på sengen. I Łódź alene streiket 16 000 arbeidere, og disse tok i bruk antijødiske slagord.¹²¹

På det første møtet etter Kielcepogromen i sekretariatet til Den polske sentralkomiteen i kommunistpartiet (29.juli) ble streikene i Łódź satt på agendaen, ikke Kielcepogromen i seg selv. Selv om PPR anså alle sosiale fenomener som ikke var planlagt av Partiet for å være andres verk, var det viktig for partiorganisatorer å følge med på stemninger på grasroten. Partiet kunne aldri gå for langt bort fra folkeopinionen. Kommunistpartiet tok innover seg at det var sterke antisemittiske holdninger i samfunnet, og de antijødiske pogromene ble ikke assosiert med aktivitetene til opposisjonen av det store flertallet av folket. Antisemittisme var også utbredt i arbeiderklassen. Derfor konkluderte kommunistpartiet at ”the Party had to keep in constant contact with masses to explain the core of antisemitism as one of the means employed by reactionaries to struggle against us.”¹²² Samtidig skulle jødene settes i arbeid ettersom det ble antatt at jødenes uproduktivitet i Polen ga grobunn for antisemittiske handlinger. 25. juli 1946 opprettet Ministerrådet et nytt embete for å ”produktivere” den jødiske befolkningen i Polen. Et tidligere initiativ for å kompensere jødiske pogromofre ble også avblåst etter Kielcepogromen som følge av intensiteten av de antijødiske overgrepene.¹²³

4.2.2 Reaksjonene til Den katolske kirken

Den katolske kirken i Polen sto og står veldig sterkt i folket, og var og er nødvendigvis en sentral aktør i samfunnsdebatten. Kielce er også et åndelig sentrum, da byen er et av

---

¹²¹ Gross (2006): s. 120-123.

¹²² Gross (2006): s. 128.

¹²³ Gross (2006): s. 123, 127-128.

bispetene i Polen. På grunn av Den katolske kirkens samfunnsposisjon, var lederne av det jødiske samfunnet overbevist om at nøkkelen til å få slutt på den antijødiske volden gikk gjennom geistligheten. Kirkens primas, Kardinal August Hlond, ble kontaktet to ganger før Kielcepogromen med forespørsel om utgivelse av et hyrdebrev eller uttalelse som fordømte antisemittismen og forklarte at beskyldningene om ritualmord var falske. Ingen fordømmelse kom, og på spørsmål fra utenlandske journalister en uke etter Kielcepogromen om hvorfor et hyrdebrev uteble til tross for heftige anmodninger fra fremtredende jøder, svarte kardinalen at "I investigated the facts and did not discover sufficient grounds to publish such a letter. Now the situation has changed, but I must first consult my bishops."¹²⁴ Hlond rådførte seg med biskopene, men det ble ikke utgitt hyrdebrev om Kielcepogromen, antisemittisme eller ritualmord. Det var kun biskopen i Częstochowa, Teodor Kubina, som agiterte mot antisemittisme og myten om ritualdrap, noe han ble irettesatt av andre biskoper for.¹²⁵

Direkte kirkelig innblanding for å dempe selve pogromen var uten betydning. To prester forsøkte tidlig å komme frem til Plantygaten, men ble stoppet ved en militær kontrollpost. På grunn av folkeoppbudet og pistolskudd krevde de å få prate med en overordnet offiser. En løytnant dukket opp med to sivile og fortalte prestene at alt var under kontroll, og at soldatene hadde fått ordre om ikke å slippe sivile forbi. Prestene snudde, men kom tilbake senere sammen med tre andre geistlige. Rapportene de skrev i ettertid hevder at det ikke var noen ansamling av mennesker i Plantygaten. Folk i andre gater sto i smågrupper og var rolige. Dagen etter kom første uttalelse fra en tjenestemann i kirken i samarbeid Voivode Wiślicz, og sa ingenting om hvem som drepte hvem i Kielce. "Jøde" er kun nevnt ett sted i teksten i sammenheng med at det ikke var blitt begått drap på polske barn av den jødiske befolkningen ifølge bevisene fra den offisielle undersøkelsen.¹²⁶ 6. juli presenterte kirkesognet i Kielce et dokument som samtlige prester i Kielce skulle lese uten kommentarer under messene neste dag. Ingenting ble ment om bakgrunnen, de umiddelbare årsakene til pogromen eller hva som virkelig hendte fordi kirken ikke hadde nok kunnskap. Likevel ble det hevdet at

"a misfortune took place, especially in that it all happened in plain sight of youth and underaged children. Because of this, no Catholic can refrain from expressing real and sincere regrets at such tragic and deplorable events."¹²⁷

---

¹²⁴ Gross (2006): s. 134.

¹²⁵ Gross (2006): s. 134-135.

¹²⁶ Gross (2006): s. 135-136.

¹²⁷ Gross (2006): s. 136.

Uttalelsen ble avsluttet med en oppfordring til ro. Ettersom ”it” kunne tolkes som noe annet enn drap, ble en lengre uttalelse presentert 11. juli der drap i seg selv ble fordømt, samt at ”no Catholic should allow anybody to deceive and push him toward committing such deeds.”¹²⁸

Kardinal Hlond offentliggjorde på sin side en fempunkts uttalelse i et møte med utenlandske journalister 11. juli. I uttalelsen het det seg at Den katolske kirken tok avstand fra alle drap, hendelsene i Kielce kunne ikke knyttes til rasisme, og Kirken i Kielce hadde fullendt sine forpliktelser. I det fjerde punktet hevdet Hlond at

”numerous Jews in Poland owe their lives to Poles and Polish priests and it is Jews, now occupying leading positions within the state institutions and bent on imposing a kind of regime which is rejected by the majority of the nation, who are to a large extent responsible for the deterioration of this good relationship.”¹²⁹

Til slutt i uttalelsen erklærte Hlond at han ikke var en antisemitt.

Den katolske kirken utarbeidet i tillegg en egen hemmelige rapport om hendelsene i Kielce som en motvekt til den offisielle versjonen myndighetene forfektet. Rapporten ble laget av en kommisjon satt ned av biskopen i Kielce, Czesław Kaszmarek, og ble gitt til den amerikanske ambassadøren Arthur Bliss-Lane 1. september 1946. Da hadde kommisjonen jobbet med rapporten i en måned. Denne rapporten kritiserte den offisielle pogromversjonen og rettsaken som fulgte, og viste at det ikke var fremlagt noen bevis for den offisielle forklaringen som la skylden på motstandsbevegelsen. Forfatteren hevdet at det var ”myndighetene” som begikk de fleste drapene. Kommisjonen tok opp hvordan man kunne gjøre rede for ondskapen i Kielce, og hevdet at det bare var et mulig svar: folkemassen hatet jødene, og jødene hadde seg selv å takke. Ifølge rapporten var det jøder som skjøt først. De første ofrene under pogromen var dermed polakker. Konklusjonen var at analysen av hendelsene og vitneforklaringene viste at jødiske kommunistmiljøer sammen med sikkerhetstjenesten sto bak pogromen, som igjen skulle brukes som bevis på at jødene skulle få lov til å emigrere til sitt ”eget” land, Palestina, at antisemittisme og fascisme dominerte i det polske samfunnet og at Kirken var reaksjonær. Jødene ble altså sett på som både kommunister og sionister samtidig.¹³⁰

---

¹²⁸ Gross (2006): s. 137.

¹²⁹ Gross (2006): s. 137-138.

¹³⁰ Gross (2006): s. 142-148.

5.0 Jan T. Gross og åpningen av ”Pandoras eske”

Med utgivelsen av *Fear* i 2006 skapte Jan T. Gross furore blant polske historikere, politikere og samfunnsdebattanter, samt blant internasjonale historikere. På mange måter avdekket Gross sider av historien som hadde vært lite diskutert før 1989, og som etter Murens fall stort sett var blitt preget av et oppgjør med kommunisttiden i Polen. Boken ble utgitt på engelsk, og kom først i polsk utgave i 2008. Nå var ikke Jan T. Gross en ukjent person i Polen da *Fear* ble utgitt. Allerede i 2001 med utgivelsen av boken *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, hadde Gross tatt for seg et ømfintlig tema i Polen: forholdet mellom jøder og polakker under den andre verdenskrigen.¹³¹ *Neighbors* tar for seg utslettelsen av det jødiske samfunnet i Jedwabne, en småby øst i Polen, 10. juli 1941 hvor den polske halvparten av befolkningen drepte den jødiske halvparten, rundt 1600 personer.¹³² Gross hevder at det er trolig at ønsket om og den plutselige muligheten til å røve til seg jødiske eiendeler var en større motivasjon for de som organiserte drapene, snarere enn tradisjonell antisemittisme. I Polen ble ingen som regel tvunget til å drepe jøder under den tyske okkupasjonen, Gross påpeker derfor at lokalbefolkningen som var innblandet i Jedwabnemassakren deltok av egen fri vilje.¹³³

Et slikt standpunkt utfordret det polske kollektive minnet om Holocaust. Folkemordet på de polske jødene har vanligvis blitt fremstilt som en del av en etnisk polsk tragedie, om at seks millioner polakker ble drept under den andre verdenskrigen. Dette igjen var med å bygge oppunder en allmenn forestilling om at polakkene hadde lidd mer enn noen annen nasjon i løpet av denne perioden. Tallet på drepte jøder ble fremstilt som antallsmessig likt tallet på drepte polakker, og skillet mellom skjebnen til polakker og jøder var utydelig. Minnene om Polens ”mørke fortid” ble samtidig nøytralisert og hysjet ned i det offentlige rom. Dersom negative sider ved polsk deltakelse under krigen ble omtalt, for eksempel polske utpressere, ble dette fremstilt som et marginalt sosialt problem, begrenset til en liten og urepresentativ gruppe.¹³⁴

---

¹³¹ *Neighbors* kom først ut i polsk utgave i 2000, tittelen var da *Sasiedzi: historia zaglady zydowskiego miasteczka*.

¹³² Gross, Jan T. (2001): ”Neighbors. The destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland,” s. 7.

¹³³ Gross (2001): s. 110, 133.

¹³⁴ Polonsky, Antony og Joanna B. Michlic (2004): ”Introduction,” i Polonsky Antony og Joanna B. Michlic (ed.)(2004): *The Neighbors respond : the controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, s. 7.

Den polske historikeren Andrzej Paczkowski delte i 2001 debatten om *Neighbors* inn i fire posisjoner. Den første var ”bekreftelse” som opprettholdt Gross’ premisser og var særlig opptatt av de moralske sidene av temaet. Den andre, ”defensiv åpen” betydde at man godtok enkelte av Jan T. Gross sine konklusjoner, men samtidig stilte spørsmålstegn ved forskningsprioriteringer og metode, og fremhevet den tyske deltakelsen i massakren. Den tredje posisjonen definerte Paczkowski som ”defensiv lukket.” Denne gruppen mener drapene i Jedwabne i verste fall ble utført av en liten gruppe med polakker som i hovedsak var uvitende lakeier for nazistene, og som var motivert av ønsket om å hevne seg for urett jødene hadde påført dem under den sovjetiske okkupasjonen fra 1939 til 1941. Den siste posisjonen avviste *Neighbors* fullt og helt, og brukte typiske stereotyper som blant annet at jødene sto bak konspirasjoner mot Polen.¹³⁵ Historikerene Antony Polonsky og Joanna Beata Michlic hevder på sin side at det er mer fruktbart å kalle den første posisjonen ”selvkritisk,” den andre ”moderat unnskyldende,” mens de to siste posisjonene ble slått sammen til ”radikal unnskyldende.”¹³⁶

Den ”selvkritiske” posisjonen var stort sett å finne i de riksdekkende dagsavisene *Gazeta Wyborcza* og *Rzeczpospolita*, og i progressive katolske tidsskrifter som *Tygodnik Powszechny* og *Więź*. I tillegg fantes det enkeltpersoner i politiske partier som *Unia Wolności* (Frihetsunionen) og den sosialdemokratiske alliansen, SLD, blant andre Polens tidligere president Aleksander Kwaśniewski. Felles for disse stemmene var å vise et mer komplekst bilde av de polskjødiske forholdene under krigen, og få frem at det ensidige synet om at majoriteten av polakkene hadde vært solidariske med jødene under okkupasjonen ikke var holdbart. For de ”unnskyldende” posisjonene, og da først og fremst den radikale, var Jedwabnemassakren i første rekke tyskernes verk. Støttespillere for dette synspunktet tilhørte stort sett den nasjonale høyrefløyen i politikken og den konservative delen av den katolske kirken i Polen. Denne gruppen hevdet at fremhevingen av jødernes lidelser under den andre verdenskrigen var ubalansert og var først og fremst et forsøk på å redusere lidelsene til polakkene. Jødisk støtte til det sovjetiske regimet fra september 1939 til juni 1941, samt i mellomkrigstiden, ble trukket frem for å ”minske” det kriminelle aspektet ved massakren i Jedwabne. I tillegg ble Gross beskyldt for å sverte Polens ”gode navn og rykte,” og for å representere nok et jødiskamerikansk angrep på Polen.¹³⁷

---

¹³⁵ Polonsky og Michlic (2004): s. 32-33.

¹³⁶ Polonsky og Michlic (2004): s. 33.

¹³⁷ Polonsky og Michlic (2004): s. 33-37.

Den ”moderate unnskyldende” posisjonen var mer kompleks ifølge Polonsky og Michlic. *Neighbors* ville ikke være den siste boken om emnet, og det var mange temaer som det vil være legitimt å diskutere: styrken til den polske antisemittismen før 1939, betydningen av den sovjetiske okkupasjonen hadde for en voksende avstand mellom jøder og polakker i perioden 1939 til 1941, og den faktiske tyske deltakelsen i hendelsene i Jedwabne. Mange av personene som i utgangspunktet ble plassert inn i den ”moderate” posisjonen, har senere inntatt ekstreme standpunkter, som blant andre Tomasz Strzembosz. Denne gruppen har hatt problemer med å forlate oppfatningen av polakker som helter og ofre, og har i tillegg brukt sterkt unnskyldende argumenter for å ”frifinne” polske handlinger mot jøder i Polen. Dette har vanskeliggjort en objektiv analyse av den polske selvoppfatningen, og har dermed ført til å gjøre grensen mellom legitim kritikk av *Neighbors* og den ”radikale” posisjonen uklar og vag.¹³⁸¹³⁹

Debatten om *Neighbors* pågikk fortsatt, da *Fear* ble utgitt i 2006 og Jan T. Gross var følgelig også omstridt - både i og utenfor Polen. Utgangspunktet til den nye boken var en rekke dokumenter redigert av Miriam Hochberg-Mariańska, et medlem av organisasjonen Żegota som på vegne av den polske undergrunnsstaten hjalp jøder som levde i skjul for nazistene under den andre verdenskrigen. Etter krigen reiste hun rundt i Polen for å lete etter jødiske barn som hadde blitt plassert hos polske familier i løpet av den tyske okkupasjonen. På bakgrunn av det hun fant ut, ga Hochberg-Mariańska ut en liten bok om skjebnen til de jødiske barna og ”redningsmennene” deres. Mange modige polakker som hadde reddet jøder, nektet å få identiteten sin offentliggjort. Da Jan T. Gross ble kjent med dette fenomenet, forsto han ikke hvorfor mennesker som senere ble hedret som ”Righteous Among Nations” av Yad Vashem¹⁴⁰ ikke ville at rollene deres i arbeidet for å redde jøder ble kjent for omverdenen, men etter å ha kommet over flere memoarer til overlevende jøder, påpeker Gross at det å skjule at man hadde hjulpet jøder under krigen var et helt spesielt fenomen. Han ønsket å forklare antisemittisme i Polen etter Auschwitz, samt hvorfor personer han anså for å være helter, kunne bli sosialt utstøtt for å ha hjulpet jødiske naboer. *Fear* ble hans forsøk på å

---

¹³⁸ Polonsky og Michlic (2004): s. 37.

¹³⁹ Mer diskusjonen om polsk kollektivt minne og ”offermyten” finnes blant annet i Kowitz, Stephanie (2004): ”Jedwabne. Kollektives Gedächtnis und tabuisierte Vergangenheit.”

¹⁴⁰ Yad Vashem ble opprettet av det israelske parlamentet, Knesset, i 1953, og har som oppgave å dokumentere historien til det jødiske folket under Holocaustperioden. Utstedelse av hederstittelen ”Righteous Among Nations” er en av hovedoppgavene til Yad Vashem, som på vegne av Staten Israel og det jødiske folket skal uttrykke takk til ikke-jøder som riskerte egne liv for redde jøder under Holocaust. De som har blitt utpekt som ”Righteous” kommer fra 44 land hvorav Polen er ”størst” med sine 6 066 registrerte ”Righteous” per 1. januar 2009. Kilde: http://www1.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html

forklare disse fenomenene, og fokuset til boken er naturlig nok forholdene til de polske jødene sett ut fra samfunnsforholdene i Polen i perioden.¹⁴¹ Dette kapittelet tar opp hvordan Jan T. Gross fremstiller de polske jødenes situasjon etter Holocaust og hvordan han forklarer den antijødiske volden.

5.1 En ugjestmild tilbakekomst

Alt i 1944 etter at deler Polen var frigjort fra tysk herredømme, ble den nyorganiserte Sentralkomiteen for polske jøder, CKŻP, oppmerksomme på problemer for overlevende jøder. I komiteens første protokoll 10. august 1944 noterte CKŻP at jødene i Włodawa hadde behov for hjelp fordi de var blitt angrepet av ”destruktive elementer.” 13. august ble sikkerhet for overlevende jøder diskutert mer generelt. Den sionistiske ungdomsbevegelsen så på den antijødiske volden som grunn til å få jødene ut av Øst-Europa og få dem bosatt i Palestina, når forholdene tillot det. Holocaust i seg selv førte ikke til at jødiske overlevende forlot Polen i hopetall med en gang. Mange av de som dro fra Polen i løpet av de første etterkrigsårene, gjorde det i all hovedsak på grunn av de fysiske truslene og den sosiale utfrysningen de opplevde etter krigen.¹⁴²

5.1.1 Den antijødiske volden

Lokale og regionale jødekomiteer oppfordret den jødiske befolkningen å flytte til større byer hvor situasjonen i utgangspunktet var bedre enn på landsbygden. Likevel demonstrerte pogromen i Kraków i august 1945 og Kielcepogromen at jøder heller ikke var trygge i storbyene. Gross fremhever at det var mange mennesker som ble drept i Polen i de første årene etter den andre verdenskrigen. Kommunistene forsøkte å konsolidere makten sin, noe som resulterte i væpnet konflikt i store deler av landet. Utvisningen av tyskere fra de nye polske landområdene i vest foregikk på en brutal måte, og mange tusen døde. Det samme gjorde undertrykkningen av ukrainske nasjonalister i østområdene. Jødene var ikke ifølge Jan T. Gross en befolkningsgruppe som offisielt ikke var målgruppe for undertrykkelse.¹⁴³ Jødiske komiteer rapporterte om overgrep til de instansene som fantes, i første rekke var det det kommunistiske maktapparatet. I et notat fra Departementet for offentlig administrasjon, MAP, til Departementet for offentlig sikkerhet, MBP, 29. september 1945 het det:

---

¹⁴¹ Gross (2006): s. IX, X, XII, 26-28.

¹⁴² Gross (2006): s. 31-33.

¹⁴³ Gross (2006): s. 35.

”in the files of MAP’s Political Department there are many reports and complaints about acts of murder and plunder committed against Polish citizens of Jewish nationality. But we have no information whatsoever about actions undertaken by the state authorities to put an end to these. Since this information is indispensable for us, we request that MAP be informed by the Ministry of Public Security what has been done in the matter and with what results.”¹⁴⁴

Jan Gross påpeker at drap på jøder, i motsetning til drapene på tyskere og ukrainere, ikke kunne anses som hevn for forbrytelser under krigen. Jødedrapene ble utført med overlegg og involverte ofte hele familier, også kvinner og barn. Drapene ble sågar et sosialt fenomen fordi de ble forutsett. Mange jødiske overlevende fikk en kjørlig velkomst av polske naboer, som vantro bemerket at de hadde overlevd Holocaust. Det tok heller ikke lang tid før advarsler og trusler kom for at jødene skulle forsvinne. Mange polakker anså dessuten at jødene selv legitimerte at de ble overfalt og drept ved å bli på hjemstedene sine til tross for advarsler eller ved å ta toget, som ”alle” visste var et farlig transportmiddel for jødene i Polen.¹⁴⁵

5.1.2 Polsk overtakelse av jødisk eiendom

Jan T. Gross trekker frem den ulovlige overføringen av materiell eiendom fra jødiske hender under den andre verdenskrigen som en av hovedgrunnene til det konfliktfylte forholdet mellom jøder og polakker. Holocaust skapte et sosialt tomrom som ble fylt av et ubetydelig polsk borgerskap. Da de rundt tre millioner jødene ble fjernet av nazistene, flyttet lokalbefolkningen inn og overtok jødernes plass. Etter krigen utgjorde de nye eierne et nytt sosialt samfunnslag med sårbar status, som sto for en tradisjonell antisemittisme, var politisk konservative og full av harme.¹⁴⁶ Gross hevder at eiendomsoverførsel fra jøder til polakker ikke bare var preget av opportunistisk utnyttelse, men også av regelrett plyndring i forbindelse med massedrap på jødene utført av den tyske okkupasjonsmakten. Under deportasjoner og henrettelser rasket den polske befolkningen med seg så mye som mulig av etterlatte verdier. I tillegg ble jøder drept av polakker som ønsket å tilrøve seg eiendelene deres. Massedrap på jøder i Podlasieregionen, hvor Jedwabnemassakren bare var en av mange episoder, ble utført sammen med grundig plyndring av ofrene. Gross hevder at det mange steder var vanskelig å nevne landsbyboere som ikke deltok i slike aksjoner. Graver og henrettelsessteder ble gravd

---

¹⁴⁴ Gross (2006): s. 36.

¹⁴⁵ Gross (2006): s. 36-38.

¹⁴⁶ Gross (2006): s. 39-40.

opp etter krigen i jakten på verdisaker, og jødene ble på denne måten rikdomskilder etter å ha blitt drept av nazistene. Da Treblinka 12. september 1945 ble besøkt av Michał Kalembasiak og Karol Ogrodowczyk, som tok bilder av leiren, var hele området fylt med flere meter dype hull, med menneskebein spredt rundt om kring. Personer som lette i dyngene med aske nektet å svare når de ble spurt om hva de holdt på med. Forfatteren Rachela Auerbach kalte også et kapittel i boken sin om Treblinka, *Oif die felder fun Treblinka*, for "Det polske Colorado, eller om gullrushet i Treblinka." Hun observerte det samme som Kalembasiak og Ogrodowczyk da hun besøkte tilintetgjørelsesleiren i november 1945.¹⁴⁷

Ofte la jøder eiendeler igjen hos polske naboer, og der hvor naboene viste seg å være til å stole på sørget denne praksisen for å redde mange jøder i skjul. Gross hevder likevel at ærlighet ikke var normen. Mange overlevende opplevde at det var umulig å få tilbake eiendeler. Enkelte eiendomstvister måtte løses gjennom rettssaker. Polakker som satt på eiendeler til jøder som hadde overlevd Holocaust, anså seg selv for å være uheldige i sammenlikning med dem som "hadde hatt jøder" som var blitt drept. Videre mener Gross at det ikke var snakk om medfølelse for de jødene som vendte tilbake; det var ingen sosiale normer som krevde tilbakeføring av jødisk eiendom eller sosialt press for at det var moralsk rett. Det fantes en viss spenning og sammenlikning internt i den lavere polske middelklassen om hvilke familier som hadde skaffet seg rikdom, og hvor mye, på bekostning av jødene. Det ble antatt at polakker som hadde hust jøder under krigen hadde beriket seg rikelig. Fremtidige "Righteous Among Nations" ønsket derfor at deres krigsinnsats overfor jødene ble skjult ettersom de, om dette ble kjent, ville bli stemplet som "jødeelskere" og bli et sannsynlig ransmål.¹⁴⁸

Når det gjelder rettslige skritt for å få tilbake eiendeler eller mindreårige slektninger som hadde blitt overlatt til polakker i løpet av den andre verdenskrigen, mener Gross at mye kunne ha vært gjort dersom påtalemyndighetene ville og vitner var klare til å gi vitneforklaringer. Rettsapparatet var derimot uinteressert i å forfølge polske krigsforbrytelser mot jødene, mens vitner og familiemedlemmer som sto bak søksmål ble truet og terrorisert. Folk ble frarådet å gå til søksmål fordi behandlingstiden var lang, mange jøder hadde hastverk med å forlate Polen, eller fordi forbryterne satt i ledende posisjoner i lokaladministrasjonen. De som likevel valgte å gå rettens veg ble motarbeidet. Vitner ble truet og tvunget til å vite falsk eller det ble

---

¹⁴⁷ Gross (2006): s. 40-41.

¹⁴⁸ Gross (2006): s. 42-43, 45.

fremkalt falske forklaringer, og sørget for at drapsmenn gikk fri. Et slikt standpunkt underbygges også av en rekke undersøkelser utført av *Instituttet for nasjonalt minne, Instytut Pamięci Narodowej (IPN)*, mellom 2000 og 2002.¹⁴⁹

5.1.3 Antijødiske holdninger i forvaltningen

5. juni 1945 sendte Departementet for offentlig administrasjon ut et notat med tittelen ”Ad holdningen til borgere med jødisk nasjonalitet” til alle voivodene i Polen, distriktsfullmektiger og presidentene i Warszawa og Łódź:

”The Ministry of Public Administration has been appraised that voivodeship and country authorities, as well as offices of general administration, do not always apply the necessary objectivity when dealing with individuals of Jewish nationality. In the unjustifiably negative attitude of said authorities and offices when handling such cases, and especially when making it difficult for Jewish returnees to take apartments which belong to them, a highly undemocratic anti-Semitic tendency rather clearly comes to the surface.[...] All loyal citizens of the Polish Republic, irrespective of nationality and religious denomination, should be treated the same, and they ought to be helped with the boundaries of existing law.”¹⁵⁰

Dette notatet viser ifølge Gross at det var utpregede antijødiske holdninger blant de ansatte i de lavere leddene i statsadministrasjonen. Han har blant annet kommet over dokumentasjoner for at funksjonærer ikke godtok jøder som vitner i enkelte saker. I byen Ostrowice ble jøder fra 1. mars 1945 nektet å motta et daglig måltid på det lokale velferdskontoret. Sommeren 1945 ble jøder nektet bostedstillatelse i Biała Podlaska av distriktskontoret i regionen. Mange lokale myndigheter i polske småbyer anså jødene for å være en distinktiv, spesiell problemkategori av befolkningen som sto i et fiendtlig forhold til resten av lokalbefolkningen. Jødene måtte derfor håndteres i samsvar med dette. De polske jødene var lojale borgere, og anså de kommunistiskdominerte styresmaktene for å være en viktig alliert så lenge omgivelsene var fiendtlige. På den andre siden hevder Gross at statsapparatet til syvende og sist var bemannet av vanlige mennesker som gjorde at offentlige institusjoner gjenspeilet lokalbefolkningens holdninger om at jøder ikke var ønsket i etterkrigstidens Polen. De øverste lagene av statsforvaltningen forsøkte riktignok å slå ned på diskriminering og overgrep mot

---

¹⁴⁹ Gross (2006): s. 52-53.

¹⁵⁰ Gross (2006): s. 58.

jøder, og jo høyere opp i hierarkiet man ser, desto mer sympati og forståelse for kravene til de jødiske borgerne finner man. På den andre siden mener Gross at disse ovenfra-nedkravene til likebehandling av jødene manglet virkemidler slik at de kunne gjennomføres, og dermed kun fremsto som en symbolsk handling.¹⁵¹

5.1.4 Antisemittisme i skolen

Den jødiske befolkningen var stadig i bevegelse, på leting etter slektninger og et trygt sted å bo, eller rett og slett på flukt fra Polen. Skolegang for barn ble derfor vanskelig. Var det få jøder på et sted, måtte jødiske barn gjerne gå på den lokale polske skolen. De aller fleste ble møtt med fiendtlighet. I byen Otwock ville ingen skoler ta i mot jøder i frykt for at de ville bli plaget av andre elever. Til slutt ble det opprettet en ekstra klasse for jødiske elever på Skole nr.13, men det forhindret ikke overgrep.¹⁵²

Opplevelsene fra den andre verdenskrigen var ifølge Jan Gross med på å prege hvordan jødiske barn opplevde de polske skolekameratenes oppførsel. Gross henviser til det Miriam Hochberg-Mariańska skriver i forordet i boken som ga han inspirasjon til å skrive *Fear*:

”If a child in school or at play is called Jew, Jew, Jew, we know that this is a shout older than Hitlerism. But a child who remembers nothing, or very little, from before the war will always find in it the echo of that other call: Jude, Jude, Jude.”¹⁵³

For jødiske skoleelever ble opplevelsene fra krigen vekket til live igjen i skolegården når de ble trakassert av medelever. Hvordan forklares de polske skolebarnenes oppførsel? Gross bygger sin argumentasjon på Irena Chmieleńskas artikkel ”Krigsbarn” fra desember 1945 som hevder at barn ble demoralisert under krigen og utviklet en brutal egoisme. Det som betydde noe var å utnytte enhver mulighet til å tilegne seg materielle goder. Chmieleńska trekker frem et typisk sitat som sirkulerte i undergrunnspressen: ”Mommy, was it a human being that was killed, or a Jew?”¹⁵⁴ Med bakgrunn i dette mener Gross at det ikke var overraskende at aggressiv antisemittisme dukket opp i handlemåten til polske skoleelever etter krigen og at dette var årsaken til at skoler ikke ville ha jødiske barn. På den andre siden påpeker Gross at

---

¹⁵¹ Gross (2006): s. 58-63.

¹⁵² Gross (2006): s. 66-68.

¹⁵³ Gross (2006): s. 70.

¹⁵⁴ Gross (2006): s. 72.

det ikke var barna selv som fant opp denne antisemittismen. Deres handlinger gjenspeilte bare de voksnes ondskap og holdninger overfor jødene.¹⁵⁵

5.2 Etterkrigspogromene

Etter Jan T. Gross' mening var Kraków starten på den antijødiske volden i byene etter den andre verdenskrigen. 11. august 1945 gikk en polsk mobb til angrep på synagogen hvor jøder skulle ha drept et kristent barn, ergo et ritualmordsrykte som utløsende faktor. Mobben jaget jøder i byen, og politifolk var også blant overfallsmennene. Det er usikkert hvor mange som ble drept, men anslagene varierer mellom ett og fem offer. I tillegg ble mange alvorlig såret, flere av dem ble også truet av pasienter og helsepersonell på sykehuset. Synagogen hvor pogromen startet, samt jødiske leiligheter og butikker ble plyndret. Gross påpeker at i motsetning til i Kielce klarte Sikkerhetstjenesten og en militær avdeling som ankom byen å hindre at volden spredde seg ytterligere.¹⁵⁶

5.2.1 Hvordan Kielcepogromen fikk et så stort omfang

Den pogromen som vies mest plass i *Fear*, er den i Kielce 4. juli 1946. Selve hendelsesforløpet og Gross' fremstilling av denne, og reaksjonene til Kommunistpartiet og Kirken ble gjort rede for i forrige kapittel. Det som nå gjenstår er en presentasjon av hvordan Gross forklarer hendelsesforløpet og de bakenforliggende årsakene til selve pogromen.

Deler av politiet, militæret og sikkerhetstjenesten deltok i volden og overgrepene mot jødene i Kielce, og om de ikke deltok aktivt selv, lot mange være å gripe inn. Jan Gross hevder at militæret ikke hadde "offisielle" ordre om å skyte jøder. Det ble ikke gitt ordre som ga tillatelse til våpenbruk i det hele tatt den dagen, noe Gross trekker frem som et av grunnene til at volden mot jødene ikke kunne bli begrenset. "Once it became manifest that the soldiers were acting against the Jews, the pent-up-aggression of the crowd overflowed."¹⁵⁷ Videre blir det henvist til en offentlig anmodning om ro som ble utarbeidet senere på dagen 4. juli av voivoden i Kielce og representanter for geistligheten. Denne anmodningen gjorde et nummer ut av den "prisverdige tilbakeholdenheten" til politiet og militært personell.

---

¹⁵⁵ Gross (2006): s. 71-72.

¹⁵⁶ Gross (2006): s. 81-82.

¹⁵⁷ Gross (2006): s. 87.

”During the events the authorities maintained complete calm, preventing greater bloodshed[...] In a sign of the far-reaching goodwill of the authorities, not a single shot was fired against the people,”¹⁵⁸ Jødene ble med andre ord ikke regnet som en del av ”the people.” Gross hevder ”godviljen” til myndighetene var helt nødvendig for hendelsesforløpet. Offiserene ville ikke ha beordret soldatene til å skyte på folkemengden, og om de hadde gjort det, ville soldatene ha nektet å utføre ordren. Kielcepogromen hadde to motstandere, men Gross mener det blir feil å kalle dem gjerningsmenn og jødiske ofre. De to sidene besto etter Gross sin mening av folket i Kielce og noen uspesifiserte elementer folket følte antipati overfor, der myndighetene ville fremstå som om de sto på ”folkets side” i konflikten med jødene.¹⁵⁹

På den andre siden var det ingen som hadde ansvaret for å gjenskape ro og orden. Da voldshandlingene eskalerte, ville eneste løsning ha vært en velorganisert og helhetlig innsats av tilstedeværende politi, sikkerhetstjeneste og soldater. Dette var ifølge Jan Gross ikke mulig ettersom Sikkerhetstjenesten (UB) og det vanlige politiet (MO) knapt samarbeidet før hendelsene 4. juli, og lederne for UB og MO mislikte hverandre sterkt. Arbeidsfordelingen mellom de to institusjonene var dessuten utydelig. I tillegg mislikte lederne jøder. Major Sobczyński i Sikkerhetstjenesten var kjent for antisemittiske holdninger. Samtidig beskyldte Sobczyński lederen for Kielcepolitiet, Oberst Kuźnicki, for å være en antisemitt. Generelt ønsket ikke myndighetene å gripe inn fordi de ikke ville fremstå som ”jødevennlige.” Førstesekretæren for PPR i Kielce nektet å snakke til arbeiderne ved Ludwikowfabrikken fordi han ikke ville at partiet skulle kunne bli beskyldt for å beskytte jødene. Enhver handling som kunne plassere regimet sammen med jødene skulle unngås.¹⁶⁰

Var det noen jøder som var mer usatt enn andre? Gross hevder voldshandlingene rettet seg mot alle jøder i Kielce. Drapet på Regina Fisz og sønnen hennes kan etter Gross’ mening ikke sies å være rettet mot personer som var beskyldt for å ha drept kristne barn, eller mot jøder som var kommunister eller besatt innflytelsesrike posisjoner. Enkelte jøder ble angrepet så fort lokalbefolkningen fant ut at de var jøder, og det var lett for overgriperne å få med seg nye gjerningsmenn. Jan Gross påpeker at dette ikke var noe som var særegent for Kielce, og det kunne ha skjedd, noe det også gjorde, hvor som helst i Polen anno 1946. Holdningene til

---

¹⁵⁸ Gross (2006): s. 93.

¹⁵⁹ Gross (2006): s. 93-94.

¹⁶⁰ Gross (2006): s. 94-96, 98-99.

jødene var generelt veldig negative. 40 år etter pogromen utga den daværende voivodelederen i Kielce, Eugeniusz Wiślicz-Iwańczyk, memoarene sine, og presenterte en rekke antisemittiske stereotyper, da han beskrev de jødiske beboerne i Plantygaten 7. Jødene var ufattelig rike, ville ikke jobbe, og gikk kledd i eksklusive klær og bar gullringer. Slike forestillinger irriterte naturlig nok den fattige polske befolkningen.¹⁶¹

Den katolske kirken spilte ingen aktiv rolle i selve pogromhandlingene, men ettersom Kirkens stilling var så sterk, hevder Gross at den var med på å legitimere overgrepene i Kielce gjennom sine uttalelser. Ritualmord i seg selv ble ikke avvist, og Kardinal Hlond uttalte at det som skjedde i Kielce var en politisk kamp mot et regime majoriteten av befolkningen ikke ønsket. I den grad det var jødiske ofre, hadde de seg selv å takke. For Hlond var de virkelige ofrene i Polen polakkene selv.¹⁶² Videre mener Gross at man egentlig ikke kan bebreide ”uutdannede polakker” for å tro på ritualmord så lenge biskopene viste antydninger til å gjøre det samme. Den katolske kirken, som var Polens institusjonelle elite, ignorerte antisemittismen i Polen etter den andre verdenskrigen fullstendig. Selv Kielcepogromen fikk ikke Kirken til å gjøre mer enn å oppfordre til ro. Samtidig viste kritikken av Biskop Kubinas fordømmelse av antisemittisme og Kielcepogromen at flertallet av geistligheten, i likhet med fabrikkarbeiderne i Łódź, ikke ville bli forbundet med protester mot pogromen.¹⁶³

Hendelsene i Kielce fikk konsekvenser for hvordan Det polske kommunistpartiet håndterte den antijødiske volden i landet. Gross hevder at de kommunistene som skjøv temaet under teppet, gjorde det på grunn av det som skjedde i Kielce. Mislykkede forsøk på å arrangere protestdemonstrasjoner mot pogromen førte til at Kommunistpartiet konkluderte på nytt. Konfrontasjon med majoriteten av befolkningen skulle unngås, og er med på å forklare hvorfor den lokale avdelingen av PPR ikke grep inn.¹⁶⁴

Hovedpoenget for Gross er å kunne forstå hvordan tusenvis av vanlige mennesker fra alle samfunnslag kunne delta i Kielcepogromen, en pogrom som varte i flere timer og foregikk over hele byen, inkludert på jernbanestasjonen. Han anser at det polske samfunnets moraløkonomi etter den andre verdenskrigen tillot drap på jøder, og at alle de dokumentene

---

¹⁶¹ Gross (2006): s. 97-98, 107-108.

¹⁶² Gross (2006): s. 138.

¹⁶³ Gross (2006): s. 152-153.

¹⁶⁴ Gross (2006): s. 155-156.

som er kjent om hendelsen gir inntrykk av at deltakerne så på volden som noe normalt.¹⁶⁵ Samtidig tar Gross avstand fra en teori om at en provokasjon utløste det hele. Tilhengere av en provokasjonsteori mener det sentrale spørsmålet er hvem som tjente på den antijødiske volden. Svaret deres er at kommunistene gjennom en jødepogrom kunne dra fokuset til omverdenen bort fra folkeavstemningen 30. juni, der PPR jukset med resultatet. Etter Gross' mening holder ikke denne teorien mål. For det første finnes det ikke noe holdbart bevis for et slikt scenario, og for det andre begynte pogromen og nådde "a point of no return" i et vanlig politidistrikt. Dersom man likevel forfekter en konspirasjonsteori og underbygger dette med innsatsen til personer i det lokale maktapparatet, mener Gross dette betyr at et fåtall personer som knapt var på talefot med hverandre klarte å koordinere handlingene sine den dagen og det holdt det hemmelig for alle andre. Beviser for dette finnes ikke, og Gross konkluderer med at en provokasjonsteori er usannsynlig. Det han heller mener bør være spørsmålet, er hvem som hadde interesse av at en slik teori skulle forklare Kielcepogromen. Gross hevder svaret er de menneskene som ikke har noen interesse av å finne ut hva som virkelig skjedde i Kielce. Kommunistene mente "reaksjonære" krefter sto bak, mens den katolsknasjonale leiren hevdet pogromen var en kommunistisk eller jødiskkommunistisk konspirasjon. Ingen av sidene var ifølge Gross villige til å ta antisemittismen for hva den var. Utfordringen var å erkjenne og forstå massedeltakelsen til polakker fra alle lag av samfunnet i overgrepene mot sine jødiske naboer ett år etter den andre verdenskrigen. Verken Kirken eller kommunistene ønsket å konfrontere det polske samfunnet med det.¹⁶⁶

Dessuten påpeker Gross at ingenting ved nivået på Kielcepogromen passer med tradisjonell polsk antisemittisme. Det var "hvermannsen" som sto bak den antijødiske volden, og de visste hva de gjorde. Myten om at jøder drepte kristne barn for blodet deres, mener Gross kan sammenliknes med et amerikansk fenomen:

"[...]the imaginary terror of "southern whites," [who] in their belief that black men were preoccupied with having intercourse with white women, were largely battling a monster of their own creation: the long-standing sexual access to black women that white men had enjoyed."¹⁶⁷

---

¹⁶⁵ Gross (2006): s. 159-160.

¹⁶⁶ Gross (2006): s. 161-163.

¹⁶⁷ Gross (2006): s. 163-164.

Det var ifølge Jan Gross ikke jødiske overgrep mot polakkene som gjorde at jødene tilstedeværelse i Polen ble uutholdelig, men motsatt. Jødiske overlevende etter Holocaust var et ømt punkt fordi de hadde blitt dårlig behandlet og trakassert av polske naboer i århundrer, og særlig under den andre verdenskrigen. Krigserfaringer og krigens sosiale konsekvenser, samt funn innen eksperimentell psykologi er entydig: folk har en tendens til å hate de man har skadet selv. Poenget til Gross er at Kielcepogromen ikke var et spontant utbrudd: gjerningsmennene som deltok i kollektive episoder med antijødisk vold overveide handlingene nøye. Handlingene ble vektet mot ofrenes argumenter om å få leve, og sosialt sanksjonert i interaksjon med andre overgripere.¹⁶⁸

5.3 Żydokomuna – en jødiskkommunistisk konspirasjon?

En fellesnevner for de tre temaene i *Fear*, jøder, kommunisme og polsk antisemittisme, er begrepet *żydokomuna*, eller på norsk *judeokommunsime*. Denne antisemittiske benevnelsen henviser til et antatt tett forhold mellom de polske jødene og kommunismen. Selv om hovedfokuset i *Fear* er polsk antisemittisme etter Holocaust, tar Gross også for seg *żydokomunas* stereotypiske påstander; jødene skulle massivt ha støttet kommunismen før utbruddet av den andre verdenskrigen og utgjorde flertallet av medlemmene, mens jødene etter krigene fikk posisjoner i regimet samtidig som de prakket systemet på alle andre.¹⁶⁹

Etter den første verdenskrigen ble nasjonale minoriteter i Øst-Europa påvirket av økonomisk ustabilitet, og av majoritetsbefolkningens kamp for å bygge opp nasjonalstater. Unge mennesker som av ulike årsaker forlot sine tradisjonelle lokalsamfunn, kunne bli dratt i ”ulike retninger;” assimilering med den dominerende kulturen, bruke deres egen identitet i rammen av en moderne nasjonalistbevegelse, eller de kunne bli en del av en grenseoverskridende bevegelse som for eksempel marxismen. Gross hevder at det var logisk at minoritetsungdom i Polen i mellomkrigstiden ble tiltrukket av kommunismen, når landet var preget av stor fattigdom og vanskelighet for sosial mobilitet. Assimilering var ”en gunstig mulighet” for mennesker som ikke ønsket eller kunne leve i et tradisjonelt miljø. Av praktiske og psykologiske grunner fascinerer alltid den dominerende kulturen. Folk ønsker å høre til et felleskap, og mulighetene for sosialt avansement ligger i omfavnelse av majoriteten. Assimileringen av de tyske jødene blir trukket frem som eksempel på en suksessfull

---

¹⁶⁸ Gross (2006): s. 164-165.

¹⁶⁹ Gross (2006): s. 192.

mobiliseringsprosess. Selv om Gross hevder at det også fantes et assimilert jødisk samfunnslag i Polen også, trekker han frem at vegen til assimilering var smal, og ble smalere etter hvert som tiden gikk. Aggressiv nasjonalisme i 1930-årene, samt virkningene av den økonomiske verdensdepresjonen satte standarden for minoritetspolitikk i Øst-Europa.¹⁷⁰

Forhindret fra å bli assimilert på grunn av fordommer, kunne unge jøder slutte seg til et vidt spekter av sionistorganisasjoner, eller venstreorienterte politiske bevegelser som ønsket sosial forandring. Det polske sosialistpartiet, *PPS*, hadde en betydelig jødisk medlemsandel, hovedsakelig assimilerte intellektuelle. *Bund* var et venstreradikalt jødisk marxistparti og det foretrukne valget til jødiske industriarbeidere. I tillegg fantes Kommunistpartiet, *Komunistyczna Partia Polski (KPP)*, med forgreninger, men dette var forbudt. For det meste hadde jødene ifølge Jan Gross nok med å overleve fremfor å engasjere seg i politikken, og om jødisk ungdom gikk inn i politiske bevegelser, var det ikke nødvendigvis den kommunistiske.¹⁷¹

Selv om det var vanskelig å vite sikkert, anslås det at det fantes mellom 25 000 og 30 000 medlemmer av Kommunistpartiet i Polen før den andre verdenskrigen. I 1928 fikk kommunistene under navnet *Unionen av proletariatet for by og land* sitt beste resultat i mellomkrigstiden. 4,4 prosent oppslutning ga 19 parlamentsmedlemmer av 444, og én senator av 111. Antallet jøder i kommunistbevegelsen finnes det lite data på, men anslag ligger mellom 22 og 26 prosent. Det vil si at KPP hadde 7000 til 7500 jødiske medlemmer, en femtedel av en prosent av den jødiske befolkningen i Polen. Til sammenlikning hadde Bund 15 000 medlemmer. Jødene var på den andre siden fremtredene i ledelsen av Kommunistpartiet før Stalins tvangsoppløsning av KPP i 1938, men for å undersøke gyldigheten av den nasjonale høyresidens mantra om *żydokomuna* etter den andre verdenskrigen, påpeker Gross at det er relevant å se på hvor mange polskjødiske kadere som overlevde både Holocaust og Stalins' gulager. Mange polske kommunister ble sendt i gulager, da KPP ble oppløst, og fordi mange jøder hadde ledende posisjoner i partiet hevder Gross at andelen jøder blant ofrene etter "Den store renselsen"¹⁷² var veldig høy.¹⁷³

---

¹⁷⁰ Gross (2006): s. 193-194.

¹⁷¹ Gross (2006): s. 195.

¹⁷² Ledende Bund-politikere ble også ofre for sovjetisk politikk. Wiktor Alter og Henryk Erlich ble henrettet av det sovjetiske regimet i 1941 som følge av spionasjebeskyldninger. Kilde: Skolnik, Fred and Michael Berenbaum (ed.) (2007): „Encyclopedia Judaica, Second Edition, Volume 4: Blu-Cof,“ s. 283.

¹⁷³ Gross (2006): s. 196-197.

På den andre siden tar alt snakket om žydokomuna ifølge Gross fokuset bort fra faktumet at majoriteten av de polske jødene var svært regimetro, og de meste trofaste støttespillerne til Sanacjastyret som ble etablert gjennom Piłsudskis kupp i 1926. Dersom man skulle forutse velgeratferd i valget i 1928, ville prosentandelen jøder i en valgkrets være den beste indikatoren for oppslutning om det sittende styret. To amerikanske sosiologer har undersøkt jødisk stemmegivning ved valgene i 1922 og 1928 og konkluderte med at det store flertallet av jødene ikke var kommunister og flertallet av kommunistiske velgere var heller ikke jøder. Videre mener Gross at rammeverket for forholdet mellom polske jøder og kommunismen etter den andre verdenskrigen utviklet seg i Sovjetunionen. Fengsling og drap på polskjødiske kommunister i Sovjetunionen som følge av KPP-oppløsningen var viktig i så måte. En ”gammel” bolsjevik og jøde, Maxim Litvinov, ble avsatt som kommissær for utenriksspørsmål og erstattet av Vyacheslav Molotov, som Stalin beordret til å kvitte seg med jøder i utenrikstjenesten. I tillegg ga Stalin uttrykk for at jøder var dårlige soldater overfor polske General Anders i et møte i desember 1941. En kollektiv omtale av jøder som dårlige soldater, puttet dem dermed nederst i hierarkiet under den andre verdenskrigen, og vitner om offisiell antisemittisme i Sovjetunionen.¹⁷⁴

Sovjetisk nasjonalpatriotisk propaganda etter det tyske angrepet på Sovjetunionen ”undergravde” jødernes innsats til tross for at den sovjetiske ledelsen hadde godkjent opprettelsen av Den jødiske antifascistiske komiteen, JAFC i august 1941. JAFC skulle jobbe for internasjonal jødisk støtte i kampen mot fascismen. Sovjetunionen var på sin side avhengig av all hjelp utenfra og vestlig goodwill etter det tyske angrepet. Gross trekker frem at jødene, i motsetning til det den offisielle propagandaen ga uttrykk for, kjempet like hardt som andre sovjetiske nasjonaliteter. I antall utdelte tapprhetsmedaljer i januar 1943 kom jødene på fjerdeplass bak russere, ukrainere og hviterussere. Ved utgangen av juni hadde jødene gått forbi hviterusserne. Med tanke på at jødene i antall var langt færre enn noen av de andre slaviske nasjonalitetene, og at ingen jøder i de okkuperte områdene samarbeidet med nazistene, mener Gross at jødernes bidrag til forsvaret av det sovjetiske fedrelandet var ingenting annet en formidabelt. Ignoreringen av jødisk krigsinnsats fortsatte i Sovjetunionen etter seieren over Nazi-Tyskland. I en massedistribuert bok fra 1952 som spesifiserte etnisiteten til mottakere av militære utmerkelser generelt og særlig helter av Sovjetunionen, var jødene utelatt fra oversikten. Jan Gross hevder politikken med å fjerne jøder fra den

---

¹⁷⁴ Gross (2006): s. 197-200.

sovjetiske utenriktjenesten kunne forklares av taktiske overveielser for å tilfredsstille Hitler etter ikkeangrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen i 1939. Dette argumentet var ikke lenger holdbart etter 22. juni 1941. Offentlig sovjetisk antisemittisme kom flere år før erobringen av Øst-Europa, og de nye stalinistiske regimene sammenfalt med Stalins oppdagelse av at jøder ikke var til å stole på.¹⁷⁵

Jødene ble diskriminert i Sovjetunionen, hvordan var forholdene for jødiske kommunister i Polen? Władysław Gomułka skal blant annet ha bedt Stalin om å stoppe returneringen av 250 000 polske jøder som hadde mulighet til å dra tilbake til Polen etter krigen. Stalin nektet å innfri førstesekretæren i PPRs ønske, men trakk frem at jøder hver for seg var fantastiske personer, men som gruppe var de et problem. Da Gomułka ble fjernet som førstesekretær høsten 1948, skrev han til Stalin for å ”renvaske” seg selv. Et av punktene var at var for mange jøder i ledende stillinger, og han hadde kjempet mot dette fordi det ville svekke PPRs appell i folket. Gross trekker derfor slutningen at også kommunistene i Polen mente det var for mange jøder som satt i viktige posisjoner. Jøder ble omtalt som nasjonale nihilister, rotløse kosmopolitter og sionister, og ble sett på som et hinder for å få innført kommunistisk styre i Øst- og Sentral-Europa.¹⁷⁶ Etnisk bakgrunn spilte ingen rolle for privatlivet til partimedlemmer, men i politikken gjaldt andre regler, og jødiske kommunister ble beordret til å polonisere navnene sine. Enkelte kommunister hevdet at jødene kun fikk beholde posisjonene sine til det var funnet polske erstattere. Partiet forsøkte dermed å fjerne seg fra beskyldninger om et tett bånd mellom jøder og kommunismen. Mange fremtredende kommunister i partiapparatet og statsadministrasjonen var jøder. Disse hadde kommet seg opp og frem på grunn av lojalitet, men måtte etter hvert fjernes grunnet sin nasjonalitet, noe som også gjaldt jødiske kommunister som ikke følte seg som jøder i det hele tatt.¹⁷⁷

Det fantes kommunister som var bevisste sin jødiske identitet, og som etter den andre verdenskrigen dannet gruppen *Frakcja*, som besto av partimedlemmer som også var aktive i den jødiske sentralkomiteen CKŻP. Målet deres var å vinne tilhengere til kommunismen blant

---

¹⁷⁵ Gross (2006): s. 203-204, 206.

¹⁷⁶ Antisemittisme ble brukt senere som politisk våpen i interne oppgjør i Det polske kommunistpartiet to ganger: i 1956 og 1968. Resultatet ble store emigrasjonsbølger begge gangene. Under maktkampen midt på 50-tallet påsto den såkalte ”Natolinfraksjonen” at Polen ble styrt av jøder, som derigjennom ble assosiert med Stalin og sionismen. Kritikken som fulgte Seksdagerskrigen i 1967 rettet seg offisielt mot sionismen men rammet den jødiske befolkningen. I Polen førte oppgjøret i Partiet til en tredje emigrasjonsbølge som følge av en utrenskning av jøder i vitenskap, kunst og kultur, samt andre yrkesgrupper. Jøder ble fratatt sitt polske statsborgerskap og måtte forlate landet. Lorenz og Dahl (2005): 567-569.

¹⁷⁷ Gross (2006): s. 213-217.

jødene og sikre kommunistisk styre i Polen, noe Kommunistpartiet på sin side ikke ønsket å bry seg med det i det hele tatt. *Frakcja* tok avstand fra jødisk emigrasjon, som både sionister og deler av Kommunistpartiet forfektet. Partiledelsen ønsket at ”det jødiske problemet” skulle forsvinne. Samtidig klarte ikke jødiske kommunister å få majoriteten av de polske jødene til å slutte seg til kommunismen. Gross mener dette illustreres ved at et stort flertall rømte Polen i løpet av de første etterkrigsårene. *Frakcja* jobbet i motbakke; Kommunistpartiet var uinteresserte i jøder, og jødene ønsket heller ikke kommunismen.¹⁷⁸

Videre påpeker Jan Gross at det er viktig å skille mellom jødenes holdninger til regimet i Polen i etterkrigstiden og deres holdninger til kommunismen i seg selv. På den ene siden var jødene, som i mellomkrigstiden, lojale overfor regimet. Gross hevder dette var fordi jødene så på de andre alternativene som lite attraktive, i tillegg til at jødene generelt var ekskludert fra disse. Dessuten var også myndighetene de eneste som kunne gi jødene relativ sikkerhet i et samfunn der antisemittisme var utbredt og tidvis voldelig. Flere jøder var skeptiske eller fiendtlig innstilt overfor det nye regimet, men på den andre siden ville verken Kirken, den legale opposisjonene eller den illegale motstandsbevegelsen ha noe med jødene å gjøre. Derfor hadde ikke jødene noe annet valg i det politiske miljøet enn å alliere seg med kommunistene, men få ble partimedlemmer. Medlemstallet til *Frakcja* var 7000 i mai 1947 mot 4000 mot slutten av 1946. Regimet kunne stole på jødene som lojale borgere som heller ville emigrere enn å protestere, da de ble lei av og redd for situasjonen slik den utviklet seg i Polen.¹⁷⁹

Jøder i det kommunistiske undertrykkelsesapparatet har hele tiden vært et viktig element i *żydokomuna*. Gross påpeker at om jødene var en fremmed gruppe mennesker, upatriotiske, fiendtlig innstilt overfor polakker og var pro-kommunistiske, ville det være naturlig at jødene handlet i roller som passet med stereotypene. Deres tilstedeværelse i det kommunistiske maktapparatet burde derfor ikke få folk til å heve øyenbrynene. Om jødene var forrædere, hva da med polakker som tjenestegjorde i terrorveldet? Departementet for offentlig sikkerhet og forsvaret ble brukt i utøvelse av tvang over det polske samfunnet. Sikkerhetstjenesten og det regulære politiet havnet inn under førstnevnte. Personer som skulle inneha ledende stillinger i Sikkerhetstjenesten ble grundig undersøkt av partiledelsen og av NKDV som sto for trening, planer og rådgivere. De fleste nøkkelstillinger gikk til tidligere medlemmer av KPP, men da

---

¹⁷⁸ Gross (2006): s. 219-220.

¹⁷⁹ Gross (2006): s. 220-222.

de fleste aktivistene var drept i gulager, ble sentrale stillinger besatt av yngre personer og jøder. Det var dessuten mange jøder blant funksjonærene i Departementet for offentlig sikkerhet, samt i avdelingen for kontraspionasje, på sensurkontoret og i flere ”tekniske” avdelinger. Gross hevder at departementet ikke spesifikt søkte etter jøder. Det var mangel på kvalifisert personell, folk ble sendt overalt for å fylle en administrativ post. Hva man endte opp med var ofte tilfeldig. Det er ulike anslag på hvor mange jøder det var i departementet for offentlig sikkerhet, og Gross mener dette er irrelevant, ettersom antallet uansett om man velger det minste eller det største anslaget er så lavt at det umulig lar seg gjøre å generalisere en hel folkegruppe. Da burde man i det minste trekke frem at over 60 prosent av de ansatte i sentraladministrasjonen var etniske polakker, og at tusenvis av polske bønder utgjorde korpset som sto for den daglige maktutøvelsen i Polen. Gross hevder at maktapparatet hovedsaklig bestod av etniske polakker som var tilfeldig valgt ut eller valgt via selvvalg, og dermed ble en gjeng ungdom fra lavere sosiale lag hvis personlige syn gjenspeilte antisemittismen som var utbredt i lokalmiljøet. Tidligere medlemmer av AK klarte å infiltrere politiet, som dermed ofte fremsto som ineffektive i kampen mot antiregimeorganisasjoner. Høyt plasserte jøder i Sikkerhetstjenesten var ikke mindre ondskapsfulle enn etniske polakker overfor fangene sine, men de avhørte kun en liten del av ledelsen til regimemotstanderne. Gross mener derfor at kommunismen i Polen ikke sto og falt på et fåtalls jøder. Et annet poeng var ifølge Gross at det ikke spilte noen rolle om jødene var overbeviste kommunister eller ikke så lenge de passet med stereotypene. Var de jøder, var det tilstrekkelig for å bevise at det fantes en jødisk konspirasjon.¹⁸⁰

Politiet mishandlet regelmessig jøder som en del av tjenesten, og gjorde grundige undersøkelser av beskyldninger om at jøder hadde bortført kristne barn. Det ble ikke lett etter de som sto bak ryktene, men snarere etter jødene og de oppdiktete ofrene deres. Lokale avdelinger av Sikkerhetstjenesten og politiet deltok i antijødiske hendelser. Soldater og politimenn var blant de mest toneangivende under de to mest dødelige episodene: pogromene i Kraków og Kielce. På den andre siden ble stort sett Sikkerhetstjenesten holdt i stramme tøyler, men selv om ledelsen i Departementet for offentlig sikkerhet var klar over situasjonen for de polske jødene, skjedde det lite. På konferanser for toppene i voivodene og departementsledelsen ble det aldri diskutert at staten hadde feilet med å beskytte den jødiske befolkningen. I tillegg var kommunistene opptatt med å få kommunismen til å fremstå som et

---

¹⁸⁰ Gross (2006): s. 226-236, 239.

nasjonsbyggingsprosjekt, og da ble retorikk viktig. *Nasjon* i alle sine former og lingvistiske varianter var det ordet som hyppigst ble brukt i offentlige taler og partinotater. *Kommunisme* ble ikke brukt i det hele tatt. Borislav Bierut avsluttet sågar eden han avla, da han ble innsatt som første leder av Polens Nasjonalråd med ”så hjelpe meg Gud.” Gross trekker frem at bak ”polsk patriotisme,” ”nasjonal enhet,” ”nasjonal vilje,” ”blod og bein,” og ”så hjelp meg Gud” ble sovjetifiseringen av det polske samfunnet energisk utført.¹⁸¹

5.4 Hvorfor den antijødiske volden?

Samtidig som jødene rømte bort fra kommunismen, i den forstand at de dro fra Polen, rømte kommunistene politisk fra jødene. Hvilken validitet har *żydokomuna* da? Gross hevder begrepets epistemologiske status er lik ideen om jøden som en vampyr. Mange trodde på begge deler, og handlet ut fra en slik overbevisning, noe som ifølge Gross gjør påstandene virkelige i deres konsekvenser. Dette gjør likevel dem ikke sanne. Jøder drakk ikke kristent blod og brukte det heller ikke til å utøvelsen av religiøse ritualer. Jødene var heller ikke ansvarlige for at kommunismen kom til Polen. Med andre ord, dette kunne ikke være grunnen til at de ble ansett av naboene sine for å være en trussel.¹⁸²

Å gi jødene skylden for kommunisme og ritualmord var kun å gi unnskyldninger. Det var bare påskudd for lokalbefolkningen. Gross mener at det ikke var fordi polakkene hatet kommunismen så kraftig at de ønske å eliminere alle potensielle tilhengere av den, og hatet deres var heller ikke manifestert av foreldrekjærlighet og fortvilelse i møte med en dødsfare mot barna deres. Slike forklaringer på antisemittisme har etter Jan Gross’ mening ingen rot i virkeligheten. ”Nobody ever saw a Christian child murdered ‘for blood’ by the Jews and, indeed, Polish inhabitants of Kielce appreciated ‘the taste of matzo.’”¹⁸³ Angrep på jøder sikret ikke barns velferd eller undergravde det kommunistiske regimet. For det meste innordnet de fleste seg etter de nye reglene. Gross hevder at man ikke kan forklare den nærmest universelle tilstedeværelsen og intensiteten av antijødiske fordommer i Polen ut fra antikommunisme eller troen på ritualmord dersom man ikke skiller mellom faktisk opplevelse på en side, og sosial handling og kollektiv mentalitet på den andre. Antisemittisme i etterkrigstiden kan ikke forklares bare ved å peke på de historiske røttene ved polsk antisemittisme, som i utgangspunktet ikke var ”utryddelsesrettet.” Dessuten burde Holocaust

---

¹⁸¹ Gross (2006): s. 237-240.

¹⁸² Gross (2006): s. 245.

¹⁸³ Gross (2006): s. 246.

ha sørget for innfrielse av de gamle antisemittiske kravene mot jødene; den jødiske befolkningen var redusert til det ubetydelige som følge av krigen, noe som hadde fjernet den innbilte trusselen om jødisk sosialt herredømme over etniske polakker. Derfor hevder Gross at

”we must seek the reasons for the novel, virulent quality of postwar anti-Semitism in Poland not in the collective hallucinations nor in the postwar attitudes, but in actual experience acquired during the war years. At the same time, we must guard against the easy insight that Nazi policies simply rubbed off onto the Poles, who grew to emulate the occupiers and became ‘demoralized.’”¹⁸⁴

Jan Gross ser ingen andre plausible forklaringer på den polske antisemittismen i etterkrigstiden enn at den vokste frem fra samfunnets opportunisme i løpet av krigen. Jødene ble ansett for å være en trussel mot materielle tilegninger under okkupasjonen, sikkerhet og fredlig sameksistens med polakker etter krigen fordi de hadde blitt plyndret, og fordi det som var igjen av jødisk eiendom hadde blitt beslaglagt av polske naboer i forståelse og ofte i direkte opportunistisk deltakelse med nazistenes institusjonelle massedrap. Da lokalbefolkningen angrep jødene for å bli kvitt dem en gang for alle, var ikke det et utløp for vampyrfantasier eller innbilling av judeokommunisme. De handlet ut fra holdninger påtvunget av nazistene, polakkene beskyttet deres virkelige interesser, ofte under forutsetning av skitne avtaler eller kriminell oppførsel. Hatet mot jødene i Polen etter krigen var for utbredt og utemmet til å være noe annet enn konkret og håndgripelig frykt. Det måtte være virkelige grunner til det ellers ville de ha blitt svakere, om ikke annet så på grunn av jødernes lidelser under Holocaust. Overlevende jøder ble en påminnelse om polske forbrytelser i forbindelse med eiendomsoverføringer, og mange polakker ønsket ikke at dokumenter som viste hvordan eiendomstilegning hadde foregått skulle bli undersøkt.¹⁸⁵

Opportunistisk omgang med antijødiske naziholdninger var et universelt fenomen i de okkuperte områdene av Europa. Polen hadde flest jøder før den andre verdenskrigen, og dermed ble også mange mennesker delaktig i utryddelsen av jøder, og, slik det utviklet seg, i drapene på dem. På den andre siden påpeker Gross at den polske lokalbefolkningen i utgangspunktet ikke søkte etter mulighetene for å begå de kriminelle handlingene. Disse forbrytelsene ville ikke ha skjedd dersom det ikke hadde vært for de forholdene som ble skapt under den nazistiske okkupasjonen av Polen. Polakker ønsket ikke å bli okkupert og kjempet

---

¹⁸⁴ Gross (2006): s. 246.

¹⁸⁵ Gross (2006): s. 247-248.

hardt mot tyskerne under hele krigen. Likevel ga okkupasjonen og krigen mulighet for polakker til å utbytte sine jødiske naboer. For Gross ser dette ut til å være den mest betydelige og langvarige konsekvensen av den andre verdenskrigen.¹⁸⁶

Hvorfor har ikke denne siden av historien blitt omtalt og debattert i stor grad i polsk historiografi? Gross mener at den helte-dominerte fremstillingen av den andre verdenskrigen ikke har gitt rom for andre innfallsvinkler. I tillegg trekker han frem at polsk deltakelse i forbrytelser mot jødene under krigen var skjult på grunn av samfunnsstrukturen som forhindret at den sosiale eliten, spesielt i større byer, ble kjent med de polskjødiske forholdene, med noen få unntak. Disse episodene ble på den andre siden fremstilt som enkelthendelser. Dessuten fremhever Gross at det er viktig å forstå at folk i perioder med kollektivt stress, revolusjon og rask sosial forandring blir lite opptatt av andre mennesker, i tillegg til at regimet i Polen hindret ytringsfrihet og politisk frihet. Under slike forhold er det vanskelig å informere om andres skjebne. Utbytting av de polske jødene under krigen kan ikke forklares med at polakker utførte ordre fra en høyere autoritet eller institusjon. Personer som utførte drap i blant andre Jedwabne kunne ha latt være å gjøre det. Mange lot også være å delta i anti-jødisk vold, og mange hjalp jødene, for deretter ofte å bli sosialt utstøtt av lokalsamfunnet. Dessuten mener Gross at moraløkonomien til det polske samfunnet etter den andre verdenskrigen tillot drap på jøder, og viser til en undersøkelse blant polske bønder på 1970- og 80-tallet; selv de som sterkt tok avstand fra nazistenes forbrytelser var tolerante overfor etterkrigsdrap på jøder, eller de sågar rettferdiggjorde dem.¹⁸⁷

5.5 Oppsummering av kapitlet

Jan T. Gross' bok *Fear* er et sentralt bidrag i debatten om polskjødiske forhold etter den andre verdenskrigen. Analysen hans var et klart brudd med tidligere forskningen, og har fremfor alt vakt sterke reaksjoner i polske miljøer. Tesen til Gross er at antisemittismen etter Auschwitz skyldes forholdene i Polen under den andre verdenskrigen. Mange polakker tjente på deportasjonene av de jødiske naboene, de tilegnet seg materielle goder. Da overlevende jøder vendte tilbake, fryktet polakker at de ville miste det de hadde beriket seg med av jødiske eiendeler, og de begikk ifølge Gross nye forbrytelser for å dekke over ugjerningene sine. Grunnholdningen var at jødene måtte bort fra Polen, og det var rasjonelle vurderinger som lå

---

¹⁸⁶ Gross (2006): s. 249-250.

¹⁸⁷ Gross (2006): s. 250-252.

til grunn hos de polske gjerningsmennene. Kielcepogromen eskalerte fordi det ikke fantes noen koordinert handling for å stoppe volden, og de lokale avdelingene både av Kommunistpartiet og Kirken ønsket ikke å bli forbundet med protester mot pogromen. Jan Gross avviser i tillegg myten om żydokomuna. De kommunistiske myndighetene, som forsøkte å fremstå som en nasjonal bevegelse, ønsket ikke å beskytte jødene fordi det ville svekke regimets posisjon i samfunnet, og ledelsen i Sovjetunionen viste sterke antisemittiske tendenser. Den jødiske oppslutningen om Kommunistpartiet var lavere enn andre partier, og det fantes dessuten antisemittiske holdninger i PPR. Jødiske kommunister som tidligere hadde fått posisjoner på grunn av lojalitet, måtte nå fjernes på grunn av nasjonalitet. Gross poengterer at flertallet av de som utførte offentlig makt var i tillegg unge polske gutter som gjenspeilet holdningene samfunnet rundt dem hadde til jødene. Żydokomuna blir dermed reell i sine konsekvenser selv om Gross fremhever at forestillingen ikke er sann.

6.0 Reaksjoner på *Fear* – akademisk tilnærming og polsk politisk debatt?

Etter presentasjonen av Gross vil jeg i dette kapittelet ta for meg reaksjonene som fulgte i kjølvannet av bokutgivelsen. På samme måte som *Neighbors* skapte voldsom debatt da den ble utgitt i 2001, har også *Fear* skapt kontroverser, både i og utenfor Polen. Debatten som har gått, og fortsatt går, har vært fragmentert. Enkelte reaksjoner på boken, både positive og negative, har vært av akademisk art, mens andre innslag om *Fear* til tider har vitnet mer om politiske meningsytringer enn en objektiv tilnærming til stoffet. Særlig har sistnevnte vært gjeldende for debatten i Polen. Den interne debatten i Polen ligger litt utenfor oppgaven, og de fleste av innleggene foreligger kun på polsk, og vil dermed i liten grad bli omtalt grundig i oppgaven. Enkelte har riktignok blitt oversatt, og dermed tatt med for å vise bredden av meningsytringer som *Fear* har ført til.

6.1 Akademiske reaksjoner i Europa og Israel

Anita J. Prazmowska, historieprofessor ved London School of Economics (LSE), trekker frem at jødernes skjebne i Europa i etterkrigstiden har vært et tema som har blitt neglisjert både i Vesten og i områdene som tidligere var kontrollert av Sovjetunionen. Emnet er heller ikke nøytralt, ettersom det reiser spørsmål om hvorfor jødernes historie er blitt ansett av politiske eliter for ikke å være et viktig element ved historien til en gitt stat eller nasjon, og om hvordan samhandlingen mellom okkupasjonsmakt og lokalbefolkningen var under den andre verdenskrigen. Til slutt handler det om hvordan forsoning etter krigen tydelig gjorde det viktig å unngå debatt om jødernes krigslidelser.¹⁸⁸

Etter etableringen av et uavhengig Polen etter den første verdenskrigen, har polske regjeringer måttet møte styrken til en nasjonalisme som utfordret jødernes rett til å definere seg selv som polske eller som rettmessige borgere av Polen. Det kommunistiske regimet etter den andre verdenskrigen var ikke unikt i den forstand at det måtte debattere hvorvidt støtte til jødene ville redusere det kommunistiske styrets folkelige appell. Det som skilte Polen fra mange vesteuropeiske stater, var at regimet, som i utgangspunktet var tuftet på en universell

---

¹⁸⁸ Prazmowska, Anita J. (2006): A.J. Prazmowska review of Jan T. Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* (Review no. 627). URL: <http://www.history.ac.uk/reviews/paper/prazmowska.html> , lasted ned: 08.09.2008, [s. 1.]

likhetstankegang, brukte nasjonalistiske symboler og fordommer for å styrke sin egen posisjon. Prażmowska er her på linje med Gross, som tar avstand fra myten om žydokomuna i *Fear*. De kommunistiske myndighetene i Polen blokkerte krav om åpen debatt, og emnet kunne derfor ikke bli debattert offentlig i polsk akademisk. Det ble heller ikke debattert i særlig grad i Vest-Europa før 1989. Anita J. Prażmowska trekker frem Michael Checiński's bok *Poland, Communism, Nationalism, Anti-Semitism* fra 1982 som et hederlig unntak. Checiński fordømte kommunistregimet i Polen for sin behandling av jødene, og for å ha iscenesatt antisemittiske hendelser, først og fremst Kielce-pogromen i 1946. I 1992 utga Krystyna Kersten boken *Polacy, Żydzi, Komunizm. Anatomia pólprawd 1939-46* og utfordret den vanlige oppfatningen om at jødene var tett knyttet til etableringen av det kommunistiske regimet i Polen. Siden den gang mener historikerprofessoren ved LSE at forskningen på jødisk historie har gått fremover, men at det fortsatt finnes en nasjonalistisk agenda som fremstiller jøder som fiender og hvor interessen til den polske nasjonen forhindrer historiske undersøkelser av hendelser i etterkrigsperioden.¹⁸⁹

Neighbors endret debatten om jøder i Polen. Dette var den første klare uttalelsen om at polakker villig hadde deltatt i folkemordet på jødene. Prażmowska mener det som var mest overraskende med reaksjonene i Polen var at en gruppe akademikere hevdet at jødene hadde seg selv å takke fordi jødene i en uforholdsmessig stor andel hadde støttet kommunismen. Forholdet mellom jøder og kommunisme blir i det hele tatt fortsatt trukket frem av historikere som tar for seg den andre verdenskrigen og etterkrigsperioden. I 2003 utga den polsk-amerikanske historikeren Marek Jan Chodakiewicz boken *After the Holocaust: Polish-Jewish Conflicts in the Wake of World War II*, en bok som vil bli analysert senere. Prażmowska er av den oppfatning at Chodakiewicz, selv om han vil gi et nyansert bilde av historien, med boken hadde et generelt ønske om å vise at jødene fikk maktposisjoner av det sovjetstøttede regimet. *Fear* må ifølge Prażmowska sees i sammenheng med debatten som er drevet frem av historikere med en nasjonalistisk agenda som de har forfektet siden Murens fall. For disse historikerne er kommunisme et fremmedelement og står i et motsetningsforhold til interessene til den polske nasjonen. Jødernes skjebne i Polen etterkrigstiden er plassert i midten av debatten, slik at de med et pennestrøk kunne nekte jødiske krav på polsk identitet og samtidig kunne forklare kommunismens eksistens som noe fremmed. Prażmowska fremhever at Gross sin tilnærming er å få leserne til å studere etterkrigsperioden gjennom

---

¹⁸⁹ Prażmowska (2006): [s. 1-2.]

øynene til jødene som var i Polen, da den første etterkrigsadministrasjonen ble etablert. Bruken av førstehåndskilder, rapporter fra jødiske organisasjoner og redegjørelser fra utenlandske diplomater og journalister, skaper ifølge Prażmowska et godt inntrykk av den stemningen som personer majoriteten definerte som jøder følte den gangen, nemlig frykt. Dessuten påpeker hun at Gross skiller mellom vanskeligheter som jødene erfarte sammen med resten av samfunnet, og lidelser som jødene kun opplevde på egen hånd. Gross har klart å forklare den opplagte selvmotsigelsen, som det er, med et venstreradikalt parti som samtidig definerte seg selv og sin politiske rolle som forsvarer av polske nasjonale interesser. En naturlig konsekvens av dette var at det kommunistiske regimet ikke var villig til å støtte rettighetene til de polske jødene. Gross lar ingenting stå urørt, og Prażmowska trekker særlig frem Gross sin redegjørelse av reaksjonene til Den katolske kirken under pogromen i Kielce.¹⁹⁰

Gross har etter Prażmowskas mening en effektiv argumentasjon mot dem som har foreslått at jødene utformet sin egen skjebne på grunn av sin antatte velvilje til å motta kommunistene med åpne armer og jødene viste få forpliktelser til polsk uavhengighet. Gross nektet å trekke en linje fra den antisemittiske politikken i mellomkrigstiden og pogromene etter frigjøringen. Nazistenes utryddelsespolitikk skapte muligheter for polakkene til å bedre sine materielle kår, og deretter frykt for at disse ville bli ødelagt dersom jødene kom tilbake og gjorde krav på eiendelene sine. Gross strever derimot med å forstå og forklare ufølsomheten overfor skjebnen til jødiske holocaustoverlevende, og finner etter Prażmowskas mening ut at det er vanskelig, eller til og med umulig, å kunne forstå eller gjøre fullstendig rede for den situasjonen som oppsto.¹⁹¹

Prażmowska mener *Fear* fyller et stort tomrom i polsk historie. Det betyr ikke at boken ikke har sine begrensninger. Gross er flink til å rekonstruere stemningen som preget de polske lokalsamfunnene, deres moralske tomrom som blant annet betydde at drap på tilfeldigidentifiserte jøder ble akseptert av majoriteten. Det Gross mislykkes med, er å forklare den politiske situasjonen. Betydningen av den antikommunistiske undergrunnen, både *Armia Krajowa* og nasjonalistene, i oppskiningen av offentlig hat og forfektingen av oppfattelsen av at sovjetiske dominans var synonymt med jødisk styre, burde ifølge Prażmowska ha blitt diskutert nærmere. Den opplagte svakheten til Sikkerhetstjenesten er aspekter Gross vier liten

---

¹⁹⁰ Prażmowska (2006): [s. 2-4.]

¹⁹¹ Prażmowska (2006): s. 4.

oppmerksomhet. At myndighetene måtte ty til uskikkede mennesker for å utføre administrative funksjoner utenfor Warszawa er slående, og sier mye om hvor begrenset autoritet regjeringen hadde. Offerperspektivet må sees i sammenheng med andre studier om emnet. Prazmowska hevder pogromer og borgerkrigsliknende konflikter er tegn på sosial ustabilitet forårsaket av politiske, økonomiske og militære traumer. Fokuset til Gross på den polske erfaringen gir et uvurderlig bidrag til disse studiene, selv om han selv har gjort lite for å anerkjenne disse historiske fenomenene. I tillegg ville *Fear* som debattbidrag vært sterkere dersom Gross hadde trukket frem historikere som har motstridende standpunkter enn han selv.¹⁹²

Den tyske historikeren Klaus-Peter Friedrich trekker frem at Jan Gross tegner et bilde av et polskjødisk forhold som var preget av sterkt utbredt antisemittisme, og ekstreme antijødiske holdninger i Den katolske kirken, samt den manglende interessen til kommunistene til å beskytte de polske jødene mot overgrep. Hovedtesen til Gross slik Friedrich ser den, er at det var deltakelsen i plyndring, utnyttelse og drap på jøder under den tyske okkupasjonen som genererte den polske antisemittismen etter den andre verdenskrigen, og ikke den antatte jødiske deltakelsen i innføringen av kommunismen i Polen.¹⁹³

Skarpheten i Gross' analyse går etter Friedrichs mening utover det som tidligere er blitt publisert, og Friedrich anser sammenfatningen av żydokomuna for å være briljant og treffende. Spesielt fremhever han Gross' redegjørelse om at makthaverne i Polen stort sett var lokale gutter. I tillegg hevder Friedrich at Gross sin fremstilling av pogromforløpet i Kielce er overbevisende. På den andre siden påpeker likevel Friedrich at Gross i liten grad trekker frem den internasjonale forskningslitteraturen, og dermed mister mange nyanser. For analysen av den antijødiske volden i Kielce var det ikke ubetydelig at lederen av voivodeavdelingen av PPR var av jødisk avstamning. Dessuten hadde frykten som preget Polen i 1944 til 1946 en forhistorie. Naziokkupasjonen endret betingelsene for sameksistensen mellom jøder og polakker. Antisemittiske holdninger ble styrket som følge av okkupasjonen. Antisemittisme i Polen etter Auschwitz er dermed en betydelig konsekvens av den tyske okkupasjonen av Polen, og det er ifølge Friedrich naturlig å behandle temaet, og dermed også Kielcepogromet,

---

¹⁹² Prazmowska (2006): [s. 4-5.]

¹⁹³ Friedrich, Klaus-Peter (2007): „Rezension von: Jan T. Gross: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation*,“ Princeton/Oxford: Princeton University Press, in **sehepunkte** 7 (2007), Nr. 2 [15.02.2007]. Lastet ned 11.09.2008 på <http://www.sehepunkte.de/2007/02/11498.html> , s. 1-2.

som en forlenget del av Holocaust. Han inntar dermed samme holdning som Gross, når det gjelder årsaken til og innholdet av den polske antisemittismen i etterkrigstiden.¹⁹⁴

Den israelske historikeren Omer Bartov trekker en linje mellom *Neighbors* og *Fear*. Førstnevnte har etter hans mening to hovedsvakheter; den begynner med slutten, og undersøker ikke godt nok ettervirkningen av volden som boken er strukturert rundt. *Neighbors* omhandler i liten grad forholdet mellom jøder og polakker før massakren i Jedwabne, og ettersom massakren foregikk under den tyske okkupasjonen kan ikke essayet til Gross holde seg til langtidsvirkningene av volden utført av en gruppe på en annen, da begge grupper ble rammet, om enn på ulike måter, av samme okkupasjonsmakt. Gross kan derfor bare hinte om effekten av å undertrykke Jedwabnes historie og minne. *Fear* er etter Bartovs mening et forsøk på å ta for seg de spørsmålene *Neighbors* ikke svarte fullstendig på, samt å gi et mer generelt rammeverk som den polske volden og hatet mot jødene kan forstås ut fra. Selv om Bartov mener *Fear* burde skape mer furore i Polen enn *Neighbors*, ettersom det ikke er snakk om overgrep under den andre verdenskrigen, er han ikke sikker på om *Fear* vil gjøre det, fordi Gross allerede har etablert seg som ”familiens sorte får” i polsk historiografi.¹⁹⁵

Bartov hevder *Fear* fremstår som en funksjonalistisk interpretasjon av folkelig antijødisk vold etter Holocaust. Det handler om interesser, ikke ideologi, grådighet, ikke fanatisme, og ikke drapene i selv, men systemet som produserte dem. Målet er å finne rasjonelle forklaringer der det i utgangspunktet ikke finnes noen. Selv om Gross gir detaljerte beskrivelser av Kielcepogromen, mener Bartov at han klarer å organisere kapitlene inn i et rammeverk som forklarer hvorfor det skjedde, hvorfor det skjedde som det gjorde, og hva pogromens forventede og ultimate ettervirkninger var. Det fremheves også at Gross ikke forkaster langtidseffekten av historisk polsk antisemittisme, men at han samtidig tar avstand fra uttalelser som at ”polakker får antisemittisme inn med morsmelken.” Rammeverket for Kielcepogromen og andre antijødiske hendelser berører betydning av żydokomuna, som Gross aviser. Bartov, på sin side, hevder at Gross i sine undersøkelser av myten om żydokomuna havner mellom barken og veden. På den ene siden, påpeker Bartov, var ikke det kommunistiske regimet i Polen projødisk, men snarere økende antisemittisk. På den andre

---

¹⁹⁴ Friedrich (2007): s. 2-3.

¹⁹⁵ Bartov, Omer (2007): ”Much Forgotten, Little Learned. Review essay on Jan Tomasz Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, and Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*,” i Silberklang, David (ed.) (2007): *Yad Vashem Studies 2007*, s. 272-274.

siden var jøder proporsjonalt overrepresentert i Kommunistpartiet og dermed også i maktapparatet.¹⁹⁶

Bartov påpeker at det ser ut til at Gross selv deler forvirringen den polske intelligentsiaen hadde overfor den antijødiske volden, slik Gross fremstiller den i *Fear*, og det er etter Bartovs mening mulig å se denne forvirringen annerledes. For det første trekker Bartov frem vanskeligheten av å anerkjenne likegyldig vold som er fyrt opp under av frykt og harme, fobier og myter. Forvirringen i møtet med den irrasjonelle volden ble delt av den polske intelligentsiaen og utdannede polske jøder som vanket i disse kretsene. Selv om det er enklere å forstå materielle motiveringer, er disse lettere å kontrollere og endre. Irrasjonelle motiveringer kan manipuleres, men resulterer ofte i vold, og folkelige myter og religionsinspirerte holdninger, intoleranse og fordommer overlever ofte regimeskifter og endring av materielle kår. Videre hevder Bartov at det er vanskelig å forstå at de samme intellektuelle elitene som ble så sjokkerte over pogromene i Polen, ofte var de som produserte de irrasjonelle motiveringene som utløste volden i første omgang. Skillelinjen gikk mellom antisemittiske og liberale deler av eliten, ikke mellom eliten og "allmuen." Dette gapet forsvant ikke selv om elitene ble kommunister i en kommunistisk stat.¹⁹⁷

Bartov hevder Gross presenterer en sterk konklusjon ved å hevde at den antijødiske stemningen i Polen etter den andre verdenskrigen kun kan forklares ut av frykt for å miste materielle goder. Den voksende polske nasjonalismen etter 1989 er også årsak til at konklusjonen til Gross blir så kontroversiell, men Bartov påpeker at Gross har rett når han hevder at aktivt, fysisk hat trenger direkte årsaker og objekter for å bli satt ut i livet. Hatet må riktignok komme fra dype røtter, og må legitimeres av krefter med spirituell og politisk autoritet for å kunne aktivere et helt samfunn og for så å dekke over de kriminelle handlingene. Videre trenger ikke trusselen å være reell, den kan være innbilt. Bartov mener derfor at den antijødiske volden i Polen i etterkrigstiden var avhengig av at politiske og religiøse ledere legitimerte handlingene til den polske befolkningen. Han henviser til den tyske historikeren Ernst Noltes utsagn:

"it took looted property and fear of losing it; it took shame and guilt and self-interest to trigger the violence in Kielce and elsewhere. But it took ideologues [...] to fill the

---

¹⁹⁶ Bartov (2007): 274-277.

¹⁹⁷ Bartov (2007): s. 278-279.

greed and fear with meaning, to elevate the base emotions to the level of an ideology.”¹⁹⁸

Omer Bartov støtter altså tesen til Jan Gross, men mener den må utdypes med et ideologisk rammeverk, en form for legitimering fra eliten.¹⁹⁹

I likhet med Bartov mener den israelske historikeren David Engel at *Fear* ikke kommer til å få like sterke reaksjoner som *Neighbors*. Den antijødiske volden i Polen etter den andre verdenskrigen som *Fear* tar opp, var i stor grad kjent fra før. På den andre siden mener Engel, i motsetning til Bartov, at man ikke kan se på *Fear* som en fortsettelse av *Neighbors*. Den tyske okkupasjonen blir sett på som et radikalt brudd i historien om det polskjødiske forholdet, og det er det bruddet Gross er opptatt av skal forklares. Engel trekker frem at *Fear* forfekter at de kriminelle handlingene som førte til frykten som igjen fikk polakkene til å angripe jødiske holocaustoverlevende ikke ville funnet sted uten de forholdene som den tyske okkupasjonen skapte.²⁰⁰

Engel mener Gross ikke har klart å sørge for at tesen hans er blitt akseptert, men det betyr ikke ifølge Engel at tesen må forkastes, ettersom historikeres behandling av temaet har vært relativt liten. Gross har fortsatt mulighet til å bevise tesen sin, men da stilles visse krav. For det første må Gross gjennom komparativ diakronisk analyse vise at polske holdninger til jødene etter den tyske okkupasjonen kvalitativt var annerledes enn den hadde vært i tidligere perioder. Dessuten må Gross vise at hatet ikke bare gjaldt handlinger utført av et lite spekter av det polske samfunnet, men at det dreide seg om en sosial norm. For det tredje mener Engel at Jan Gross må fremlegge en rimelig mengde med empiriske bevis for å underbygge den teoriutledede diagnosen for årsakene til den nye samfunnsnormen. Dersom Gross lykkes med dette, vil han skape et nytt rammeverk for studier av sentrale trekk ved moderne relasjoner mellom grupper mer generelt. På den andre siden mener Engel det er gode grunner til å mistenke at det er dårlige utsikter for at Gross skal lykkes. Dersom man sammenlikner perioden fra august 1944 til august 1946 med de seks månedene etter opprettelsen av Den andre polske republikken, fra november 1918 og ut mai 1919, vil man se at begge periodene er preget av en rekke antijødiske overgrep og voldsbølger. Konteksten var i tillegg ganske lik: polakker følte seg truet av ytre fiender, og jødene ble sett på som allierte med disse fiendene.

---

¹⁹⁸ Bartov (2007): s. 287.

¹⁹⁹ Bartov (2007): s. 285-287.

²⁰⁰ Engel, David (2007): "On Continuity and Discontinuity in Polish-Jewish Relations: Observations on Fear," i East European Politics and Societies (2007), Vol. 21, nr. 3, s. 534-536, 538.

Selv om volden etter 1944 varte lenger, skjedde en del av jødeovergrepene etter den første verdenskrigen i urbane sentra med velorganiserte jødiske samfunn. Dessuten var antall ofre i enkelte hendelser høyere enn i Kielce pogromen, som var den største antijødiske kampanjen etter 1944. I Lwów i november 1918 ble 73 jøder drept, i april 1919 ble mer enn 50 drept i Vilnius. I tillegg påpekes det at forholdene i mellomkrigstiden kan bli sett på som mer truende for jødene enn de var under det kommunistiske regimet, og teoriene som Gross bruker for å forklare polakkenes holdninger overfor jødene, har ikke kunnet bli brukt for å forklare liknende handlinger utført av andre folkegrupper med liknede krigserfaringer. David Engel mener derfor at det trengs et større teoretisk og empirisk rammeverk for å kunne forklare særtrekkene ved det polskjødiske forholdet etter Holocaust, og man må se utover Gross sitt fokus på totalitarisme²⁰¹ og krigsokkupasjon.²⁰²

Engel trekker frem at kampen for nasjonalstaten kan gi et utdypende perspektiv til tesene til Gross, som dermed blir mer modifisert. I tillegg mener Engel at flere av de polske handlemåtene som Gross definerer som former av antisemittisme, ble ansett av mange polakker for å være selvforsvar, motstand mot fremmed dominans eller et uttrykk for en legitim forrett for polakkene i eget hjemland. Engel mener Gross riktignok kan være på rett spor når han hevder at jødene ikke fryktet fordi de samarbeidet med kommunistene eller på grunn av myten om ritualmord, men dersom etnokrati, altså kampen for nasjonalstaten, var prinsippet mange polakker fulgte, så kunne ”problemet” med jødene likegodt være at de ikke var polakker. Dette kan også forklare hvorfor både kommunistene og motstanderne av etterkrigsregimet ikke ønsket jødisk tilstedeværelse i Polen. Den antijødiske volden skyldtes først og fremst en overbevisning om at jødisk tilstedeværelse i Polen truet muligheten for at polakkene kunne reetablere sin ”legitime forrett” i eget hjemland, en overbevisning som var etablert lenge før den kommunistiske maktovertakelsen. På den andre siden så var dette også gjeldene holdninger i andre land som hadde vært okkupert av Tyskland under den andre verdenskrigen, men David Engel hevder at jødene i Polen var mer utsatt for vold enn andre steder fordi Polen hadde den sterkeste motstandsbevegelsen under krigen, som også var sterkt dominert av antikommunistiske krefter. Regimet etter frigjøringen hadde derfor større vanskeligheter med å konsolidere sin makt og sikre offentlig ro og orden. Med bakgrunn av

---

²⁰¹ Totalitarisme betegner et system for statlig styreform der staten har som hensikt å kontrollere både politiske, sosiale, private og økonomiske sider i samfunnet, ergo kontroll av befolkningen. Felles for totalitære regimer er et enhetlig maktsentrum, legitimerende ideologi og en aktiv mobilisering av befolkningen. Samfunnet er preget av et overvåkningsapparat som har vide fullmakter, altså bruk terror. Eksempler er fascisme og kommunisme. Østerud, Øyvind (2003): ”Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse,” s. 109-110.

²⁰² Engel (2007): s. 539-543

dette mener Engel at enhver tese som kun vektlegger den nazistiske okkupasjonen som årsak til antijødiske vold etter den andre verdenskrigen til syvende og sist vil mislykkes. Etter hans mening må man i tillegg se på det polskjødiske forholdet i et lengre tidsperspektiv.²⁰³

6.2 Reaksjoner fra polskamerikansk akademia

I det polskamerikanske historikermiljøet har *Fear* ikke blitt like godt mottatt. Lederen for Piastinstituttet²⁰⁴, historikeren Thaddeus Radzilowski, ser på *Fear* som en fortsettelse av debatten Gross ønsket å starte med *Neighbors* fem år tidligere, om enn på et mer ambisiøst nivå. Radzilowski trekker frem at Gross forklarer antisemittismen i etterkrigstiden ut fra et skyldkompleks som påvirket hele samfunnet, ikke bare de som utførte de kriminelle handlingene mot jødene under den andre verdenskrigen. I tillegg ble skyldfølelsen generert av antakelsen om den sosiale rollen til jødene før den andre verdenskrigen eller ved å lære seg handelen jødene var spesialisert innen. Dette er ifølge Radzilowski en tese som det er umulig å bevise, særlig på nasjonalt nivå. Med unntak av noen anekdoter, gjør ikke Gross noen forsøk på å frembringe empiriske bevis for tesen sin.²⁰⁵

Gross sin kraftfulle fortelling av hendelsene i Kielce 4. juli 1946 gjør det vanskelig for lesere ikke å bli følelsesmessig påvirket, og gjør det enklere for Jan Gross å selge et argument som ellers ville ha blitt møtt med skepsis. Dessuten bryr ikke Gross seg om, ifølge Thaddeus Radzilowski, å vise om jødene som ble drept forsøkte å få tilbake eiendom eller hvorvidt mange av gjerningsmennene hadde profitert på jødiske eiendeler eller også overtatt stillinger som jødene hadde hatt før krigen. Gross prøver heller ikke å bevise om mobben følte frykt eller ikke. Kielce var i tillegg en større by, og andre antijødiske hendelser foregikk i urbane områder, og ikke i rurale områder hvor Gross hevder at utnyttelse av jøder under den andre verdenskrigen førte til skyldfølelse etter frigjøringen, foregikk uten at folk i byene visste noe.²⁰⁶

---

²⁰³ Engel (2007): s. 543-546.

²⁰⁴ Piastinstituttet i USA ble grunnlagt i 2002 og er en uavhengig tenketank og forskningssenter som jobber med polske og polskamerikanske forhold. Instituttet bidrar som dataressursenter for studier innen blant annet historie og politikk. Kilde: http://www.piastinstitute.org/About_the_Institute.html.

²⁰⁵ Radzilowski, Thaddeus (2006): "Review of Fear," i Piast Institute (2006): Symposium # 1: Analysis of Fear, lastet ned 22.09.2008:

http://fear.piastinstitute.org/index.php?option=com_content&task=view&id=89&Itemid=54, s. 1-2.

²⁰⁶ Radzilowski (2006): s. 2-3.

Et av hovedproblemene i *Fear* slik Radzilowski ser det, er at Gross ikke klarer å sette Kielcepogromen inn i konteksten av polsk historie. Krigen hadde ført til store omveltninger for de aller fleste innbyggerne i Polen, og polsk økonomi lå i ruiner. Fattigdom var sterkt utbredt. Ut fra denne konteksten hevder Radzilowski det er vanskelig å se bruken og okkupasjonen av "førkrigseiendeler" som berikelse. Det polske samfunnet hadde også mistet det meste av lederskapet sitt, og den første etterkrigsperioden var sterkt preget av lovløshet, vold og borgerkrigstilstander. Flere titusner av polakker ble drept mellom 1944 og 1948, mens tallet på drepte jøder er estimert til 600, et lavere anslag enn de 1500 ofrene man først opererte med. Den sovjetiske okkupasjon knuste et hvert håp som freden skapte, og samtidig mener Radzilowski at volden mot jødene var en del av et større voldsmønster som hele det polske samfunnet opplevde. Ettersom Gross ikke viser til den bredere konteksten, får ikke leserne av *Fear*, etter Radzilowskis mening, muligheten til å se i hvilken grad angrepene på jødene passer inn i den større sammenhengen. Selv om Kielcepogromen var forferdelig, var den bare en liten del av all den volden som preget den polske etterkrigstiden. Grunnen til at hendelsene i Kielce ble trukket frem, var at de var rettet mot holocaustoverlevende, og fordi pogromen ble brukt i det kommunistiske regimets propaganda mot dets motstanderne. Regimet nektet helt frem til 1989 å anerkjenne at det ikke fantes bevis for at den antikomunistiske undergrunnen deltok i pogromen. Like før Murens fall ble sågar arkivene til det hemmelige politiet som omhandlet Kielcepogromen ødelagt. Selv om Gross anerkjenner at reaksjonen på volden i Kielce ikke kan skilles fra den politiske situasjonen, mener Radzilowski at han ikke undersøker implikasjonene fullt ut. Gross nevner blant annet ikke at resolusjonen om fordømming av pogromen som fabrikkarbeidere nektet å skrive under på, også krevde at de fordømte den antikomunistiske motstandsbevegelsen som gjerningsmenn. Kirkens uttalelser kan man heller ikke se løsrevet fra den politiske konteksten. Thaddeus Radzilowski hevder mange historikere har påpekt at det har vært en økning i antijødiske holdninger og antijødisk vold i Europa i etterkrigstiden, men at dette ikke har blitt undersøkt i stor grad. Krig, tysk og sovjetisk okkupasjon, terror, folkemord og massedrap, ødeleggelser og sult skapte forholdene som førte til de antisemittiske hendelsene like etter frigjøringen. Til syvende og sist hevder Radzilowski at *Fear* må anses for å være et stort mistak, og som vil kunne føre til en forverring av de polskjødiske forholdene i USA og andre steder. Som et resultat støtter ikke *Fear* opp under en søken etter sannhet og enhet, men blir snarere en basis for ytterligere splittelse mellom jøder og polakker.²⁰⁷

---

²⁰⁷ Radzilowski (2006): s. 3-6.

En annen sterk kritiker av Jan Gross er den polskamerikanske historikeren Marek Jan Chodakiewicz, men han analyserer *Fear* i en større sammenheng; hvordan Amerika ser på Polen og polakker. Chodakiewicz poengterer at de antijødiske fordommene som fantes i Polen før, under og etter den andre verdenskrigen var en kristen, konservativ antisemittisme. Den var heller ikke eksterministisk. Til forskjell fra vesteuropeiske land hadde Polen en stor, uassimilert jødisk minoritet før den andre verdenskrigen. Slike distinksjoner blir ofte glemt, når det blir skrevet om ”polakkene.” Chodakiewicz hevder at Gross stempler de tradisjonelle kreftene i Polen etter den andre verdenskrigen, det vil si Den katolske kirken, kristne, konservative, den antikommunistiske eliten, samt den antinazistiske og antikommunistiske undergrunnen, for å være antisemittisk. Hele den polske nasjonen var antisemittisk og kildene var kristen tro, tradisjon og patriotisme. Dersom man generaliserer Gross’ analyse, mener Chodakiewicz at enhver

”decent, traditionalist, Christian, and patriotic American is likewise held responsible for slavery, racism, anti-Semitism, segregation, lynching, ghettos, and all other injustices [...] in the nation’s history.”²⁰⁸

Samtidig påpeker Chodakiewicz at det har vært antijødiske hendelser i Polen, men stiller spørsmål om det betyr at polakker skal forkaste sin kristne tro, tradisjon og patriotisme. Videre hevder han at det er et slikt syn Jan T. Gross forfekter i *Fear*.²⁰⁹

Marek Jan Chodakiewicz trekker frem at mange polakker var ofre for nazistene og Sovjetunionen under den andre verdenskrigen. Polen hadde på sin side ingen kollaborasjonsregjering. Enkelte polakker deltok i jødeutryddelsen, men mange flere reddet jøder. Majoriteten forholdt seg likevel passive. Tyskerne konfiskerte jødisk eiendom, og noen polakker overtok forlatte eiendeler som, etter Chodakiewicz’ mening uansett ville ha blitt beslaglagt av Det tredje riket. Flere polakker leide eller kjøpte eksproprierte jødiske eiendommer av okkupasjonsmakten, og etter krigen fortsatte enkelte å leie av kommunistene, eller de kjøpte dem sågar av overlevende jøder. Chodakiewicz vedgår at enkelte polakker drepte jøder som ønsket å få tilbake konfiskerte eiendeler, men den antijødiske volden i Polen hadde ifølge han flere årsaker. Deltakelsen til politi og Sikkerhetstjeneste i Kielcepogromen setter spørsmålstegn ved hvor spontane de antijødiske overgrepene egentlig var, slik Gross

---

²⁰⁸ Chodakiewicz, Marek Jan (2008): “Poland in America’s Crooked Mirror: An Installment in Culture Wars,” s. 4.

²⁰⁹ Chodakiewicz (2008): s. 4-5.

hevder. Chodakiewicz trekker også frem at Gross tidligere har hevdet at antisemittisme ble brukt til å fremprovosere pogromer som skulle svekke den antikommunistiske opposisjonen i Vestens øyne.²¹⁰

Chodakiewicz er av den oppfatning at man umulig kan forestille seg at amerikansk akademisk vil behandle *Fear* rettferdig, ettersom boken passer perfekt i en gjeldende forestilling om polsk antisemittisme. *Fear* er forankret i vestlig bevissthet som følge av Gross sin metodologi og arven etter den kalde krigen i Vesten. Den kalde krigen i Vesten gir kun ett bilde av Polen. Polsk antisemittisme ble fremstilt som en av årsakene til Holocaust, og det kommunistiske styret i forhindret at Polen kunne forsvare seg mot slike beskyldninger. Samtidig mener Chodakiewicz at polske jøder og deres etterkommere i Israel, USA og andre vestlige land har kunnet fremføre sine versjoner av historien.²¹¹

Argumentasjonen til Jan Gross må dessuten etter Chodakiewicz mening forstås ut fra et postmodernistisk historieparadigme.

”That paradigm is uneasy, if not outright hostile, towards religion. It is suspicious of patriotism and the traditional model of the society. It understands tolerance to mean approval of virtually anything and to be based upon an allegedly rational severing of the links to traditional beliefs, which are supposedly the sources of prejudice and aggression.”²¹²

Etter Chodakiewicz syn gjør Jan Gross tre manøvrer i *Fear*. For det første viderefører han vestlige holdninger om polsk deltakelse i Holocaust, og tanken om at antijødisk vold etter den andre verdenskrigen skjedde på grunn av frykt for gjengjeldelse av krigsforbrytelser mot jødene. Videre fremfører Gross disse ”gamle” argumentene i en postmodernistisk intellektuell språkdrakt, og for det tredje identifiserer han kildene til polsk antisemittisme på en slik måte at det gir ”nifse” assosiasjoner til stalinistisk propaganda på midten av 1940-tallet. Ifølge Chodakiewicz er det mangler ved metodene til Gross, som blant annet ignorerer kilder, forskning og meninger som ikke underbygger hans egne teser, deriblant funn gjort av Instituttet for nasjonalt minne.²¹³ For Chodakiewicz fremstår Gross som en useriøs forsker. ”*Fear* is not scholarship; it is cultural propaganda.”²¹⁴ Chodakiewicz frykter at *Fear* vil føre

---

²¹⁰ Chodakiewicz (2008): s. 6.

²¹¹ Chodakiewicz (2008): s. 7-8.

²¹² Chodakiewicz (2008): s. 8.

²¹³ Chodakiewicz (2008): s. 8-9.

²¹⁴ Chodakiewicz (2008): s. 9.

til at vestlige myter om Polen vil leve videre. Et hvert angrep på Gross vil være ”bevis” på at polakker forblir antisemitter fordi de ikke er villige til å innrømme egne kriminelle handlinger. Slik Chodakiewicz ser det, sørger kulturelle fordommer i USA for at postmodernistiske propaganda om polskjødisk historie stort sett ikke er blitt undersøkt. Gross har mestret den postmodernistiske diskursen perfekt, og han har dermed blitt tatt inn i varmen av den liberale intelligentsiaen i USA, samtidig som, og Chodakiewicz mener dette er verre, Gross gjennom metodebruk og tema har klart å forhindre konservative i USA fra å avsløre ham og hans allierte. Chodakiewicz hevder at konservative ikke har innsett at Gross misbruker det mektige symbolet som Holocaust er for å sikre venstresidens kulturelle dominans. Ettersom Polen er et overveldende kristent land, og Holocaust er en den ultimate ondskap i amerikansk folkelig kultur, har sekulære amerikanere knyttet katolsk kristendom til jødeutryddelsen.²¹⁵

”So ingrained has this kind of prejudice become in the American psyche that hardly anyone realizes that the cyclical barrage of media and academic assaults is not

Poland’s history and reputation but, rather, about America’s present and the future.”²¹⁶
Chodakiewicz beskylder altså *Fear* for å være et uttrykk for en ledende amerikansk mentalitet som grunnleggende er antipolsk.

6.3 Reaksjoner i Polen

Når det gjelder debatten om *Fear* og Jan T. Gross i Polen, har den som sagt til tider minnet mer om politisk debatt, der både akademikere og ”rikssynsere” har ytret seg. Sven Holtsmark, historiker ved Instituttet for forsvarstudier i Norge, mener debatten om *Fear* har vist at Polen er et splittet samfunn med to ideologiske hovedretninger. Den ene er liberal, utadvendt og vestorientert, mens den andre består i en tung, innovervendt nasjonal tendens.²¹⁷

Leder av undervisningsavdelingen på *Instituttet for nasjonalt minne (IPN)*, Jan Żaryn, trekker frem at polakker og jøder hadde et vidt forskjellig forholdt til Russland. Jødene jublet da Sovjetunionen inntok Polen i 1939, og dette ble også gjentatt i 1944/45. Polakkene så på Sovjet som en ny okkupant. For jødene var Den røde armé frigjørere. Polakker overså at

---

²¹⁵ Chodakiewicz (2008): s. 9.

²¹⁶ Chodakiewicz (2008): s. 9-10.

²¹⁷ Dypvik, Astrid Sverresdatter (2008): ”Polens traume,” artikkel i Morgenbladet 8. februar 2008, lastet ned 17.09.2008 på <http://www.morgenbladet.no/apps/pbcs.dll/article?AID=/20080208/OAKTUELTO02/483340867/-1/AKTUELTO>, s. 3-4.

jødene også ble forfulgt. På den andre siden påpeker Żaryn at mange fremstående kommunister var jøder.²¹⁸ Żaryn mener Gross sin tese for skarp og urettferdig. Det er flest polakker som er hedret for å ha reddet jøder fra Holocaust, og det til tross for at det var dødsstraff for å hjelpe jøder. Dessuten trekker Żaryn frem holdningen om at antisemittismen er knyttet til Den katolske kirken. For mange var troen sterkere under den andre verdenskrigen, men katolisismen har kjærlighetsbudskap som ifølge Jan Żaryn fikk folk til å hjelpe. Tesen til Gross blir derfor urettferdig.²¹⁹

Visedirektør ved Det jødiske historiske instituttet i Warszawa, Andrzej Żbikowski, er på sin side av den oppfatning at Gross har skrevet en skarp og god analyse. Den polske antisemittismen får nye innfallsvinkler, og den sosiologiske diskursen til Gross fører til at det ikke snakk om klassisk historieskrivning. Heltebildet av polakker blir nyansert og sørger for et mer komplekst historiebilde. På den andre siden har mange historikere også kritisert Gross for metodebruken. Gross konsentrerer seg i for stor grad om enkeltskjebner, og fordi han i for liten grad legger vekt på den historiske konteksten.²²⁰ I tillegg til disse, har den ikke-akademiske offentligheten kastet seg over *Fear*. Folkeagitatoren Jerzy Robert Nowak tar et kraftig oppgjør med Jan Gross i et innlegg i den katolske søndagsavisen *Niedziela*, nr. 4/2008. For det første poengterer han at Gross har endret på meningsinnholdet i *Fear*, når boken ble oversatt til polsk i 2008, men i innlegget konsentrerer Nowak seg først og fremst om Gross sine angrep på Den katolske kirken. Nowak hevder Gross sine angrep på kirken står stikk i strid med det som er historisk sannhet og det som finnes av autentiske vitneutsagn fra jøder som overlevde Holocaust. Gross beskriver Kardinal Adam Sapieha som en sterk antisemitt, og som ikke skulle ha protestert mot jødedrapene under den andre verdenskrigen. Slike uttalelser er ifølge Nowak fryktelige fordi Sapieha var den som organiserte hjelp for jøder i Malopolskaregionen under krigen, blant annet ved å forfalske fødselsattester. Boken til Gross er derfor kun med på å bygge murer av misforståelser mellom jøder og polakker.²²¹

I tillegg hevder Nowak at Gross presenterer uriktige generaliseringer polske hierarker, deriblant Kardinal Hlond, og når det gjaldt fremstillingen av kirkens rolle under Kielcepogromen, tar ikke Gross etter Jerzy Robert Nowaks mening innover seg den

---

²¹⁸ Dypvik (2008): s. 5.

²¹⁹ Dypvik (2008): s. 5.

²²⁰ Dypvik (2008): s. 5.

²²¹ Nowak, Jerzy Robert (2008): "How does Mr Gross slander the Church," i *Niedziela* 4/2008, lastet ned 22.09.2008 på http://sunday.niedziela.pl/artykul.php?dz=polska&id_art=00090, s. 2-3.

kompliserte politiske konteksten. Dette gjelder først og fremst forfalskninger og sensur av uttalelser som ble publisert i regimevennlige medier. Ifølge Nowak unngår Gross å nevne at uttalelsen til Biskop Kubina, som var den eneste kirkelederen som fordømte Kielcepogromen, var blitt fabrikkert for bruk som propaganda til fordel for styresmaktene. Dessuten mener Nowak at Gross bevisst tolker Hlonds uttalelser til utenlandske journalister 11. juli 1946 i sin verst tenkelig mening. ”I cordially desire that the Jewish question in the post-war world will be fineally and rightly solved”²²² blir tolket som at Hlond ville at jødene skulle forsvinne fra Polen.²²³ Jerzy Robert Nowak konkluderer med at Jan Gross kun er ute etter å sverte Den katolske kirken og dens fremtredende personligheter under og etter den andre verdenskrigen.

6.4 Sammendrag av kapittelet

Flere historikere mener Gross har skrevet et viktig bidrag til forskningen på temaet. Særlig trekkes fremstillingen hans av Kielcepogromen frem som sterk, og han har klart å gjenskape den frykten som preget det polske samfunnet like etter den andre verdenskrigen. På den andre siden kritiseres han for ikke å nevne internasjonal forskning som er uenig med hans egen analyse. Flere europeiske historikere kritiserer Gross i tillegg for at den politiske konteksten i perioden kommer godt nok frem, og de mener tesen hans bør modifiseres. Prażmowska, Friedrich og Engel innehar et slikt standpunkt. Historikere fra det polskamerikanske miljøet tar avstand fra forskningen til Gross, blant annet fordi den politiske konteksten mangler og fordi det ikke settes i sammenheng med de lidelsene den polske befolkningen gjennomgikk ellers. Marek Jan Chodakiewicz mener i tillegg at *Fear* er et eksempel på en amerikansk diskurs som er gjennomgående antipolsk. I Polen er meningene om Gross og *Fear* delte. Enkelte mener Gross nyanserer polsk historieoppfatning på en god måte. Andre hevder Gross er alt for urettferdig når han fordeler skyld for den antijødiske volden. Polsk krigsinnsats til fordel for jødene og jødisk samarbeid med kommunistene blir trukket frem for å modifisere bildet han gir. Representanter for den nasjonale høyresiden avviser forskningen til Gross fullstendig for de anser den for å være antipolsk og antikatolsk hvis eneste formål er å sverte Polens gode navn og rykte. Uansett illustrerer dette at Gross har skapt debatt både i Polen og i Vesten.

---

²²² Nowak (2008): s. 4.

²²³ Nowak (2008): s. 4.

7.0 Andre forklaringsfaktorer på den antijødiske volden

Jan T. Gross og *Fear* var et sterkt brudd med tidligere forskning på forholdene for jødene i Polen etter den andre verdenskrigen. Analysene hans om at den antijødiske volden etter den andre verdenskrigen var et resultat av de forholdene som ble skapt under den tyske okkupasjonen har skapt voldsomme reaksjoner, særlig i Polen. Mange av kritikerne hans hadde på sin side publisert egne analyser om polskjødiske forhold etter krigen og Kielcepogromen etter 1989. Dette kapittelet tar for seg historikerdebatten *før* utgivelsen av *Fear* i 2006, og jeg har som mål å presentere et bredt spekter av tolkninger innen tematikken. Et utgangspunktet har vært Stephen D. Corrsins oversiktsbibliografi i Robert Blobaums *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland* fra 2005.²²⁴ Flere av historikerne som blir behandlet under er nevnt der under tematikken ”pogromer og vold i etterkrigstiden.” I tillegg har jeg sett på hvilke historikere som har vært toneangivende i debatten rundt *Fear* og funnet frem til publikasjoner disse har hatt om emnet tidligere. Enkelte utgivelser har jeg dessuten kommet over gjennom fotnotene til andre historikere. Derfor mener jeg at jeg har klart å komme frem til en bred og representativ oversikt over temaet.

7.1 Kampen for en polsk nasjonalstat – Jøden som ”den andre”

Det er mulig å se det polskjødiske forholdet med utgangspunkt i ”gjenopprettelsen” av den polske staten etter den andre verdenskrigen. Poenget da blir hvordan majoritetsbefolkningen i Polen så på minoritetene i samfunnet ut i fra en slik kontekst. Historikeren Joanna Michlic fremhever i *Poland's Threatening Other* fra 2006 at nyere forskning har vist at den kommunistiske maktovertakelsen etter den andre verdenskrigen ble kategorisert som en maktovertakelse med et ”semittisk ansikt” av den illegale opposisjonen, altså et uttrykk for żydokomuna, og for mange var det snakk om en realisering av *Judeo-Polonia*. Etter motstandsbevegelsens mening hadde dette blitt oppnådd ved hjelp av en del av de jødene som overlevde Holocaust, og deltakelsen til jødene i den kommunistiske bevegelsen ble tolket som ødeleggelsen av polakker som myten om *Judeo-Polonia* forutså. Etnonasjonalistene kunne ifølge Michlic intensifivere forestillingene om żydokomuna på grunn av synligheten til de overlevende jødene som var kommunister. Enkelte av disse hadde sentrale posisjoner i PPR og statsapparatet. Jødiske kommunister ble sett på som ”doble fiender” i den forstand at de

---

²²⁴ Corrsin, Stephen D. (2005): “Works on Polish-Jewish Relations Pulished since 1990: A Selective Bibliography,” i Blobaum, Robert (ed.) (2005): *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, s.336-338.

både var jøder og tjente en fremmed makt. Av den illegale pressen ble det også enkelte ganger fremstilt at etnisk polske kommunister var kontrollert av jødene, og jødene fikk dessuten skylden for tap blant kommunister og ikkekommunister. Michlic på sin side hevder at selv om jøder var overrepresentert i deler av Sikkerhetstjenesten, først og fremst i ledelsen, var kommunismen lite attraktiv i den jødiske befolkningen. I tillegg var majoriteten blant medlemmene av PPR og maktapparatet etnisk polske. På den andre siden forhindret troen på *żydokomuna* polakker fra å innse at det kommunistiske regimet, der polakker, jøder og andre slaviske minoriteter med ulik sosioøkonomisk bakgrunner og orienteringer aktivt deltok, var påtvunget av Sovjetunionen.²²⁵

Selv om PPR offisielt forfektet en stat der jødene var sikret fulle sivile og politiske rettigheter, påpeker Michlic at flere fremstående kommunistiske ledere, deriblant Gomułka og Bierut, i taler til den polske befolkningen snakket om forpliktelser til å opprette en etnisk homogen polsk nasjonalstat. Kommunistene brukte sågar nasjonale og katolske symboler for å legitimere egen makt. Spenningen mellom de ulike etniske gruppene ble dessuten opprettholdt av PPRs holdninger til minoritetsspørsmål, der også slaviske minoriteter for første gang ble utsatt for krav om utvisning fra Polen. Antisemittisme var utbredt i de lavere lagene i statsapparatet, men Joanna Michlic fremhever at antijødiske fordommer óg fantes blant medlemmer av Den kommunistiske sentralkomiteen.²²⁶

I motsetning til den antijødiske volden under den andre verdenskrigen, mener Michlic overgrepene etter krigen vitner mer om et klassisk tilfelle av etnisk rensning; målet var ikke å drepe alle jøder, men tvinge dem til å forlate Polen. Det er derfor mulig ifølge Michlic å sammenlikne de antijødiske hendelsene etter 1944 med den antisemittiske volden i mellomkrigstiden. Gjennomføringen av den etniske rensingen var effektiv; i august 1946 forlot rundt 33 000 jøder Polen. På samme måte som i mellomkrigstiden og under den andre verdenskrigen hevder Joanna Michlic at fremstillingen av *jøden som "den truende andre"* la grunnlag for rasjonalisering og legitimering av antijødiske overgrep, og det ble brukt tradisjonelle negative stereotypier for å beskrive jødene. Bildet av jødene som en fysisk trussel mot den polske nasjonen tjente som en utløsende faktor for spontane og voldelige reaksjoner. Michlic trekker likevel en vesentlig forskjell fra forholdene i mellomkrigstiden: i

---

²²⁵ Michlic, Joanna Beata (2006): "Poland's Threatening Other. The Image of the Jew from 1880 to the present," s. 200-206.

²²⁶ Michlic (2006): s. 207-214.

de første etterkrigsårene var beskyldninger om ritualmord den utløsende årsaken til antijødiske demonstrasjoner og vold.²²⁷

”Given the openness of society to superstition and to the myth of the Jew as the new ruler of the Polish nation-state, it becomes even clearer how the psychological fear of losing one’s life could find its ultimate nonrational expression in the accusation of ritual murder.[...] The Roman Catholic Church, the only institution that enjoyed real authority among various section of the population, did virtually nothing to counter these allegations.”²²⁸

Kirkens holdninger var lik den den hadde før den andre verdenskrigen. På den ene siden tok den avstand fra vold, men på den andre siden ga den jødene selv skylden for de antijødiske overgrepene, og styrket etter Michlics mening dermed forestillingene om jøden som ”*den truende andre*.” Dessuten ble jødeforestillingene i Polen etter Michlics mening brukt til å redusere det uetiske og kriminelle ved den antijødiske volden. Myndighetene fordømte overgrepene, men anså dem for å være aktiviteter utført av ”reaksjonære” og antikommunistiske krefter. Overgrep mot jøder fikk dermed redusert betydning.²²⁹

Michlic konkluderer med at kampen for en etnisk homogen polsk stat, etnonasjonalismen, sto sterkt i Polen i de første etterkrigsårene, både blant den høyreorienterte antikommunistiske eliten og blant deler av den kommunistiske eliten. Forestillingen om jøden som ”*den truende andre*” var gjeldende i betydelige deler av det polske samfunnet, om enn i varierende styrke. Denne forestillingen ble styrket som følge av den politiske situasjonen i Polen: den kommunistiske maktovertakelsen. Oppfattelsen av jødernes deltakelse i denne, spilte en viktig rolle i utbruddene av antijødisk vold og var med på å rettferdiggjøre og rasjonalisere overgrep på jødene.²³⁰

Spørsmålet om nasjonalitet i Polen hadde vært en het potet allerede i mellomkrigstiden. Denne debatten fortsatte etter frigjøringen i 1944/45. Anita J. Prazmowska trekker frem i boken *Civil War in Poland, 1942-48* fra 2004, som i første rekke tar for seg opprinnelsen til det kommunistiske regimet i Polen, at ulike partier og organisasjoner under den andre verdenskrigen la planer for den polske staten som skulle gjenoppstå når Nazi-Tyskland var slått. Nasjonalitetsspørsmålet ble problematisert av de fleste, og som oftest dreide

---

²²⁷ Michlic (2006): s. 217-219.

²²⁸ Michlic (2006): s. 219.

²²⁹ Michlic (2006): s. 223, 225-226.

²³⁰ Michlic (2006): s. 229.

diskusjonene seg om "jødeproblemet." Kun nasjonalistene krevde at alle jøder måtte fjernes fra Polen. Etter krigen mente mange polakker at jødene ikke hørte hjemme i Polen, enten fordi de var uønsket, eller fordi de på en måte hadde mistet retten til å bli behandlet som mennesker.²³¹ Liknende forklaringer om "krigens brutalisering" finnes blant annet hos Feliks Tych som hevder den polske befolkningen ble vant til at man kunne mishandle eller drepe jøder under den tyske okkupasjonen, noe som igjen førte til en "dyp demoralisering" av polakkene.²³² Gross må også kunne sies å forfekte en slik forklaring.

Selv om det mot slutten av krigen ikke lenger var et "jødisk problem" i Polen som følge av den nasjonalsosialistiske jødeutryddelsen, fantes det fortsatt fordommer mot jødene. Forestilling om en evig fiendtlig jøde levde videre i nasjonale myter. I mange tilfeller handlet frykten om rasjonelle og irrasjonelle rykter. Mange polakker var redde for at jøder skulle komme tilbake og kreve eiendeler de hadde forlatt eller fått konfiskert under krigen. Dessuten sørget religiøs fiendtlighet for en konstant frykt for jødene. Rykter om ritualmord og bruk av "kristent" blod for å lage usyrnet brød utløste pogromene i Kraków og Kielce. Prażmowska poengterer i tillegg at katolske geistlige sjelden var villige til å avvise slike rykter, enten fordi ikke visste bedre selv, eller fordi antisemittisme kunne brukes til å sverte det nye regimet, hvor mange jøder satt i sentrale posisjoner. Blant arbeiderne var oppfatningen om at jødiske arbeidere hadde en høyere levestandard så sterk at beviser på det motsatte ikke gjorde noe inntrykk. I tillegg kom det økonomisk hjelp til jødene fra utlandet, og den amerikanske, jødiske veldedighetsorganisasjonen *Joint Distribution Committee (Joint)* sørget for penger som skulle brukes for å lette hverdagen til polske jøder. Sammen med den høye andelen jøder i Sikkerhetstjenesten, førte dette til økt fiendtlighet overfor jødene. Det rette tallet på andelen jøder i maktapparatet er umulig å finne, men det er ifølge Prażmowska heller ikke det viktigste. Det sentrale er at den jødiske deltakelsen i Sikkerhetstjenesten i seg selv var omstridt.²³³

Politiet og Sikkerhetstjenesten var på ulike måter deltakende i de store pogromene i Kraków og Kielce, hvor mange ble drept og skadet. Prażmowska hevder at drap på jøder ble sett på som "mindre forseelser" enn drap på ikke-jøder, og Sikkerhetstjenesten gjorde ingenting eller svært lite for å håndtere konflikten. Samtidig visste PPR at det fantes sterke antijødiske

---

²³¹ Prażmowska, Anita J. (2004): "Civil War in Poland, 1942-1948," s. 168.

²³² Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 562.

²³³ Prażmowska (2004): s. 170-172.

holdninger i den polske befolkningen, også i den kommunistiske bevegelsen. Fiendtlighet og isolasjon preget livene til overlevende jøder, og de fleste jødene var ikke stand til å klare seg selv. 80 prosent av midlene som ble avsatt til det jødiske samfunnet gikk til å sikre velferd for barn, gamle og syke. Kun 45 prosent av de overlevende jødene var i stand til å delta i arbeidslivet. Den polske spesialkommisjonen som skulle se på jødenes situasjon var bekymret over den store andelen arbeidsuføre jøder samt deres avhengighet av finansiell hjelp fra utlandet, ettersom bildet av jødene som snyltere var en vanlig antisemittisk oppfatning.²³⁴

Jødiske aktivister²³⁵ var likegyldige til det store antallet jøder som forlot Polen. Det var ønske om å gjenreise et jødisk liv i Polen, men det ble innsett at dette ikke var mulig, og at jøder utsatte seg selv for farer ved å utsette beslutningen om å forlate landet. Etter krigen ble sionistbevegelsen det ledende jødiske partiet, og det var helt fra under den andre verdenskrigen opprettet kontakt mellom PPR og jødiske organisasjoner. Prażmowska fremhever at den offisielle politikken til PPR var at polske jøder skulle kunne praktisere egen religion og utvikle egen særegenhet, samtidig som de skulle integreres i resten av samfunnet. Ideer om sysselsetting i yrkesgrupper som ikke var typisk ”jødiske” var et av tiltakene. På den andre siden ble også emigrasjon støttet, men dette var komplisert. Britiske myndigheter var forpliktet til å hindre opprettelsen av en jødisk stat i Palestina, og overføringen måtte skje gjennom illegale kanaler. Polske kommunister ble dessuten mistenkt for å støtte emigrasjonen for å rydde potensielle vanskelige spørsmål av veien. Jødiske partier og organisasjoner mistet gradvis sin uavhengighet etter valgene i 1946 og 1947, og særlig etter oktober 1947. Sosiale og kulturelle organisasjoner ble overtatt av staten, for så å miste sin jødiske karakter. *Joint Distribution Committee* ble stemplet som fiendtlig i 1949, og fikk deretter ikke lov til å bistå polske jøder.²³⁶ Mellom 1949 og 1950 forlot ytterligere 30 000 jøder Polen, og Prażmowska hevder dermed at det var slutt på et distinktivt jødisk liv i Polen.²³⁷

---

²³⁴ Prażmowska (2004): s. 172-174.

²³⁵ Her er Prażmowska uklar på hvilke jødiske aktivister det er snakk om, men det er sannsynlig at hun mener den jødiske delen av PPR og partiet *Bund* som var de eneste som forfektet at jøder fortsatt skulle bli i Polen, jfr. Prażmowska (2004): s. 173.

²³⁶ Sovjetunionen innledet prosesser mot *American Joint Distribution Committee* på slutten av 1940-tallet og begynnelsen av 50-tallet ettersom de mente amerikanerne drev med spionasje gjennom denne organisasjonen. Dette fikk ringvirkninger i andre østeuropiske stater. *Joints* hjelpetiltak ble definert som amerikansk og sionistisk spionasjevirksomhet, og kontakt med organisasjonen betydde livstruende fare for jødene. Amerikaneren Noel A. Field, som hadde hjulpet jødiske emigranter, ble anklaget for være spion. Lorenz og Dahl (2005) [c]: s. 564-566.

²³⁷ Prażmowska (2004): s. 174-176.

På den andre siden var ikke jødene den eneste minoritetsgruppen som var utsatt i Polen etter krigen, både tyskere og ukrainere var målgruppe for statlig politikk. Så snart de nye grensene var stabilisert, startet de polske myndighetene, i tråd med Potsdamskonferansens beslutninger, å sende ut de tyskerne som ikke hadde flyttet eller flyktet fra Polen. Den ukrainske befolkningsgruppen kjempet for selvstyre før og under krigen. Deler av miljøet deltok også på tysk side i håp om en autonom stat, noe tyskerne ikke hadde planer om å innfri. Polakkene ville straffe ukrainerne for sine aktiviteter under okkupasjonen og fjerne dem fra Polen. Minoritetsavtalene mellom PKWN og Sovjetrepublikkene Ukraina og Hviterussland i 1944 sørget for "befolkningsbytting." Polakker i Sovjet fikk vende tilbake til Polen, mens ukrainere i Polen måtte til Sovjetunionen. Ukrainerne forsøkte å gjøre motstand mot deportasjonene. Ukrainske separatistgrupper utførte dessuten en rekke terrorhandlinger. 200 000 av 700 000 ukrainere ble ikke sendt ut av Polen fordi Sovjetunionen satte en stopper for flere transporter i august 1946. Den ukrainske minoriteten ble dermed Polens ansvar, som besluttet seg for å knuse det ukrainske samfunnet gjennom internt eksil og nekte dem egen kultur og religion. Resultatet av den polske minoritetspolitikken like etter frigjøringen var ifølge Anita Prażmowska at det kommunistiske regimet i 1947 hadde oppnådd det som i utgangspunktet var et nasjonalistisk krav: opprettelsen av en polsk nasjonalstat hvor det i tillegg ikke var tolerert at nasjonale minoriteter hadde rett til selvutfoldelse.²³⁸

7.2 Antisemittisme i lys av den politiske konteksten

Antisemittisme blir trukket frem som en forklaringsfaktor av mange, men denne hadde igjen flere årsaker. I artikkelen *The Kielce Pogrom 1946 and the Emergence of Communist Power in Poland* fra 2002, som tar for seg Kielcepogromen helt konkret, mener Prażmowska at denne også må sees i sammenheng med at kommunistene forsøkte å konsolidere makten sin i Polen. Kommunistene og den militære ledelsen anså pogromen for å være et stort tilbakeslag for lov og orden, og det ble stilt spørsmål ved politiet og Sikkerhetstjenesten i distriktet. PPR hadde allerede før jødepogromen sett mangler ved lokalpartiet, og undersøkelser etter hendelsen avdekket at politiet og Sikkerhetstjenesten var preget av dårlig lederskap og var infiltrert av motstandere av det kommunistiske styret. Kommunistpartiet var på sin side veldig sensitive for deres egen politiske posisjon. Prażmowska hevder at Kielcepogromen stilte PPR

---

²³⁸ Prażmowska (2004): s. 177, 184-188, 190.

overfor flere utfordringer, hvor det viktigste var at de kommet til makten som følge av sovjetisk hjelp.²³⁹

Prażmowska trekker frem at holdningene til jødene ble ansett for å være en passende test på om rekrutter til maktapparatet hadde nasjonalistisk retorikk og aktiviteter fra før frigjøringen. Kielcepogromen ble derfor et testtilfelle for kommunistenes mulighet til å konfrontere motstanderne sine og forhindre dem i å infiltrere statsapparatet. Undersøkelser etter pogromen var en del av en større kampanje for å bekjempe indre opposisjon, men på grunn av det store omfanget og delaktigheten til politi og Sikkerhetstjeneste, ble undersøkelsene mer omfattende enn hva tilfellet var ved liknende hendelser. Disse avslørte at det var behov for sterk kontroll av rekruttering, trening og ideologisk skoling av maktapparatet og partiet. Hendelsene i Kielce avslørte ifølge Prażmowska holdninger som var typiske for andre provinsbyer, og PPR forsto at sikkerhetsapparatet ikke var til å stole på når det gjaldt politisk forandring.²⁴⁰

På en annen side fremheves det at Kielcedistriktet allerede før julipogromen i 1946 var preget av en sterk posisjon for Kirken og for høyreorienterte elementer, noe som gjorde at kommunistene følte at de måtte arbeide hardt for å etablere en partistruktur. Rapporter viste dessuten at folk sluttet seg til PPR i Kielce for å oppnå egen vinning. Mange byråkrater fra mellomkrigstiden ble også ansatt uten forundersøkelser, og administrasjonen ble bestående av blant annet tidligere medlemmer av AK og NSZ. Konsekvensene ble etter Prażmowskas mening et byråkrati som ikke var til å stole på politisk og dermed ble lite effektivt, samt at det gjorde det vanskelig for kommunistene å bekjempe indre fiender. De antisemittiske overgrepene i Kielce ble dessuten forsterket av at ledelsen i apparatet som skulle utøve lov og rett med vilje holdt seg passive, og utviklet seg til å bli mer alvorlig som følge av konflikten mellom ledelsene i politiet og Sikkerhetstjenesten. "The responses of the leadership of the two security organs and the behaviour of the policemen, the security men of the soldiers directly led to the murder of 43 Jews."²⁴¹ Selv om myndighetene satte i gang en stor etterforskning av pogromen, ble alle i maktapparatet i Kielce, med ett unntak, frifunnet. Prażmowska mener at dette tyder på en politisk motivert beslutning om ikke å straffe "sine

---

²³⁹ Prażmowska, Anita J. (2002): "The Kielce Pogrom 1946 and the Emergence of Communist Power in Poland," in *Cold War History*, Vol.2, Nr. 2 (January 2002): s. 105-107.

²⁴⁰ Prażmowska (2002): s. 107-108.

²⁴¹ Prażmowska (2002): s. 113.

egne,” fordi det ville avsløre store organisatoriske og ideologiske svakheter innen politiet og Sikkerhetstjenesten.²⁴²

Til tross for styresmaktenes utilstrekkelige reaksjon på den antijødiske volden i Kielce, og at man ikke straffet lederne av sikkerhetstjenesten, er Prażmowska av den oppfatning at det er liten tvil om at PPR var klar over betydningen hendelsene i Kielce, som de forsto dreide seg om noe mer enn én antisemittisk aksjon. Pogromen hadde vist hvor svakt den kommunistiske bevegelsen sto i det polske samfunnet. På den andre siden poengterer Prażmowska at PPR reagerte raskt på hendelsene i Kielce, blant annet ved å sende en egen delegasjon til byen for å gjøre et forsøk på å reetablere partiets autoritet og for å forhindre ytterligere vold mot jødene. Rapporten som ble utarbeidet avdekket at antisemittisme var sterkt utbredt blant det lavere borgerskapet og huseiere, men slo samtidig fast at arbeiderne også viste slike holdninger. Det var en utbredt overbevisning om at jødene hadde bedre levevilkår. I tillegg var antisemittiske holdninger utbredt blant medlemmene av PPR. Prażmowska trekker frem at løsningen for at liknede ikke skulle gjenta seg, var at ” the PPR party structure was put on sharp alert in the whole of the Kielce district. In factories, party cell offices were manned constantly.”²⁴³ Videre påpeker hun at en rapport fra september 1946 viste at partistrukturen i Kielceregeionen fortsatt var svak. De interne rapportene som omhandlet Kielcepogromen konkluderte med at PPR og Sikkerhetstjenesten var for svak til å forhindre infiltrering av regimemotstandere. Lokale partiledere var i tillegg ikke i stand til å løse dette problemet. Den eneste reelle løsningen ville være en sterkere sentralstyring. Prażmowska mener at Kielcepogromen dermed fikk konsekvenser for den kommunistiske maktutøvelsen i Polen.²⁴⁴

”The weakness and shortcomings of the Communist party membership, which in 1946 were seen as a source of internal instability, in 1947 acquired a new significance. Whereas in 1946 the party and the security services appeared still to reflect the traumas of postwar readjustment, in the course of the following year they would become an instrument of the new regime.”²⁴⁵

Det fremstår altså for Anita J. Prażmowska at den kommunistiske statsadministrasjonen lokalt var for svak og besto av personer som hadde mange av de samme fordommene og holdningen som samfunnet rundt seg. På denne måten var det kommunistiske styret en av årsakene til

---

²⁴² Prażmowska (2002): s. 108-116.

²⁴³ Prażmowska (2002): s. 120.

²⁴⁴ Prażmowska (2002): s. 118-122.

²⁴⁵ Prażmowska (2002): s. 122.

Kielcepogromen fordi det ikke klarte å forhindre volden og omfanget av pogromen, som igjen var styrt av antisemittiske holdninger i lokalbefolkningen.

David Engel²⁴⁶ trekker i *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944-1946* fra 1998 på sin side frem at diskusjonene rundt Kielcepogromen har handlet om de underliggende årsakene for voldshandlingene, og ikke den direkte bakgrunnen for hendelsen som var tradisjonelle rykter om ritualdrap. Enkelte fremstillinger har lagt størst vekt på den historiske konteksten preget av den harde kampen mellom forkjempere og motstandere av regimet, "in which Jews assumed a highly visible and remarkably pro-government position, in sharp distinction to the antigovernment attitudes of what was evidently a sizable majority of Polish society."²⁴⁷ Etter Engels mening har en slik tilnærming fått Kielcepogromen til å fremstå som enten en politisk protest mot myndighetene, eller som en kynisk manipulasjon fra regimets side for å sverte opposisjonen. Samtidig fremhever han at det ofte er blitt glemt at jødepogromen i Kielce ikke var et enestående tilfelle av antijødisk vold i Polen etter den andre verdenskrigen. Jøder ble utsatt for overgrep helt siden de første polske områdene ble befridd i 1944. Videre har samtidsobservatører tendert mot å forklare den antijødiske volden som en kombinasjon av flere faktorer:

"the persistence of a long-standing tradition of animosity toward Jews that was not overcome during the Nazi years, but actually exacerbated; a similar continuation of the pre-war tendency of certain right-wing Polish political parties to portray Jews as Poland's enemies: the prominence of Jews in the highly unpopular new regime; and the dashed hopes of those Poles who had taken possession of abandoned Jewish property during the war when they discovered that the Nazi occupiers had not rid their country of Jews."²⁴⁸

Ifølge David Engel har de fleste analysene av temaet tatt opp alle disse faktorene for å utfylle hverandre, og fremhever dermed den ustabile situasjonen. På den andre siden påpeker Engel at moderne historikere, i den grad de ser den antijødiske volden under ett, heller mot å skille de begrepsmessige fra de kontekstmessige faktorene, og ilegger et forklaringssett større vekt

---

²⁴⁶ David Engel er blant annet sjefsredaktør for tidsskriftet *Gal-Ed: On the History of the Jews of Poland* som utgis av The Institute for the History of Polish Jewry and Israel-Poland Relations ved Universitetet i Tel Aviv. http://www1.tau.ac.il/humanities/ggcenter/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=18&Itemid=39&lang=english

²⁴⁷ Engel, David (1998): "Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944-1946," in Silberklang, David (ed.) (1998): *Yad Vashem Studies XXVI*, s. 44.

²⁴⁸ Engel (1998): s. 46-47.

enn det andre. Engel mener det er større muligheter for en løsning på kontroversen rundt Kielce dersom man analyserer hele voldsspekteret i Polen og ikke bare Kielcepogromen.²⁴⁹

”A high degree of correspondence would tend to reinforce the view that attacks upon Jews should be considered primarily as a reflection of the broader political tensions in the country. Alternately, a high degree of variance might well suggest that the murder of the two categories of victims stemmed from two different sets of factors and that the causes of anti-Jewish violence in postwar Poland ought to be sought somewhere other than in the overall political context.”²⁵⁰

David Engel påpeker at det er en del usikkerhetsmomenter knyttet til de få helhetlige studiene som er gjort på antall drepte jøder i de første årene etter den andre verdenskrigen, men at det likevel er mulig å trekke visse konklusjoner om når og hvor det var størst risiko for at jøder kunne bli drept. Studien viser at provinsene Kielce, Lublin og Warszawa var de områdene hvor flest jøder ble drept før desember 1945. Anslagene for Białystok er etter Engels mening for lave, noe som kan tyde på manglende rapportering og bevaring av data før mars 1945. Samtidig fremhever Engel at det synes klart at jøder i provinsene Kielce og Lublin generelt var i større fare enn andre jøder som bodde andre steder. Jøder i Rzeszów og Warszawa var mer truet i 1945 enn 1946, mens situasjonen var omvendt i Krakówområdet.²⁵¹

Engel mener det kan være nyttig å sammenlikne drepte jøder med drap på støttespillere av det polske kommunistiske regimet. Statistikken er etter hans mening begrenset, men mulig å gjøre noen generaliseringer. Det synes blant annet at svingningen i graden av antiregimemotivert vold korrelerer med regimets kamp mot motstandsbevegelsen og den lovlige antikommunistiske opposisjonen.

”[That] the increase in killings evident between February and May 1945 was closely related to the mass arrests of opposition partisans carried out by pro-government forces during the same period.[...] The steady rise in deaths between February and May 1946 was surely indicative of mounting retribution for the offensive against the Peasant Party during the same period.”²⁵²

På den andre siden hevder Engel at endringer i den politiske kontekst bare har begrenset forklaringskraft på den kronologiske variasjonen av nivået på den anti-jødiske volden.

---

²⁴⁹ Engel (1998): s. 43-48.

²⁵⁰ Engel (1998): s. 48-49.

²⁵¹ Engel (1998): s. 49-55, 59-60.

²⁵² Engel (1998): s. 65.

Politiske drap på polakker var hyppig i september-oktober 1946, da hadde drap på jøder i stor opphørt. Høydepunktet av polsk-polsk vold, våren 1945, sammenfalt med en periode hvor det var mye vold mot jøder også. Det samme gjaldt våren 1946. Dessuten påpeker Engel at vold mot regimets støttespillere fulgte jevne økninger, nedganger og viste stabilitet over flere måneder, mens fordelingen av jødeovergrep viser bratte kurver. Ved sammenlikning av drepte jøder og polakker i mars til september 1945, viser det seg at av de tre månedene som var dødeligst for de to gruppene, var det kun juni 1945 som var felles. Liknende geografiske variasjoner finnes også. Mellom september 1944 og desember 1946, ble 30 prosent av drap på jøder registrert i Kielceregionen. Til sammenlikning sto denne regionen kun for 6 prosent av drepte støttespillere for regimet, noe som gjorde Kielce en av regionene med lavest andel av polsk-polske sammenstøt. Når man sammenlikner raten av drepte jøder og polakker med andelen av de to befolkningsgruppene i et område, viser det seg at risikoen for jøder og polakker var ganske lik i Łódźområdet, og relativ liten, mens jødene var signifikant mer utsatt i regionene Kielce og Rzeszów. Engel trekker også frem at jødiske kvinner og barn utgjorde en større andel av de drepte jødene i forhold til drepte kvinnelige regimestøttespillere og polske barn.²⁵³

”Jews were more at risk of being killed at different times and in different places than were government supporters, and Jewish women and children were in considerably greater danger than Poles of the same sex and age.”²⁵⁴

Ut fra undersøkelsene sine, hevder Engel at den antijødiske volden var motivert av så mange ulike faktorer at overgrep i praksis kunne skje hvor som helst, når som helst, under alle forhold og uten en spesiell provokasjon. Pogromer som den i Kielce trengte ifølge Engel ingen provokasjon utenfra. Dersom jøder var i større risiko på enkelte tidspunkt og i visse områder, kan det ikke bare være et uttrykk for motstandsbevegelsens kamp mot det kommunistiske regimet. Deler av volden må forklares ut fra andre faktorer som ikke er relatert til den pågående borgerkrigen. Blant annet fremhever Engel at de periodene med mest antijødisk vold sammenfalt med perioder med jødisk immigrasjon til Polen. Volden ble redusert til et minimum under den store emigrasjonsbølgen frem mot midten av 1947, noe Engel mener best forklares med at motstandsbevegelsen gikk bort fra utbredt bruk av antisemittisk vold ettersom den mente regjeringen forsøkte å skape et jødisk problem i Polen for å sverte regimemotstanderne. Viljen til antikommunister til å drepe jøder synes å medvirke til hvor utsatt jødene var i et område til en bestemt tid. På den andre siden påpeker Engel at

---

²⁵³ Engel (1998): s. 60-69.

²⁵⁴ Engel (1998): s. 69.

man ikke kan si at den antijødiske volden var en underordnet del av kampen mot den kommunistiske administrasjonen.

”[The] motivations for the violence were numerous and varied, and only in a minority of cases did Jewish victims die because they were known to have supported the regime.”²⁵⁵

Samtidig blir det etter Engels mening feil å hevde at den antijødiske volden i etterkrigstiden var en fortsettelse på et gammelt hat som Holocaust hadde intensivert eller ikke klart å utrydde, uten å se den i sammenheng med den politiske konteksten. Bandene som sto for de fleste av jødedrapene ville ikke ha eksistert om det ikke hadde vært for kampen mot den kommunistiske maktovertakelsen. I tillegg gjorde ”borgerkrigen” det mulig for polakker som ønsket seg jødiske eiendeler å rettferdiggjøre overgrep på jødene med motstand mot en ny okkupasjon. David Engel konkluderer derfor med at den politiske konteksten er en nødvendig forklaringsfaktor på hvorfor den antijødiske volden fortsatte i den proporsjonen som den gjorde i etterkrigstiden.²⁵⁶

Som den første historikeren som fikk adgang til Innenriksdepartementets arkiver i Warszawa samt til det lokale arkivet i Kielce, har Bożena Szaynok viet mye tid på Kielcepogromen. I *The Jewish Pogrom in Kielce, July 1946 – New Evidence* fra 1997 poengterer hun at mange arrestasjoner i etterkant av hendelsene var villkårlige, og selve rettsaken var langt fra rettferdig. Antall rettsaker det er holdt i tilknytning til pogromen er umulig å fastslå, ettersom relevante dokumenter ble ødelagt i 1989. Szaynok hevder at selv om man kan rekonstruere selve hendelsesforløpet i dag, er det flere sider ved pogromen som ikke er forklart. De to naboene til Błaszczykfamilien som var de som foreslo at Henryk hadde vært kidnappet av jødene, ble ikke straffet. Dette kan i etter Szaynoks oppfatning støtte opp under en provokasjonsteori. På den andre side er en slik forklaring lite trolig ettersom naboene måtte ha blitt opplært i provokatørrollen på kort tid, da Henryk Błaszczyk ikke nevnte jødene i sin første forklaring for familien.²⁵⁷ Dessuten mener Szaynok at handlemåten til politiet og sikkerhetesstyrkene ikke vitner om provokasjon, men det er heller ikke i tvil om at maktapparatets samarbeidsproblemer gjorde det mulig for pogromen til å spre seg. Det samme

---

²⁵⁵ Engel (1998): s. 84.

²⁵⁶ Engel (1998): s. 80-85.

²⁵⁷ Szaynok, Bożena (1997): ”The Jewish Pogrom in Kielce, July 1946 – New Evidence,” in *Intermarium* (1997), Volume 1, Number 3, , lastet ned 21.01.2009: <http://www.sipa.columbia.edu/ece/research/intermarium/vol1no3/kielce.html>, [s. 5.]

gjelder reaksjonsmåten til lederen av Sikkerhetstjenesten. "One can only state that he has an interest in seeing the pogrom spread."²⁵⁸

Kielcepogromen må etter Szaynoks mening også plasseres inn i en bredere politisk kontekst, da den ga myndighetene muligheter til å sverte opposisjonen. Folkeavstemninger 30. juni trekkes frem som et sentralt punkt. Det er også usikkert hvilke instruksjoner det hemmelige politet fikk i forbindelse med avhørene etter pogromen. Det er heller ikke klarlagt hvorfor den andre voldsbølgen ikke ble stoppet av "vaktene" foran bygningen i Plantygaten. Szaynok etterlyser i tillegg i hvilken grad det hemmelige politet klarte å ødelegge strukturene til den antikommunistiske motstandsbevegelsen i Kielceregionen og i selve byen. I tillegg trekker Bożena Szaynok frem at det like etter hendelsen var to gjeldende teorier om årsaken til pogromen. Det kommunistiske regimet hevdet at regimemotstandere hadde fremprovosert hendelsen, men når undersøkelser viste at det ikke var belegg for denne tesen, ble Kielcepogromen raskt dysset ned. Regimemotstandere hevdet på sin side at voldsaksjonen i Kielce var forberedt av polsk eller sovjetisk sikkerhetstjeneste. Sistnevnte har ifølge Szaynok fått støtte fra moderne historikere og forskere, og det er heller ikke tvil om at provokasjonsteorien var utbredt i det polske samfunnet. På den andre siden hevder Szaynok at protestene mot dødsstraffdommene etter den første pogromrettsaken og arbeidernes nekting mot å fordømme den antijødiske volden, ikke må bli avvist som erstatning for antisemittisme. Undersøkelser fra 1992 utført av *Hovedkommissjonen for undersøkelser av forbrytelser mot den polske nasjonen* viser også at sovjetiske rådgivere i Kielce under pogromen ble tatt på sengen av voldsutbruddet. Det ble på den andre siden slått fast at lokale myndigheter gjorde lite for å stoppe volden.²⁵⁹

Szaynok påpeker at Kielcepogromen berører mange problemer, hvorav antisemittisme i Polen etter den andre verdenskrigen er det mest smertefulle og traumatiske.

"Poles were clearly willing to participate in an act of anti-Jewish violence. Some anti-Semitic attitudes present on Polish society after 1945 had roots in period before the war. And others were connected to specific post-war developments, including [...] the 'heritage of the war'."²⁶⁰

---

²⁵⁸ Szaynok (1997): [s. 6.]

²⁵⁹ Szaynok (1997): [s. 6-9.]

²⁶⁰ Szaynok (1997): [s. 9.]

I tillegg fremhever Szaynok relevansen av polakkers minne om hvordan enkelte jøder oppførte seg i de polske områdene Sovjetunionen okkuperte fra 1939 til 1941. Konflikter om eiendeler var også motiverende faktorer for flere polakkers antisemittisme. Szaynok trekker også frem den politiske situasjonen som viktig for det polskjødiske forholdet. Enkelte jøder støttet det kommunistiske regimet, og mange fremtredende kommunister var enten jøder eller de ble beskyldt for å være det. På den andre siden brukte de kommunistiske myndighetene jødespørsmålet i kampen mot sine motstandere ved å sette likhetstrekk mellom antikomunisme og antisemittisme.²⁶¹

I *The Contexts of the So-Called Jewish question in Poland after World War II* fra 1993 trekker den polske historikeren Krystyna Kersten og den polske forskeren ved det Jødiske Historiske Institutet i Warszawa, Paweł Szapiro, frem at man har dratt fokus bort fra antisemittisme i det polske samfunnet gjennom offentlige tilstelninger for å vise sympati med Holocaustofre, og derigjennom skape bilde av polakker som positivt innstilt overfor jøder. Fokuset blir da på handlingene til en liten del av folket, mens den dominerende holdningen i samfunnet går i glemmeboken. Fra myndighetenes side er dette ifølge Kersten og Szapiro en bevisst strategi som gjenspeilte gjeldene politiske trender, mens det for samfunnets sin del var snakk om selvbedrageri der defensive reaksjoner oppsto ut fra en sterk følelse av at nasjonens eksistens var truet, som sørget for forfekting av en sterkere nasjonal selvbekreftelse. Kersten og Szapiro trekker frem dette som de viktigste faktorene for det polskjødiske forholdet. Av historiske grunner har en trusselfølelse ligget så sterkt i bevisstheten til både jøder og polakker at den fortsatte å virke selv om den ekte faren var i ferd med å forsvinne. Dermed mener Kersten og Szapiro at det oppsto psykologisk forståelige defensive reaksjoner, som igjen kunne føre til mindre rom for rasjonelle tilnærminger til ulike situasjoner og mer irrasjonelle tenking dominert av aggressive tendenser. Kersten og Szapiro er av den oppfatning at historien har vist at i ugunstige omstendigheter vil befolkninger som deler samme hjemland sette opp defensive reaksjoner mot hverandre i stenden for trusselen i seg selv. Det polskjødiske forholdet var påvirket av en rekke grunner til konflikt; konsekvensene av erketyperne av hvordan polakker og jøder så på hverandre, de direkte og indirekte konsekvensene av den tyske okkupasjonen, og Polens situasjon etter krigen. Polen ble

---

²⁶¹ Szaynok (1997): [s. 9-10.]

påtvunget et regime utenfra, og seieren over Tyskland betydde ikke frigjøring i realiteten. Som følge av erfaringene fra 1939 var det frykt for alt som kom fra øst.²⁶²

”It is not surprising, then, that the imperative of biological and spiritual survival and of the defence of national identity were instilled into the behaviour of Poles, and that the call for resistance, variously conceived, remained alive, and was directed against everything seen as subjugation and, consequently, against those perceived as its perpetrators.”²⁶³

Videre poengterer Kersten og Szapiro at de polske jødene ikke kunne ha de samme forventningene ettersom de stort sett kunne takke Sovjetunionen for at de hadde overlevd den andre verdenskrigen. Av de jødene som ønsket å bli i Polen, var det mange som trodde at et system som forfektet sosial likhet ville avskaffe rasemessig og etnisk diskriminering. Mange, selv jøder som ikke var kommunister, antok at et kommunistisk regime i Polen ville fjerne antisemittisme og sørge for reell likestilling, og satte derfor ideologiske motforestillinger til side. ”The memory of bitter and inhuman past experiences and, above all, the shocking discovery that anti-semitism had survived Holocaust, inclined many of those unwilling or unable to emigrate towards acceptance of the new reality.”²⁶⁴

Motstandere av regimet ble stemplet av myndighetene som høyreorienterte, nasjonalister og antisemitter, men stereotypene var ikke like effektive som forestillingen om ”den kommunistiske jøden.” Begge var uttrykk for samme prosess; skape et bilde av fiende. I tillegg fremhever Kersten og Szapiro at de polske jødene måtte tro at de og polakkene kunne leve normalt sammen etter erfaringene fra nazismen, uten at jødisk bakgrunn ville være et handikap. Det motsatte var ofte tilfellet. Selv om det ifølge Kersten og Szapiro ville være enkelt å legge skylden på krigens brutalisering, en provokasjon eller borgerkrig, var det ikke uvanlig at jøder ble drept av polakker fordi de var jøder. Regimet som polakkene anså for å være fremmed, var ”sikkerhetsnett” til jødene og ga dem mulighet for like rettigheter. Fortid og nåtid produserte dårlige forhold for polskjødiske relasjoner. Kersten og Szapiro trekker frem at dette logisk sett var absurd ettersom Polen så å si var jødefritt sammenliknet med før 1939, og forholdene som tidligere hadde skapt jødefiendtlighet ikke lenger fantes. Likevel levde ”jødespørsmålet” videre i Polen. Motsetningsforhold ble styrket av ulike krigserfaringer

---

²⁶² Kersten, Krystyna og Paweł Szapiro (1993): ”The Contexts of the So-Called Jewish Question in Poland after World War II,” i Polonsky, Antony (ed.) (1993): *From Shtetl to Socialism. Studies from Polin*, s. 458-459.

²⁶³ Kersten og Szapiro (1993): s. 459.

²⁶⁴ Kersten og Szapiro (1993): s. 459-460.

og evige irrasjonelle fordommer og fobier. Et nytt aspekt var diskusjonen om hvem som hadde lidd mest under krigen. I tillegg var stereotypene som hadde blitt fremmet gjennom den nasjonalsosialistiske rasepolitikken også blitt en del av bevisstheten til befolkningen ellers som følge av okkupasjonserfaringene. På den andre siden påpeker Kersten og Szapiro at holdningene jødene ble møtt med ikke bare stammet fra antisemittisme, men også fra intensiteten av terror som preget det polske samfunnet. Polakkenes minne om den andre verdenskrigen ble dominert av bevissthet om deres egen martyrdom og motstandsbevegelsens historie.²⁶⁵ "Reminders of the awkward role played by mostly passive witnesses to the Holocaust were unwelcome disturbance to this image."²⁶⁶ Det var heller ikke uvanlig at myter ble brukt til å fremstille jødene som bærere av ondskap. Etter krigen ble denne myten styrket av den høyst synlige tilstedeværelsen av jøder i maktapparatet, og bildet av jødene som en "indre fiende" ble dermed også styrket i samfunnet.²⁶⁷ Krystyna Kersten og Paweł Szapiro fremhever altså at det polskjødiske forholdet etter den andre verdenskrigen var preget av antisemittisme i samfunnet, samt den politiske konteksten, der jødene gjennom en synlig posisjon i maktapparatet ble stemplet som en "indre fiender" av den polske nasjonen.

7.3 Polsk antisemittisme eller antikommunisme?

Den politiske konteksten i Polen etter den andre verdenskrigen er også viktig for Marek Jan Chodakiewicz, som vi har sett er en av Jan T. Gross sterkeste kritikere. I boken *After the Holocaust: Polish-Jewish Conflict in the Wake of World War II* fra 2003 tar han for seg polsk jødiske forholdet etter krigen. Chodakiewicz fremhever at det var et komplekst forhold mellom kommunistene og jødene i Polen. Tradisjonelt hadde den jødiske minoriteten søkt beskyttelse mot flertallsgruppen i befolkningen hos de sentrale myndighetene uansett hvem som satt med makten. Samtidig brukte kommunistene jødene i propaganda overfor Vesten for å vise at det kommunistisk regimet beskyttet jødene. I realiteten klarte de ikke å stoppe den antijødiske volden, og i enkelte tilfeller deltok også funksjonærer i Sikkerhetstjenesten. Videre hevder Chodakiewicz at mange jøder som fikk tilbake eiendom og eiendeler solgte disse igjen og flyttet videre. Studier fra enkelte steder i Polen viser at jøder solgte under markedsverdi, noe han anser for å være et tegn på at jødene ville komme seg ut av Polen så raskt som mulig og fordi de fryktet at kommunistene ville konfiskere privat eiendom. Den

---

²⁶⁵ Kersten og Szapiro (1993): s. 460-463.

²⁶⁶ Kersten og Szapiro (1993): s. 463.

²⁶⁷ Kersten og Szapiro (1993): s. 463.

lavere statsadministrasjonen bestående av uavhengige og ikke-kommunister var ifølge Chodakiewicz mest mest villig til å gi tilbake jødisk eiendom.²⁶⁸

Forbindelse mellom jødisk emigrasjon og de kommunistiske styresmaktene blir også fremhevet av Chodakiewicz.

”Undoubtly until as late as 1949, Jews willing to leave Poland were assisted by the Communist regime. The Communist authorities routinely maintained contacts with left-wing Zionists [...] Also, while Poland’s borders were closely guarded, especially after 1945, the Communists permitted about 100 000 Jewish refugees to slip through them between May 1946 and March 1947.”²⁶⁹

I perioden etter 1947 gikk diskriminering over til å bli regelrett forfølgelse av religiøse og ikke-kommunistiske deler av den jødiske befolkningen, men ikke av jøder som hadde maktposisjoner, i motsetning til Sovjetunionen og andre satellittstater.²⁷⁰

Når det gjelder etnisiteten til de ansatte i det hemmelige politiet, poengterer Chodakiewicz at flertallet de hemmelige politifolkene i perioden 1944-1947 på lokalt og regionalt nivå var etniske polakker. Det samme gjaldt flertallet av menige menn i det vanlige politiet og i hæren. Likevel, på grunn av at personer fra Sovjetunionen, jøder og andre minoriteter var så fremtredende i ledelsen av maktapparatet, så mange polakker på det nye regimet i Polen som fremmed.²⁷¹

Hvordan var holdningene til jødene blant de etniske polakkene? Chodakiewicz hevder at polske uavhengighetsforkjempere var fiendtlig innstilt overfor jødene etter 1944 på grunn av forestillingen om at den jødiske minoriteten var vennligsinnet og samarbeidsvillig overfor kommunistene. På den andre siden var mange av uavhengighetsforkjemperne generelt fiendtlig innstilt overfor nasjonale minoriteter, deriblant jødene. Chodakiewicz poengterer at antisemittismen disse menneskene sto for var kristenkonservativ snarere enn rasistisk. For å beskrive sovjetiske og kommunistiske fiender, brukte undergrunnen *żydokomuna* som dermed ble antikomunisme i antisemittisk terminologi. Den opposisjonelle propagandaen inneholdt i tillegg antijødiske elementer, men det trekkes frem at et tett forhold mellom jøder og

---

²⁶⁸ Chodakiewicz, Marek Jan (2003): ”After the Holocaust: Polish-Jewish Conflict in the Wake of World War II,” s. 33-35.

²⁶⁹ Chodakiewicz (2003): s. 35-36.

²⁷⁰ Chodakiewicz (2003): s. 36.

²⁷¹ Chodakiewicz (2003): s. 43.

kommunisme ikke var hovedfokuset i motstandsbevegelsens retorikk. Samtidig mener Chodakiewicz det er sannsynlig at noen av de antijødiske løpesedlene ble laget av det kommunistiske hemmelige politiet.²⁷²

Enkelte overlevende jøder ga ikkejødiske polakker, særlig personer fra høyresiden og katolske aktivister, skylden for Holocaust. Noen jøder tok sågar hevn, noe Chodakiewicz ser på som et eksempel på jødisk antipolonisme, et tema han mener har vært fullstendig ignorert av historikere. For den antikomunistiske opposisjonen var det de viktigste aspektene ved jødernes oppførsel etter at Den røde armeen gikk inn i Polen informering og deltakelse i regimets institusjoner, fremfor alt i sikkerhetstjenesten. I det kommunistiske maktapparatet i Kielce satt det flere jøder i ledende posisjoner, men Chodakiewicz hevder at det på lavere nivå som regel var snakk om prosovjetiske holdninger blant jødene, ikke prokommunistiske.²⁷³

Chodakiewicz mener det ser ut til at de polske opprørerne til tider ikke klarte å skille mellom passive medlemmer i den jødiske befolkningen, og jøder som var aktivt fiendtlige overfor polakker, ettersom jødene bodde tett og fordi de mest synlige medlemmene av de jødiske samfunnene samarbeidet med kommunistene, noe som dermed styrket oppfatningen om *żydokomuna*. På den andre siden skjønnte undergrunnen, etter Chodakiewicz' oppfatning, at polskjødisk fiendskap fokuserte på uenigheter knyttet til krigen, deriblant eiendomstvister.²⁷⁴ Samtidig hevder han at en del strid om eiendom skyldes kommunistisk involvering i saker som i et uavhengig Polen automatiske ville ha gått i de jødiske eiernes favør.

”Perversely, for some Poles under the new regime, resisting the return of Jewish property meant resisting the government, hence Communism. In this case anti-Jewish sentiment did not surface because, as the popular opinion held, ‘Jews were Communists’ but because Communists were seen as protecting the Jews. Unable or unwilling to confront the Communists, and the security forces in particular, some Poles chose to confront the alleged protégés of the Communists, the Jews.”²⁷⁵

Hva var årsakene til den antijødiske volden? Chodakiewicz trekker frem flere faktorer som spilte inn på det polskjødiske forholdet. Den første og viktigste faktoren var jødisk deltakelse i

---

²⁷² Chodakiewicz (2003): s. 53, 57-58.

²⁷³ Chodakiewicz (2003): s. 67-68, 71, 73-74.

²⁷⁴ Chodakiewicz (2003): s. 105-106.

²⁷⁵ Chodakiewicz (2003): s. 117.

det kommunistiske statsapparatet, særlig i Sikkerhetstjenesten. I tillegg arbeidet mange jøder som informanter for regimet. For det tredje ble forholdet mellom motstandsbevegelsen og deres motstandere og hjelpere påvirket av intensiteten til Sikkerhetstjenestens terror mot uavhengighetsforkjemperne. Dessuten var antijødisk fiendtlighet en reaksjon på klager fra sivilbefolkningen over eiendomsdisputer. Andre faktorer var ønsket om å beskytte seg mot banditter uavhengig av deres etnisitet, frykt hos motstandsbevegelsen for agenter og spioner og antikommunistiske aksjoner der uskyldige jødiske tilskuere ble drept. I tillegg trekker Chodakiewicz frem muligheten for hevneaksjoner mot familiene til jødiskkommunistiske gjerningsmenn. Mangel på kontakt med ledelsen i undergrunnsbevegelsen kunne påvirke skjebnen til fremmede, inkludert jøder, som kom i kontakt med vanlige motstandsfolk. Forholdet mellom jøder og personer i motstandsbevegelsen ble også påvirket av om det fantes kontakt på individuelt plan, antisemittisk fiendtlighet kom til uttrykk ved at trusler og maktbrukt ble brukt til å forsøke å få jøder til å forlate et sted. Til slutt trekker Chodakiewicz frem at stereotypen *żydokomuna* påvirket motstandsbevegelsen til å se på alle jøder som prokommunistiske og derigjennom et legitimt mål for straffeaksjoner.²⁷⁶

Chodakiewicz hevder at det var legitimt å kjempe mot kommunister. Angrep på uskyldige jøder var derimot ikke det. Jødiske informanter for den kommunistiske sikkerhetstjenesten og jødiske ranere unnskylder ikke angrep utført av motstandsbevegelsen på den jødiske befolkningen i sin helhet. Det er derfor nødvendig å undersøke aksjoner mot jøder som involverte undergrunnen. Chodakiewicz mener at angrep på både kommunister og jøder beveget seg hårfint mellom antikommunisme og antisemittisme. Enkelte ganger var det snakk om regelrette antijødiske gjerninger. Over tid økte antijødiske angrep som kollektivt var rettet mot den jødiske befolkningen etter at nyheter om at jøder hadde deltatt i henrettelser av polske uavhengighetsforkjemper ble spredt utover landsbygden. Med bakgrunn i sitt kildemateriale konkluderer Chodakiewicz med at jødedrapene som motstandsbevegelsen utførte, skjedde i selvforsvar mot reelle eller antatt trusler, eller som hevn. Ofte skjedde det i forbindelse med angrep på kommunistiske sikkerhetsstyrker.²⁷⁷

Videre trekker Chodakiewicz frem at det finnes en rekke overgrep mot jøder der omstendighetene rundt vold og drap var usikre. Særlig fremheves det at det er stor usikkerhet der hvor man kun har informasjon fra det hemmelige politiet. I enkelte tilfeller har også

---

²⁷⁶ Chodakiewicz (2003): s. 131-132.

²⁷⁷ Chodakiewicz (2003): s. 133, 137, 146-148.

antisemittisme blitt anslått for å være årsak til antijødiske vold uten at man ikke har tatt kriminelle eller politiske faktorer med i betraktning. Chodakiewicz fremhever at det er helt klart at jøder ble drept i Polen etter den andre verdenskrigen, spørsmålet bør likevel være *av hvem* og *hvorfor*. Uten tilstrekkelige bevis bør man være ytterst forsiktig med spekulasjoner om motiver og hvem gjerningsmennene var.²⁷⁸

Når det gjelder *Kielcepogromen*, hevder Marek Chodakiewicz at selv om motstandsfolk og personer med bånd til opprørsgrupper deltok i overgrepene, finnes det ingen beviser for at motstandsbevegelsene sto bak pogromen. Deltakelse til en antijødisk mobb eskalerte volden, men han mener at man må avfeie beskyldninger om at den polske undergrunnen planla pogromen i detalj. Tilgjengelig materiale kan heller ikke bekrefte eller avkrefte at hendelsen var initiert av kommunistene, men det er helt sikkert at de kommunistiske myndighetene brukte anledningen til å angripe den demokratiske opposisjonen, Kirken og motstandsbevegelsen.²⁷⁹

Chodakiewicz estimerer antall drepte jøder i perioden 1944 til 1947 til et sted mellom 253 og 615, et tall han selv trekker frem at er lavere enn det som er gjeldende i forskermiljøet. Ifølge hans egen forskning er det en viss sammenheng mellom jødiske tap og intensiteten på antisovjetiske opprør. Ulike måter å definere hvem som er *jøde* eller ikke, gir også ulik statistikk. Samtidig fremhever Chodakiewicz at det er viktig at man også husker på at kommunistene utførte 3000 dødsstraffer, mens 10 000 mennesker summarisk ble drept eller torturert til døde under avhør. I perioden 1944 til 1956 fantes det 150 000 politiske fanger i Polen, mens 518 000 bønder ble fengslet fordi de protesterte mot tvangskollektivisering av jord eller fordi de ikke leverte pålagte matkvoter. Polakker var etter Chodakiewicz' mening like utsatt for overgrep som jødene, selv om det ikke legitimere drap på uskyldige, verken jøder eller polakker.²⁸⁰

Konklusjonen i Marek Chodakiewicz' studie er at det var flere årsaker til at jøder ble drept i Polen etter 1944; antisemittisme, jødernes tilknytning til kommunistene, ran og eiendomstvister, samt regelrette uhell. Jøder utgjorde kun en liten del av de som ble drept i Polen i etterkrigstiden, men jødene var særlig sårbare fordi de var overrepresentert i det

---

²⁷⁸ Chodakiewicz (2003): s. 159, 161, 169, 171.

²⁷⁹ Chodakiewicz (2003): s. 172-173.

²⁸⁰ Chodakiewicz (2003): s. 207-208, 216,

kommunistiske maktapparatet. Det blir feil å legge skylden for drap på jøder på polsk antisemittisme, og det er galt å hevde at det finnes en sammenheng mellom Holocaust og det som skjedde i Polen etter at Den røde armeen kom. Det er derfor nødvendig med andre forklaringsfaktorer. Chodakiewicz trekker frem at jøder i ledende stillinger i maktapparatet til kommunistene, jødiske hevneaksjoner, samt jøder som ville ha tilbake eiendeler og boliger, forårsaket ulike polske reaksjoner. Jødene kalte dette antisemittisme, mens polakkene så på det som bevis for at jødene samarbeidet med kommunistene.²⁸¹

”In and of itself, theoretical anti-Semitism and the animosity inherent in the abstract of *żydokomuna* did not automatically trigger anti-Jewish violence by the underground. Rather, violence against Jews, and others, stemmed mostly from anti-Communism as determined by perceived threats to the underground in particular local conditions.”²⁸²

Chodakiewicz hevder altså jødene selv forårsaket en del av overgrepene de opplevde, ettersom jøder samarbeidet med kommunistene og satt i ledende samfunnsposisjoner.

Klaus-Peter Friedrich trekker i artikkelen *Antijüdische Gewalt nach dem Holocaust* fra 1997 frem at det var hersket en oppfatning blant polakkene i Kielce om at kommunister av jødisk avstamning, det vil si ”Jøder”, monopoliserte maktapparatet i byen og voivoden.

Kommunistene hadde problemer med rekruttering, og måtte ty til oppurtunister som bragte med seg samfunnets herskende fordommer. Kamp om posisjoner innad i statsadministrasjonen førte i tillegg til antijødiske holdninger internt i Kommunistpartiet. Ettersom *Det nye Polen* skulle være en etnisk homogen stat, kunne man ikke la jødene utgjøre en minoritet som det var greit at ble i landet. Friedrich fremhever dessuten at den nasjonalsosialistiske propagandaen fortsatte å virke blant polakkene etter den andre verdenskrigen. Erfaringene fra naziokkupasjonen hadde heller forsterket jødefiendligheten. Jødene ble ansett for å være privilegerte, mens landet ellers lå i ruiner. Eiendomstvister bidro til økt antisemittisme. I Kielce var den største delen av eiendomsbesittelsene på jødiske hender før 1939. Under krigen tilhørte jødiske hus de som var fattigst. Friedrich påpeker at de få overlevende jødene vanligvis fikk tilbake eiendommene sine etter mellom to og fire uker. Deretter solgte de de fleste eiendelene sine og forlot landet. Polakkene som ikke hadde

---

²⁸¹ Chodakiewicz (2003): s. 221-222.

²⁸² Chodakiewicz (2003): s. 222.

forventet at en større andel jøder skulle overleve Holocaust og returnere til Polen, og fryktet for at eiendomsforholdene fra mellomkrigstiden skulle reetablere seg.²⁸³

Friedrich trekker i tillegg frem den politiske situasjonen i Polen, med sterke motsetninger mellom myndighetene og den antikomunistiske motstandsbevegelsen. Personer som ble forbundet med regimet, deriblant jøder, ble ofre for overgrep. Kielce lå i et område som under den tyske okkupasjonen hadde sterke partisangrupper og hadde allerede ry på seg for å være antikomunistisk. Dessuten mener Friedrich at Kielce hadde visse tradisjoner for antijødisk vold i mellomkrigstiden. I det polske samfunnet i etterkrigstiden var ritualmordmyten utbredt, særlig blant den ikkeutdannede delen av befolkningen, og fikk næring gjennom en dypt forankret religiøs antisemittisme. Videre fremhever Friedrich at to konspirasjonsteorier var fremtredene i letingen etter årsakene til Kielcepogromen. Den ene var beskyldningene til det kommunistiske regimet om "reaksjonære" krefter sto bak. Da disse ikke lot seg bevise ga det næring til anklagene om at sikkerhetsapparatet sto bak for å sverte motstanderne av regimet.²⁸⁴

Offisielt i Polen har Kielcepogromen etter 1989 blitt fremstilt som initiert av sikkerhetsapparatet. Friedrich spør seg om det i det hele tatt var nødvendig med en provokasjon med tanke på omstendighetene i Kielce. Handlemåten til sikkerhetsorganene tyder heller på at det var snakk om en rekke tilfeldige episoder av flere ugunstige omstendigheter. Blant annet trekker han frem at jødefiendtlighet delvis var årsak til oppførselen til de maktansvarlige. Friedrich hevder at det med dagens kunnskap, det vil si anno 1997, må slås fast at det ikke lå noen provokasjon bak pogromen. Under pogromen manifesterte det seg en antijødisk hatpsykose som stammet fra fobier, myter og fordommer fra en annen tidsalder. Med tanke på det var en utbredt pogromstemning i Polen, kunne den ha komme til uttrykk andre steder enn i Kielce. Pogromen var en spontan aksjon som startet på egen initiativ. Jødene oppfylte de klassiske syndebukkfunksjonen, og de lokale makthaverne var glad for at hatet blant befolkningen 4. juli 1946 rettet seg mot jødene og ikke mot dem.²⁸⁵

Juliane Wetzel fremhever på sin side i artikkelen *Der Pogrom in Kielce und der jüdische Massenexodus aus Polen* fra 2000 at mange polakker hadde profitert på Holocaust og disse

---

²⁸³ Friedrich, Klaus-Peter (1997): "Antijüdische Gewalt nach dem Holocaust. Zu einigen Aspekten des Judenpogroms von Kielce," in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, bd. 6, s. 124-127.

²⁸⁴ Friedrich (1997): s. 127-129.

²⁸⁵ Friedrich (1997): s. 130-131.

forsøkte etter krigen å beholde det de hadde tilegnet seg. I tillegg trekker hun frem at det oppsto en rask økning i antisemittiske stemninger i Polen etter den sovjetiske okkupasjonen i 1944/45. Denne antisemittismen bygde ikke bare på tradisjonelle religiøse og økonomiske stereotyper, men henviste også til spredning av jødiskbolsjevistiske konspirasjonsteorier, spesielt i politikken. Gamle og nye fordomsstrukturer ble tatt i bruk for å kunne stigmatisere og ansvarliggjøre en "syndebukk" i en hverdag som besto av uvisse fremtidsutsikter. Etter Wetzels mening resulterte dette i pogromliknende overgrep i mange polske byer. Kielcepogromen var "høydepunktet" i de antisemittiske aksjonene, og myndighetene prøvde å utnytte hendelsen til en politisk demonstrasjon. På den andre siden var regjeringen maktesløs overfor antisemittismen i Polen, og jødene kunne ikke ifølge Wetzels ikke forvente hjelp fra Kirken. Resultatet ble derfor en massiv jødisk utvandring fra Polen.²⁸⁶

I *Antisemitismus in Polen. Ein Antisemitismus ohne Juden?* fra 1995 trekker den polske historikeren Piotr Olszówka frem at antisemittismen var økonomisk, samfunnsmessig, religiøs, ideologisk, politisk og nasjonalt en følge av ulike omstendigheter. Disse omstendighetene mener Olszówka ikke kan brukes til å unnskyldte forbrytelser, pogromer og undertrykkelse. Som årsaker for den rabiate antisemittismen etter den andre verdenskrigen trekker Olszówka frem den generelle demoraliseringen som følge av krigen og at mange polakker satt på eiendom som overlevende jøder hadde krav på. Likevel legger Olszówka mest vekt på den polske antikommunismen, som samhandlet med antisemittismen, særlig etter den sovjetiske okkupasjonen av de østlige områdene av Polen i september 1939. Videre påpeker han at jødene på tragisk vis selv hadde bidratt til at antikommunisme og antisemittisme ble to sider av samme sak; mange jøder som ikke ønsket utvandring til Palestina, og som var venstreorienterte og prosovjetiske kommunister, gikk rett inn det kommunistiske statsapparatet, da de returnerte fra Sovjetunionen.²⁸⁷

Olszówka viser også til den offentlige debatten som har pågått i Polen siden 1980. Debatten handlet om skyld og polsk medansvar for Holocaust på polsk jord. Senere har debatten også omhandlet tapet av kulturell og menneskelig rikdom, altså det store jødiske samfunnet som fantes i Polen før den andre verdenskrigen. Særlig den siste debatten resulterte ifølge Olszówka i en bølge av litterære produkter, som av nesten uten hensyn til kvalitet også fikk

---

²⁸⁶ Wetzels, Juliane (2000): "Der Pogrom in Kielce und der jüdische Massenexodus aus Polen," i Kosmala, Beate (Hrsg.) (2000): *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, s. 43-46.

²⁸⁷ Olszówka, Piotr (1995): "Antisemitismus in Polen. Ein Antisemitismus ohne Juden?," i Hausleitner, Mariana og Monika Katz (Hrsg.) (1995): *Jude und Antisemitismus im östlichen Europa*, s. 137, 142.

gjenhør i Tyskland, og var et bevis på et felles tap som har plaget tyskere og polakker. Minnene om den jødiske fortiden har blitt forfalsket, og de polskjødiske forholdene idyllisert. Olszówka hevder at kommersielle grunner delvis har vært årsak til dette, men påpeker også at selvlagde løgner i søket etter egne røtter er kan forklare denne utviklingen. Særlig har mellomkrigstidens Polen blitt idyllisert, der det sterkest er blitt lagt vekt på de positive sidene av det polskjødiske forholdet.²⁸⁸

7.4 Provokasjonsteori – kommunistenes medvirkning

Den polske historikeren Stanisław Meducki trekker i *The Pogrom in Kielce on 4 July 1946* fra 1996 frem at jøder i Kielce ikke hadde problemer med å få tilbake eiendeler og bolig etter den andre verdenskrigen. "Jews regained their property smoothly and efficiently; 99 per cent of cases were settled within the prescribed time."²⁸⁹ Flere saker ble løst som følge av polske vitneutsagn. På den andre siden, selv om det var vennskap mellom polakker og enkelte jødiske familier, var det fiendtlighet overfor den jødiske befolkningen som helhet. Meducki mener dette skyldes forestillinger om at jødene hadde privilegerte stillinger i statsadministrasjonen. Den økonomiske stillingen til jødene bedret seg også som følge av hjelp fra utlandet, samt fra de polske myndighetene. I tillegg solgte mange jøder eiendeler fordi de planla emigrasjon. Etter Meduckis mening kan dette være en årsak til at jødene ble utsatte for overgrep av regelrette tyver. Den underliggende årsaken til utbredt kriminalitet var krigens brutalisering. En daglig kamp for å overleve fjernet sympati for andres kamp for det samme, og gjorde at veien til lovløshet var kort.²⁹⁰

Ifølge Meducki var det en spent situasjon i Kielce i dagene før pogromen. I begynnelsen av juli 1946 var det en økning i antisemittiske handlinger i områdene Częstochowa, Radom og Kielce. Samme dag som pogromen i Kielce, dukket det opp rykter om ritualmord i Kalisz. Meducki hevder på sin side at den antijødiske volden i Kielce ikke ville ha skjedd hvis ikke politiet hadde fremprovosert aksjoner mot jødene. Myndighetene forklarte hendelsene i Kielce på flere måter. Offisielt la de skylden på reaksjonære og antikommunistiske krefter, men Meducki hevder samtidig at pogromen skulle dra fokuset bort fra resultatet av

---

²⁸⁸ Olszówka (1995): s. 143 – 144.

²⁸⁹ Meducki, Stanisław (1996): "The Pogrom in Kielce on 4 July 1946," in Polonsky, Antony, Israel Bartal, Gershon Hundert, Magdalena Opalski og Jerzy Tomaszewski (Eds.) (1996): *Polin: Studies in Polish Jewry, Volume 9: Jews, Poles, Socialists: The Failure of an Ideal*, s. 162.

²⁹⁰ Meducki (1996): s. 162-163.

folkavstemningen, som kommunistene hadde forfalsket. Oppfatningen av at den sovjetiske sikkerhetstjenesten, NKVD, sto bak pogromen er blitt styrket. Meducki mener det var Sovjetunionen som ville tjene på hendelsen.

”If Poland were to become odious in the eyes of the West, this would weaken protests against the occupation. Moreover, a pogrom would force Jews to emigrate to Palestine, and it would be easy to infiltrate military instructors into the emigrating population: the Soviet Union had a broad political agenda linked to the establishment of the Jewish state.[...] were also claimers that the Zionist needed the pogrom to raise the level of insecurity among Jews and thus persuade them to leave Poland for Palestine[...] This would also put pressure on Great Britain to increase the Jewish immigration quota to Palestine.”²⁹¹

I tillegg avviser Meducki myndighetens beskyldninger på at Kirken i Kielce og biskopen personlig hadde ansvar for hendelsen. Biskop Kaczmarek var ikke i byen på grunn av sykdom og prester ble stoppet av sikkerhetsstyrker før de nådde frem til åstedet. Videre hevder Meducki at arrestasjonene i etterkant var vilkårlige, sovjetiske rådgivere ble ikke avhørt og de som ble stilt for retten, ble frifunnet eller fikk milde dommer. Rettsaken var veldig politisk og i scenesatt, der mange tiltalte hadde tilstått under tortur. I det hele tatt mener Meducki at rettsaken etterlot seg så mange ubesvarte spørsmål at man ikke kan konkludere skikkelig før alle fakta ligger på bordet.²⁹² Det er likevel tydelig ut i fra argumentasjonen at Stanisław Meducki mener at kommunistene og Sovjetunionen sto bak Kielcepogromen.

Provokasjonsteorien står også sterkt i den polske historikeren Iwo Cyprian Pogonowskis forståelse av Kielcepogromen. Han avviser alle teorier om at hendelsen var en ”polsk jødeforfølgelse” og at polakker videreførte Holocaust. ”The Kielce Pogrom had nothing to do with the German-engineered Holocaust. It had everything to do with the Soviet-engineered strangulation of the Polish nation.”²⁹³ Overgrepene mot jødene i Kielce ble organisert av det sovjetiskkontrollerte ”terrorapparatet” i Polen, et land som Pogonowski fremhever var under sovjetisk okkupasjon på det tidspunktet, og startet ved et tradisjonelt rykte om ritualmord.

---

²⁹¹ Meducki (1996): s. 166

²⁹² Meducki (1996): s. 164-168.

²⁹³ Pogonowski, Iwo Cyprian (1996): ”Reflections on Kielce and Communism: The Obstacle of the Kielce Pogrom to Polish-Jewish Reconciliation,” i *Kielce – July 4, 1946. Background, Context and Events. A Collective Work* (1996), s. 71. Denne teksten fremkommer også som internettkilde, da under Pogonowski, Iwo Cyprian (1996): ”Promoting goodwill between Jewish and Polish people: The obstacle of the Kielce pogrom of July 4 1946,” del 1, publisert på Polonia Today Online, lastet ned 19.01.2004: www.poloniatoday.com/kielce1.htm.

Sovjetunionen på sin side ønsket å oppnå visse politiske mål i henhold til Moskvas globale strategier, blant annet i Europa og i Midtøsten.²⁹⁴

Pogonowski trekker frem Hitler-Stalinpakten fra en 1939 som viktig for å forstå forholdet mellom polakker og jøder, og hvordan Sovjetunionen forholdt seg til Polen. I henhold til denne avtalen var de østligste områdene av Polen under sovjetisk kontroll fra september 1939 til midten av 1941. 21 857 medlemmer av den polske eliten ble henrettet under den sovjetiske okkupasjonen. I løpet av samme periode samarbeidet mange polske jøder med terrorapparatet til Sovjet, og arbeidet dermed mot Den polske staten. Ifølge Pogonowski var dette med på å prege hvordan polakker så på jødene, selv om det ikke var de eneste årsakene. Etter krigen fikk hovedsakelig jøder i oppdrag å utføre den sovjetiske denazifiseringen av de nye polske områdene. Mange provestlige motstandsfolk og familiene deres ble inkludert i disse denazifiseringsprosessene sammen med tyskere. Mellom 60 000 og 80 000 skal ha omkommet i konsentrasjonsleirene de var internert i.²⁹⁵

Slutten på den andre verdenskrigen betydde etter Pogonowskis mening ikke en frigjøring for polakker eller for Polen. Landet hadde ikke selvbestemmelse, men var kontrollert av Sovjetunionen. Videre hevder Pogonowski at sovjetiske strateger som kontrollerte Polen så store fordeler ved å skape fiendskap mellom jøder og ikke-jødiske polakker. ”This animosity was used as a tool to aid in the subjugation of Poland early in its capture into the Soviet empire in 1944.”²⁹⁶ Polakker havnet mellom barken og veden, ettersom de fikk valgmuligheten ved enten å gi etter for sovjetisk undertrykkelse eller gjøre motstand, og dermed også fremstå som antisemitt. Sovjetunionen fikk det til å fremstå som om jødene spilte den største rollen i overtakelsen i Polen og andre satelittstater, og samtidig satte det kommunisitiske propagandaapparatet likehetstrekk mellom opposisjon til regimet og antisemittisme.²⁹⁷

Sovjetunionen ønsket etter Pogonowskis oppfatning å spille en mer aktiv rolle i Midtøsten som var viktig for sovjetisk kaldkrigspolitikk på grunn av oljereservene i regionen. Det britiske mandatområdet skulle svekkes gjennom jødisk emigrasjon fra Europa, og derigjennom få opprettet en jødisk stat i Palestina. Emigrasjonen gikk tregt i starten, og pogromer i Øst-

---

²⁹⁴ Pogonowski (1996): s. 71-74.

²⁹⁵ Pogonowski (1996): s. 75-76, 83-84.

²⁹⁶ Pogonowski (1996): s. 85.

²⁹⁷ Pogonowski (1996): s. 85-86.

Europa ble initiert for å øke den jødiske utvandringen. Kielcepogromen var altså et eksempel på denne politikken. Pogromen ble etter Pogonowskis oppfatning fremprovosert av Sovjetunionen i sitt forsøk på å sovjetifisere Polen, men det lyktes ikke kommunistene helt å få hendelsen til å se ut som et tilfeldig opprør mot jødiske innbyggere. Han trekker blant annet frem at sovjetiske myndigheter hadde kontroll over det brede laget av befolkningen, det var ikke lov til å samle seg i grupper i gatene i Polen. Sikkerhetsledere ignorerte forsøk fra den lokale distriktsadvokaten på å stoppe volden, agenter fra det hemmelige politiet startet den andre delen av pogromen ved å utgi seg for å være fabrikkarbeidere, og et ellers hardt og brutalt politi fremsto vennlig, da de spredde falske rykter om ritualmord. Den raske parodiske rettsaken blir på sin side trukket frem som et tegn på et Sovjet initierte volden i Kielce. Dessuten hevder Pogonowski at Walenty Błaszczuk, faren til den ”kidnappede” gutten, var agent for Sikkerhetstjenesten. Sønnen ble fraktet ut av byen 1. juli, og etter sin tilbakekomst ble han tatt hånd om av den jødiske agenten i Sikkerhetstjenesten, Antoni Pasowski, som ba Henryk om å fortelle at han hadde blitt holdt fangt i Plantygaten 7, og at det fantes døde barnekropper i kjelleren. Pogromen ble i tillegg holdt gående av regimeprovokatører, og flere av drapene kunne bare ha blitt utført av sikkerhetsstyrker. Dette gjaldt blant annet de tilfellene der skyting var dødsårsakene.²⁹⁸

Pogonowski hevder pogromen ble brukt for å trekke fokuset bort fra folkavstemningen noen dager i forvegen, og for å sikre jødisk emigrasjon til Palestina. Det var heller ikke første gangen Sovjetunionen benyttet seg av provokasjonsmetoder. Kielcepogromen fulgte et mønster som lignet på hendelsene i Rzeszów ett år tidligere. Dessuten mener Pogonowski at myndighetene forhindret andre versjoner av pogromen enn sin egen.

”Throughout Poland meetings were held condemning the pogrom of Kielce as a horrible atrocity. Stanisław Mikołajczyk[...] immediatly condemned the pogrom.

However, reports of his condemnation in the media were censored.”²⁹⁹

Pogonowski konkluderer med at Kielcepogromen var et ledd i den sovjetiske utenrikspolitikken, der jødisk emigrasjon skulle sikre sovjetisk innflytelse i Midtøsten.³⁰⁰ Et mindretall av den jødiske befolkningen ble utnyttet av Sovjet til å etablere kommunistregimer

---

²⁹⁸ Pogonowski (1996): s. 90-94.

²⁹⁹ Pogonowski (1996): s. 110.

³⁰⁰ For en større oversikt over betydningen av Midtøsten i verdenspolitikken, se Lenczowski, George (1980): ”The Middle East in World Affairs.” Lenczowski hevder den jødiske emigrasjonen fra Øst- og Sentral-Europa skyldtes den sovjetiske okkupasjonen av området. Samtidig ga Sovjet støtte til planer om en jødisk stat i Palestina både for å svekke Storbritannia og fordi et ustabilt Midtøsten var til fordel for Sovjetunionen. Det nevnes ikke eksplisitt om Sovjetunionen aktivt jobbet for emigrasjon. Lenczowski (1980): s. 401, 417,

i satelittstatene. Pogromen ble initiert av Sovjetunionen ved bruken av myten om ritualmord, og var timet for bruk av antipolsk propaganda for å overbevise Vesten om at Polen måtte forbli under sovjetisk kontroll. Hendelsene i Kielce fikk derfor også bred nyhetsdekning.³⁰¹

Historikeren Mark Paul tar for seg Den katolske kirkens rolle i voldsaksjonen i *The Catholic Church and the Kielce Tragedy*, og påpeker at Kirken ofte er blitt beskyldt for manglende reaksjoner på hendelsen i Kielce. Biskop Kaczmarek er blitt anklaget for å ha ignorert appeller om intervensjoner. I tillegg skal han og andre kirkeledere ha nektet å fordømme pogromen, og kommet med straffereaksjoner mot prester som tok avstand fra voldshandlingene. Kirken er også blitt anklaget for å stå bak eller i det minste ha oppfordret til pogromen. Paul på sin side hevder alle disse beskyldningene er falske. Biskop Kaczmarek hadde ifølge Paul et godt forhold til jødene før krigen, og under den tyske okkupasjonen oppfordret han til å hjelpe jøder, og deltok selv i flere redningsaksjoner. Flere polakker i Kielce ble dessuten drept for å ha hjulpet jøder. Paul trekker frem at Koczmarek ble målskive for myndighetenes forsøk på å legge skylden for julipogromen på Kirken, og at det ble ignorert at biskopen ikke var i nærheten av Kielce under pogromen.³⁰²

I desember 1945 skal Kaczmarek ha nektet å gjøre noe for å minske spenningen mellom jøder og polakker i Kielce, med begrunnelse at biskopen og Kirken ikke hadde makt i de politiske anliggenhetene i Polen. Paul hevder at grunnen til spenningen var at myndighetene hadde utnevnt jøder i "undertrykkelsesapparatet," og at ledelsen i det jødiske miljøet ikke tok avstand fra utnevnelserne eller oppfordret jøder til ikke å ta på seg slike stillinger. Paul påpeker dessuten at prester deltok i møter med voivodeguvernøren og byråkrater 5. juli, og ble med på en felles fordømmelse av pogromen. Denne ble deretter torpedert av statssekretæren i Justisdepartementet, etter Pauls mening fordi den ikke fordømte "reaksjonære," antikommunistiske undergrunnsorganisasjoner som myndigheten forsøkte å gjøre til de skyldige for pogromen. Uttalelsene som ble lest opp i kirkene i Kielce 6. og 11. juli, som er nevnt i kapittel fire, nektet statlig media å publisere.³⁰³

Paul trekker også frem Kardinal Hlonds uttalelser til utenlandske journalister 11. juli 1946, der han ifølge Paul forsøkte å sette pogromen inn i en politisk sammenheng. De

---

³⁰¹ Pogonowski (1996): s. 94-96, 100, 102-103.

³⁰² Paul, Mark (1996): „The Catholic Church and the Kielce Tragedy,” i *Kielce – July 4, 1946. Background, Context and Events. A Collective Work* (1996), s. 105-106.

³⁰³ Paul (1996): s. 108, 111-112.

kommunisitske myndighetene nektet å trykke uttalelsen til Hlond, siterte selektivt fra den og brukte den som ammunisjon for å sverte ham ytterligere. Paul hevder kommunistene lenge etter pogromen har forsøkt å kritisere Kirken for å ha et moralsk ansvar for volden i Kielce. Ubalansen i fremstillingen av temaet gjør seg fortsatt gjeldende i dag, men er etter Pauls mening et vestlig fenomen.³⁰⁴

7.5 Sammendrag av kapitlet

Dette kapitlet har presentert ulike fortolkninger av den antijødiske volden i Polen mellom 1944 og 1948, og av pogromene er den i Kielce særlig trukket frem. Det som kanskje synes banalt, men som det har vært enighet om, er at jøder i utstrakt grad ble utsatt for overgrep og drap i etterkrigstiden, selv om Marek Jan Chodakiewicz fremhever at jødene i første rekke ble drept fordi mange jøder var kommunister, altså antikommunistiske overgrep. Det er dessuten stor enighet blant historikere at man er nødt til å se den antijødiske volden i sammenheng med den politiske situasjonen i Polen i perioden, men det varierer hvordan historikerne ser sammenhengen mellom årsak og kontekst. Historikerne som spesifikt nevner Kielcepogromen er enige om at den utløsende faktoren var beskyldninger om ritualmord, samt at personer fra det lokale maktapparatet var blant overgriperne. I tillegg trekkes det frem at de kommunistiske myndighetene brukte Kielcepogromen i sin propaganda mot motstandere av regimet.

Det er først og fremst fortolkningen av årsakene til den antijødiske volden i Polen 1944 til 1948 og Kielcepogromen som har skapt uenighet mellom akademikere. Enkelte historikere trekker frem nasjonalitetsspørsmålet som viktigst. I kampen for en polsk nasjonalstat ble jødene, og andre minoriteter, et fremmedelement og en trussel mot det polske. Disse forestillingene ble styrket av den politiske konteksten. Joanna Michlic og Anita J. Prazmowska forfekter et slikt syn, selv om sistnevnte mener Kielcepogromen i sterk grad må sees i sammenheng med den politiske situasjonen, der regimemotstanderes infiltrasjon av det lokale maktapparatet gjorde det vanskelig for myndighetene å hindre jødeovergrepene. Den politiske konteksten i seg selv fremheves av flere historikere. Denne var en nødvendig faktor og la forholdene til rette for volden. David Engel, Bożena Szaynok, samt Krystyna Kersten og Paweł Szapiro hører til her, selv om Engel legger vekt på at antijødiske overgrep kunne ha skjedd hvor som helst i Polen i perioden, og at det dermed ikke bare er mulig å se antijødisk

---

³⁰⁴ Paul (1996): s. 112-114.

og antikomunistisk vold i sammenheng. Engel er dermed ikke helt enkel å plassere. Felles for disse seks historikerne er at de definerer den antijødiske volden som antisemittisme, noe Marek Jan Chodakiewicz ikke gjør. Den politiske konteksten var viktig, men hatet og overgrepene var et resultat av at jødene var overrepresentert i det kommunistiske maktapparatet. Jødene hadde selv skyld, og det var derfor snakk antikomunisme. En tredje gruppe historikere vektlegger antisemittisme sterkest, og denne ble forsterket av erfaringer fra naziokkupasjonen og den politiske konteksten. Bruken av gamle fordommer og myter, samt jødiskkommunistiske konspirasjonsteorier var viktige. Klaus-Peter Friedrich, Juliane Wetzel og Piotr Olszówka har dette synet, men Olszówka konkluderer at jødene hadde skyld i egen skjebne fordi antisemittisme og antikomunisme ble to sider av samme sak på grunn av den høye andelen av jøder i maktapparatet.

Provokasjonsteorien som forklaringsfaktor for volden mot jødene støttes av Stanisław Meducki, Iwo Cyprian Pogonowski og Mark Paul. Kommunistene fremprovoserte selv pogromen i Kielce for å dra fokus bort fra den politiske dagsordenen, blant annet folkeavstemningen 30. juni, og for å kunne sverte motstanderne av regimet. Pogonowski hevder sågar at Sovjetunionen sto bak pogromen for å ødelegge bildet av Polen og polakker i Versten, samt sikre emigrasjon av jøder til Palestina for å styrke sovjetisk innflytelse i Midtøsten. Paul fremhever på sin side at volden i Kielce ble brukt til å svartmale Kirken gjennom selektivt utvalg av pressoppslag og sensur.

8.0 Analyse av historikerdebatten etter 1989

Som vist i de forrige kapitlene, har det vært uenighet om årsakene til de antijødiske overgrepene i Kielce og Polen i etterkrigstiden. Forklaringsfaktorene er til dels veldig forskjellige og strekker seg fra historikere som fremhever ny og gammel antisemittisme blant den polske lokalbefolkningen til historikere som hevder jøder hadde skyld i overgrepene selv ettersom det fantes mange jøder i ledende posisjoner i det kommunistiske maktapparatet, som flertallet av befolkningen så på som fremmed og fiendtlig.

Spørsmålet blir da hvordan man kan forklare hvorfor historikere har tolket tematikken slik de har gjort, og da i første rekke skillelinjen mellom Polen og polske historikere, og andre historikere. Dette kapitlet har som formål å analysere debatten som har pågått etter 1989 inkludert Jan T. Gross og debatten rundt *Fear*. Analysen vil se på om det er mulig å si noe om når enkelte forklaringsfaktorer har vært særlig gjeldende, og om polske historikere skiller seg fra sine vestlige kolleger.

8.1 Parallelle ”skoler” eller kronologisk hegemoni?

Dersom man tar for seg de ulike ”skolene” innenfor det gjeldende temaet, hvilke særtrekk ved debatten er da fremtredende? En analyse av debattinnleggene ut fra et kronologisk perspektiv vil kunne si noe om *når* og *blant hvem* de ulike årsaksforklaringene har vært mest gjeldende, og det vil dermed være mulig å drøfte hvorvidt det har vært snakk om at en årsaksforklaring har vært enerådende eller om den har vært i samtidig konkurranse med en eller flere andre forklaringer. Begrepet ”skole” betyr ikke i denne sammenhengen en gruppe historikere som er knyttet til én spesiell utdanningsinstitusjon eller ett historikermiljø, men er heller en benevelse på et forklaringsmønster som man kan plassere historikere i forhold til. På den andre siden vil det være mulig å hevde at historikere tilhører ulike historietradisjoner, blant annet når det gjelder metode og tematikk. I tillegg vil det være snakk om en form for tilblivelseskontekst, altså hvordan blant annet samfunn og historisk kontekst spiller inn på historikere og historisk forskning.

Provokasjonsteorien var særlig gjeldende i første halvdel av 1990-tallet. I henhold til denne teorien var det kommunistene og Sovjetunionen som sto bak Kielcepogromen og andre overgrep mot jødene i Polen ut i fra motivasjon om å styrke sin egen maktposisjon i

samfunnet og internasjonalt. Antisemittisme blir dermed tonet ned i betydning. Stanisław Meducki trekker riktignok frem både krigens brutalisering og økningen av antisemittisk vold i tiden før Kielcepogromen, men hevder samtidig at en provokasjon fra politiets side var en helt nødvendig faktor for at pogromen skulle starte. Iwo C. Pogonowski på sin side anerkjenner på mange måter at det fantes antisemittisme i Polen, men at denne ble fremprovosert av kommunistene ved at det ble bygd opp under konfliktene i det polskjødiske forholdet, samt ved at regimemotstandere automatisk ble definert som antisemitter. Piotr Olszówka, som var en samtidig historiker, trekker ikke frem provokasjoner fra kommunistenes side som årsak til den antijødiske volden, derimot fremhever han antisemittisme og at jødene bidro til sin egen skjebne fordi det var mange synlige jøder i det kommunistiske maktapparatet. På den andre siden var provokasjonsteorien mer fremtredende i debatten og dermed også mer dominerende.

I andre halvdel av 90-tallet ble provokasjonsteorien utsatt for motinnlegg i betydningen av at antisemittisme ble fremhevet som forklaringsfaktor for den antijødiske volden. Krystyna Kersten og Paweł Szapiro hadde alt i 1993 trukket frem at det polskjødiske forholdet var preget av blant annet antisemittisme, men det er først mot slutten av 90-tallet at de fleste innleggene som vektlegger antisemittisme kommer. De historikerne som definerer vold mot jødene som antisemittisme, trekker også inn andre forklaringsfaktorer, særlig den politiske konteksten. Forholdet mellom antisemittisme og den politiske konteksten som forklaringsfaktorer kan til tider være glidende og vanskelig å gripe tak i, men de er i en kronologisk sammenheng samlet overgrepene mot jødene blir sett på som et uttrykk for antisemittisme. Bożena Szaynok trekker på sin side frem at det finnes en rekke usikkerhetsmomenter knyttet til det lokale maktapparatets rolle i forbindelse med Kielcepogromen, som på sin side gir støtte til en provokasjonsteori. På den andre siden påpeker Szaynok at undersøkelser fra 1990-tallet viser at sovjetiske rådgivere i byen ble overrasket av voldsutbruddet, men at lokale myndigheter gjorde lite for å stoppe volden. Etter hennes mening var Kielcepogromen et uttrykk for polsk antisemittisme som både kan forklares ut fra forhold før og etter krigen, men hendelsene må settes inn i en politisk kontekst. David Engel trekker også frem antisemittisme som forklaringsfaktor, men hevder den politiske konteksten kun har begrenset forklaringskraft ettersom drap på polske kommunister ikke korrelerte med drap på jøder. At antisemittisme var utbredt i Polen forklares ut fra at det var mange ulike faktorer som lå bak noe som førte til at overgrep kunne skje hvor og når som helst, uten provokasjon utenfra. Riktignok påpeker Engel at man ikke kan isolere

antisemittisme helt fra den politiske konteksten, da en del forutsetninger for volden lå i den pågående kampen for makt i Polen.

I likhet med Engel tar Klaus-Peter Friedrich avstand fra påstanden om at Kielcepogromen var fremprovosert av myndighetene. Kielce var preget av jødefiendtlighet som følge av forestillinger om det kommunistiske maktapparatet ble kontrollert av jøder, samt av erfaringer fra naziokkupasjonen hadde styrket jødehatet. I tillegg satt polakker på jødiske eiendeler, et potensielt grunnlag for konflikt. Den politiske situasjonen gir ikke god nok forklaring på overgrepene ettersom antisemittismen etter 1944 bygde på forhold før og under den andre verdenskrigen. En antijødisk hatpsykose kom til overflaten under pogromen som bygde på fobier, myter og fordommer. Jødene ble gjort til sydebukker for alt det gale i Polen. Pogromstemning var utbredt i det polske samfunnet og spontane antijødiske aksjoner kunne ha skjedd andre steder enn i Kielce også.

Antisemittisme som forklaringsfaktor fortsatte å dominere historikerdebatten frem til etter tusenårsskiftet. Diskusjonen har først og fremst gått på hvordan denne kan forklares. Juliane Wetzel hevder på samme måte som Friedrich at antisemittismen skyldtes tradisjonelle religiøse og økonomiske stereotyper samt judeobolsjevikiske konspirasjonsteorier, som dermed kunne stigmatisere og ansvarliggjøre en sydebukk. Anita J. Prazmowska på sin side mener Kielcepogromen må sees i sammenheng med kommunistenes forsøk på å sikre egen makt. Kommunistene i Kielce slet med partistrukturen, og maktapparatet hadde flere regimemotstandere som gjenspeilet samfunnets holdninger til jødene. Det kommunistiske styret hadde derfor problemer med på forhindre antijødiske overgrep, i tillegg til at konflikten internt i det lokale maktapparatet forsterket voldshandlingene i Kielce.

Det var holdninger om polsk antisemittisme som årsak til overgrep på jøder Marek Jan Chodakiewicz ville utfordre i 2003 med boken *After the Holocaust*. Jødene utgjorde kun en liten del av drepte i Polen etter frigjøringen, men de var særlig utsatte fordi de var overrepresentert i det kommunistiske maktapparatet. Chodakiewicz avviser generelt polsk antisemittisme som årsak til jødeovergrepene, selv om han poengterer at enkelte hendelser var av antijødisk karakter. Jøder i ledende stillinger, hevneaksjoner og jøder som ville ha tilbake eiendeler var årsak til polske reaksjoner. Jødene kalte det antisemittisme, mens polakker selv så på det som *żydokomuna*. For Chodakiewicz dreide det seg dermed om antikommunisme, og jødene forårsaket selv overgrepene ved å samarbeide med regimet, men denne

fortolkningen har blitt stående ganske alene i den vestlige historikerdebatten. Derimot har antisemittisme blitt utdypet ved å sette den i sammenheng med nasjonalitetsspørsmålet i Polen etter den andre verdenskrigen. Prażmowska trekker frem at nasjonalitetsspørsmålet opptok de fleste polske partier etter krigen. Fordommer mot jødene som en ”evig fiende” av Polen levde videre i nasjonale myter, både i form av religiøs og økonomisk antisemittisme, samt fremstillingen om en jødiskkommunistisk sammensvergelse. Antisemittiske holdninger var utbredt i befolkningen, også internt i Kommunistpartiet. Jødisk organisasjonsliv ble gradvis svekket. Prażmowska poengterer at den polske minoritetspolitikken også rammet andre minoriteter i Polen, som både ble utvist og mistet retten til å utøve egen kultur og religion. Resultatet av denne politikken ble en polsk nasjonalstat der ”*de andre*” ble undertrykt. Joanna Michlic fremhever at mange polakker anså at det kommunistiske regimet var fremmed og en realisering av żydokomuna. Forestillingen om jøden som ”*den truende andre*” ble brukt til å legitimere og rasjonalisere jødeovergrep og tjente som utløsende faktor for spontane og voldlige reaksjoner. Denne oppfatningen var gjeldende i betydelige deler av det polske samfunnet, og ble styrket av den politiske situasjonen.

For Jan Gross ble antisemittisme i Polen etter Holocaust skapt av forholdene under den andre verdenskrigen ved at polakker overtok jødiske eiendeler. I frykt for å miste det de hadde tilegnet seg da overlevende jøder vendte tilbake, begikk den polske befolkningen i Kielce overgrep på jødene. Kielcepogromen ble rasjonelt utført av hvermannsen for å opprettholde status quo. Kirken og PPR ønsket ikke å sette seg opp mot lokalbefolkningen på dette spørsmålet, Jan Gross utfordret dermed historikere som hevdet at antisemittismen måtte sees i sammenheng med nasjonalitetsspørsmålet, og at dette var en videreføring av forhold fra før krigen slik som Michlic hevder, og han snevrer inn årsakene til etterkrigspogromene til forhold skapt av den andre verdenskrigen. I tillegg er Gross’ tese stikk motsatt av Chodakiewicz oppfattelse av at jødevolden i realiteten skyldtes antikommunisme. Gross tilbyr et ”snevrere” alternativ til tematikken enn historikere før han. Debatten om *Fear* har da også vært knyttet til Gross ”snevre” årsakstolkning. Prażmowska kritiserer Gross for i for liten grad å sette analysen av jødene situasjon i sammenheng med den politiske situasjonen i Polen. Friedrich trekker frem at Gross mister mange nyanser i *Fear* ettersom han ikke viser til internasjonal forskning, men har samme konklusjon som Gross om at det polskjødiske forholdet var preget av utbredt antisemittisme og antijødiske holdninger i Kirken og at kommunistene ikke var interessert i å beskytte jødene. Antisemittismen var for en stor del en konsekvens av den tyske okkupasjonen av Polen. Omer Bartov på sin side mener Gross

mangler et ideologisk rammeverk som er legitimert av eliten i samfunnet, selv om han ellers deler tesen til Gross om hva som utløste den antijødiske volden. David Engel fremhever at tesen til Gross må modifiseres. De polske handlemåtene overfor jødene ble av mange polakker ansett for å selvforsvar mot ”ytre og indre fiender.” Dersom kampen for en polsk nasjonalstat var det gjeldene prinsippet, var problemet kanskje heller at jødene ikke var polakker. Engel har dermed samme tilnærmingssmåte som Michlic, og mener det var nødvendig å se polskjødiske forhold i sammenheng med den politiske konteksten og i et lengre tidsperspektiv. Kritikken av Gross blant de historikerne som på mange måter deler hans tese, har gått ut på at den politiske situasjonen i for liten grad er blitt diskutert i forhold til tesen til Gross. Radzilowski, som ikke deler synspunktene til Gross, kritiserer ham også for ikke å ta opp den bredere politiske konteksten, men Radzilowski trekker særlig frem Polens og polakkenes situasjon og problemer i et samfunn preget av lovløshet og vold. Kielcepogromen var kun en liten del av den totale volden i Polen etter 1944, ergo var polakkene de virkelige ofrene. Chodakiewicz trekker også frem at mange polakker var ofre for nazismen og Sovjetunionen under krigen, og den antijødiske volden hadde flere årsaker enn kun frykt for å miste det de hadde tilegnet seg under den tyske okkupasjonen. Problemet slik Chodakiewicz ser det er at *Fear* ikke vil få en ”rettferdig behandling” fordi den faller sammen med amerikansk og vestlig oppfatning av Polen som et antisemittisk land. Metodebruken til Gross er selektiv, men fordi han mestrer postmodernistisk metode perfekt, blir *Fear* etter Chodakiewiczs mening et uttrykk for en grunnleggende amerikansk antipolsk holdning.

8.1.1 Tendenser i debatten

Provokasjonsteorien var dominerende frem til midten av 90-tallet, da den ble utfordret og erstattet av ”skolen” som forfektet antisemittisme, som dermed fikk sterk dominans i den vestlige historikerdebatten selv om forklaringen på årsakene til denne antisemittismen kunne variere, og ble sett i sammenheng med den politiske situasjonen. Oppfatningen av at det mer er snakk om antikomunisme, og at jødene dermed var skyld i sin egen skjebne, har fått lite gjenhør i den vestlige debatten. Av de nyere bidragene har nasjonalitetsspørsmålet som en betydelig faktor for antisemittismen blitt trukket frem. I kampen for en polsk nasjonalstat ble særlig jødene fremstilt som ”*de andre*” og en trussel mot det polske. Jan Gross ble et brudd ved at han snevret forklaringen på antisemittismen inn til forhold skapt under den andre verdenskrigen, noe han også er blitt kritisert for, ettersom den politiske konteksten var viktig.

På den andre siden blir Jan Gross nettopp av den grunn viktig, da han har skapt stor debatt om temaet og bidratt til et videre spekter av meninger knyttet til emnet. Fordi det er flere som forsker på temaet i dag, vil også flere holdninger og forklaringsfaktorer bli gjeldene. Det hegemoniske i dag er at de aller fleste fremhver antisemittisme en årsak. Denne igjen må sees i sammenheng med den politiske situasjonen, nasjonalitetsspørsmålet og ”eldre” antisemittisme, og det er disse aspektene som bidrar til pluralisme i debatten som pågår i dag.

8.2 Betydningen av polsk tilhørighet

Det fremgår som om det har gått et skille mellom polske historikere og historikere som føler en sterk tilhørighet til Polen, som Marek Jan Chodakiewicz, og andre vestlige historikere. Spørsmålet blir da hva som kan forklare denne forskjellen. Enkelte ledetråder kan man få ved å se på hva som har vært ledende i polsk historieskrivning, samt hva som er blitt publisert fra offentlig side i Polen. Som debatten om Jan Gross og *Fear* har vist, finnes det et ganske stort spenn i polsk historieforskning også. Generalisering kan derfor bli vanskelig. På den andre siden finnes det visse historieoppfatninger som samler begge ”fløyer” i polsk akademika. Den britiske historikeren Norman Davies er et slikt samlende punkt. Historieverket hans *God's Playground* er opphøyet til kanon innen polsk historie og har dannet konsensus.³⁰⁵ Selv om Davies er britisk ble *God's Playground* kåret til en av ”milleniets bøker” i Polen, og er blitt valgt ut som pensum i polske skoler og universiteter.³⁰⁶ Hva skriver da Davies om perioden og hvilket fokus har han? For det første fremheves det at den polske politiske historien om etterkrigstiden er ganske enkel. Det handler om hvordan Sovjetunionen overlot makt til utvalgte ”lakeier,” og hvordan de ble holdt i sjakk etter det.³⁰⁷

”The relationship between Moscow and Moscow's men in Warsaw, both communists and non-communists, has seen several abrupt changes of fortune. What is more, the degree of leeway of Polish regime, though always subject to ultimate Soviet sanctions, has usually been underrated by outside observers.”³⁰⁸

Davies deker perioden fra 1944 til 1989 inn i tre faser. 1944 til 1948 dreide seg om en gradvis konstruering av det kommunistiske ”Folkedemokratiet,” 1948 til 1956 var preget av innføring av stalinisme, og etter 1956 snakker Davies om at Polen ble styrt av en ”nasjonal

---

³⁰⁵ Lien, Lars (2007): ”’Nasjonenes Kristus’ og jødene: en analyse av antisemittismens omfang i Polen 1919-1939,” s. 4.

³⁰⁶ Davies (2005): s. 514-515.

³⁰⁷ Davies (2005): s. 413.

³⁰⁸ Davies (2005): s. 413.

kommunisme.”³⁰⁹ Polens historie etter 1944, slik Norman Davies fremstiller den, handler altså om den kommunistiske maktovertakelsen og det påfølgende kommunistiske regimet, og hvordan det har påvirket land og samfunn. De polske jødene historie 1944 til 1948 nevnes i liten grad, og settes inn i sammenhengen med den kommunistiske maktovertakelsen. Davies påpeker at ettersom jødene var ekskludert fra den kommunistiske bevegelsens økonomiske og kulturelle kadere, var deltakelse i sikkerhetsapparatet eneste mulighet for jødiske rekrutter. Når det gjelder Kielcepogromen settes den inn i rammen av den politiske konteksten. Davies fremhever at pogromen fant sted på samme dag som resultatet av folkeavstemningen 30. juni var ventet. Etterspillet viser ifølge Davies at det var snakk om en provokasjon.

”A handful of locals were punished. But no thorough investigation was held. Officials of the regime shamelessly told western reporters that the atrocity had been carried out by remnants of the Home Army and NSZ on orders of the Government-in-Exile. This was a total fabrication. Decades later, it was confirmed that a senior Soviet officer had been present, that armed Communist militia had initiated the affray [...] So it had been a ‘provocation.’ But [...] with which some local people had co-operated. In compassion with the mass repression of the period, in which tens of thousands were dying and disappearing, it was a relative minor affair [...] The world did not forget the Kielce Pogrom. But it hardly noticed that the Polish nation had been robbed of its democratic rights.”³¹⁰

Davies toner altså ned Kielce til å være en liten hendelse sammenliknet med overgrepene på polakkene ellers i samfunnet, og hevder der var en provokasjon utført av de kommunistiske myndighetene. Foruten at jødene deltok i ledelsen i maktapparatet, nevnes ikke jødene situasjon i perioden 1944-48 ytterligere.³¹¹

I boken *Heart of Europe. The Past in Poland's present* fra 2001 hevder Davies at dersom Polen var blitt overlatt til seg selv etter den andre verdenskrigen ville det trolig ikke ha blitt opprettet et kommunistisk regime som følge av tradisjon og at det knapt fantes ”innfødte” polske kommunister til å styre. I årene 1944 til 1948 tvang Sovjetunionen et kommunistisk system på Polen.³¹² I tillegg fremhever Davies den polske krigsinnsatsen for den allierte siden.

---

³⁰⁹ Davies (2005): s. 413.

³¹⁰ Davies (2005): s. 425.

³¹¹ Davies (2005): s. 415, 425.

³¹² Davies, Norman (2001): ”Heart of Europe. The Past in Poland's present,” s. 2.

”No one can question the fact that the Polish Armed Forces [...] set an outstanding example of duty and sacrifice in the Allied defeat of Nazi Germany. No Pole who loves his country can fail to honour their memory.”³¹³

Polens nyere historie handler altså etter Davies’ mening om polakkenes harde kamp først mot nazistene, deretter mot et fremmed kommunistisk regime. Lars Lien hevder sågar at Norman Davies’ *God’s Playground* fremstår mer som ”polakkenes historie” enn ”Polens historie.”³¹⁴ *Heart of Europe. The Past in Poland’s present* er på mange måter skrevet på samme måte, der polakkene og Polen fremstilles som ofre for okkupasjon samtidig som de også var helter fordi de la ned så stor innsats i å yte motstand. Polen ble virkelig selvstendig først i 1989, og 90-tallet har dermed vært preget av at Polen har tatt et oppgjør med det kommunistiske stats- og økonomiske systemet som hadde vært gjeldene i etterkrigsperioden. En rekke historiske hendelser, deriblant Warszawaoppstanden, som hadde vært ignorert under kommunisttiden, er blitt trukket frem fra ”glemselen.” Myndighetene har ifølge Davies vært villige til å markere og hylle disse hendelsene.³¹⁵ Pressesensuren var borte, og en rekke historiske temear dukket opp, blant annet sovjetiske gulager, det jødiske Holocaust og polsk liv i utlandet. Den katolske kirkens posisjon er blitt utfordret av demokratiske krav om politisk og religiøs pluralisme samt at den ikke lenger kunne forvente at unge mennesker automatisk ville følge veiledning fra Kirken. På den andre siden har den konservative katolske radiokanalen *Radio Maryja* vokst raskt på 90-tallet, og påvirket opinionen med tradisjonelle holdninger, og xenofobiske og krenkende politikk.³¹⁶ Polsk nasjonalisme har i tillegg hatt betydning for utviklingen av partisystemet og konfliktlinjer etter kommunismens fall.³¹⁷

I tillegg til Norman Davies er det mulig å se på hva som er produsert av historie fra offentlig side i Polen etter 1989 for å kunne forklare hvorfor polske historikere og historikere med tilknytning til Polen har skrevet slik de har gjort. *Instituttet for nasjonalt minne (IPN)* ble opprettet av det polske parlamentet i 1998 og startet sine aktiviteter i 2000. IPN har blant annet som oppgave å undersøke perioden 1939 til 1989, altså da Polen var under henholdsvis tysk og sovjetisk kontroll, og sikre minnene av tap den polske nasjonen led under den andre verdenskrigen og i etterkrigstiden, patriotiske tradisjon med å kjempe mot okkupasjon, samt

---

³¹³ Davies (2001): s. 77.

³¹⁴ Lien (2007): s. 4.

³¹⁵ Davies (2005): s. 509, 511.

³¹⁶ Davies (2005): s. 514.

³¹⁷ Peter D. Stachura redegjør grundig for betydningen og formen av polsk nasjonalisme etter 1989 i boken *Poland in the Twentieth Century* fra 1999. Kapittelet heter *Polish Nationalism in the Post-Communist Era*, s. 135-149.

folks forsøk på å kjempe for en uavhengig polsk stat.³¹⁸ Instituttet har gitt ut en rekke publikasjoner ut fra det arbeidet som er gjort. Publikasjonslisten til IPN vil derfor være en pekepinn på hva det offentlige har publisert og hvordan det offentlige vil at historien for perioden skal fremstilles. Oversikten viser at veldig mange av utgivelsene tar for seg det kommunistiske sikkerhetsapparatet og det dets arbeid etter 1944. Det er snakk om oppbygging, arbeidsmetoder, lokale avdelinger, forhold til motstandsbevegelsen og Solidaritet. I tillegg finnes det en del arbeider om motstandsbevegelsen under den andre verdenskrigen og de første etterkrigsårene. Warszawaoppstanden er særlig trukket frem. Det er dessuten blitt publisert bøker om Kirkens situasjon etter 1944, sivilt liv under kommunisttiden, beretninger om enkeltpersoner i motstandsbevegelsen, samt ”merkeår” i polsk historie: 1968, 1976, 80-tallet. Enkelte publikasjoner omhandler den tyske okkupasjonen og polsk konspirasjon med Sovjetunionen 1939 til 1941 i de østlige grenseområdene.³¹⁹

Når det gjelder utgivelser om polske jøder, er det snakk om få arbeider. Et par publikasjoner omhandler Holocaustrelaterte hendelser under den andre verdenskrigen, deriblant en bok om *the Righteous* in landsbyen Markowa, og en utgivelse om polskjødiske forhold under den tyske okkupasjonen. En bok tar for seg den antisemittiske prosessen i 1968, Kielcepogromen er temaet for en publikasjon, som også finnes i en kortere engelsk versjon. Det jødiske temaet som er viet størst oppmerksomhet er Jedwabne hvor IPN har gjort grundige undersøkelser og analyser av jødedrapene i den lille byen i 1941.

Det fremkommer likelvel ganske tydelig at hovedfokuset til Instituttet for nasjonalt minne har vært forskning på det kommunistiske sikkerhets- og maktapparatet etter 1944. I tillegg vektlegges arbeidet til motstandsbevegelsen, og da særlig Warszawaoppstanden i 1944. IPN har altså trukket frem kommunistiske overgrep på polakker og Polen, det vil si at den polske nasjonen fremstilles som et offer, samtidig som polske heltedåder under og etter den andre verdenskrigen fremheves. Ettersom hovedvekten av publikasjonene gir dette inntrykket, gir det et tydelig signal hvilket historiesyn det offentlige, gjennom IPN, ønsker å forfekte.

---

³¹⁸ Informasjon om IPN er hentet på deres hjemmesider 02.03.2009 på http://www.ipn.gov.pl/portal/en/1/2/Institute_of_National_Remembrance__Commission_for_the_Prosecution_of_Crimes_agai.html

³¹⁹ Listen over publikasjoner ble hentet på IPNs hjemmesider 01.03.2009 og er å finne på http://www.ipn.gov.pl/portal/en/55/List_of_publications.html

Polsk historieskrivning like etter kommunismens sammenbrudd hadde som hensikt å tette igjen de sorte hullene i polsk historie, først og fremst gjelder det emner som er knyttet til det polsksovjetiske forholdet, som det var lagt lokk over frem til 1989; den sovjetiske invasjonen i 1939, massedepotasjoner, massakren i Katyn, den sovjetiske politikken overfor Warszawaoppstanden i 1944, "Den polske oktoberen 1956" og Solidaritet. Disse temaen har ifølge historikeren Piotr S. Wandycz krevd forrang, hovedsakelig av politiske og emosjonelle grunner.³²⁰ Ettersom Polen ble selvstendig på nytt i 1989, er det logisk å tenke seg at historien blir brukt for å bygge opp under nasjonal identitet og selvfølelse. Dermed blir "polske" forhold trukket frem, og særlig de sidene av historiene som med "polske øyne" er positive, det vil si heroisk krigsinnsats og heltedåder, samt aspekter som viser at Polen har vært offer for både nazisme og kommunisme. Med en slik bakgrunn lar det seg forklare at jødenes, og andre minoriteters, historie i Polen er blitt satt til side og dempet ned. Når temaet først er blitt tatt opp, så har også ytre forklaringer blitt vektlagt, som provokasjonsteorien er et eksempel på. Fortolkninger som setter Polen og polakker i dårlig lys, har det ikke vært plass til. Ut fra dette, er det lett å forstå at Jan T. Gross med utgivelsene av *Neighbors* og *Fear* er blitt så kontroversiell i Polen, da han utfordrer etablerte "sannheter" om Polen og polakker og mener polsk historie om den andre verdenskrigen og like etterpå må skrives på nytt.³²¹

Blir det helt presist å hevde at det har gått et absolutt skille mellom polske historikere og historikere med sterk tilhørighet til Polen på den ene siden, og andre vestlige historikere på den andre? Redegjørelsen tidligere har vist at det også finnes polske historikere, som Krystyna Kersten og Paweł Szapiro, og Bożena Szaynok, som i likhet med vestlige kolleger trekker frem antisemittisme som årsak til overgrepene mot jøder i Polen etter den andre verdenskrigen, og dette blant annet må sees i sammenheng med den politiske situasjonen. Artikkelen til Kersten og Szapiro handler først og fremst om hvilke faktorer som påvirket det polskjødiske forholdet etter krigen, men er likevel relevant for å kunne forklare den antijødiske volden som preget det polske samfunnet. Den politiske konteksten fremheves i både artikkelen til Kersten og Szapiro, og i innlegget til Szaynok. Kersten og Szapiro poengterer at antisemittiske holdninger var påvirket av det var en relativt stor andel jøder i det kommunistiske maktapparatet, mens Bożena Szaynok trekker frem at det er en rekke usikkerhetsmomenter knyttet til hvordan sikkerhetsapparatet reagerte under

---

³²⁰ Wandycz, Piotr S.(1992): "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland," i *The American Historical Review*, Volume 97, No. 4, Oktober 1992, s. 1023.

³²¹ Sadowski, Jeremi (2001): "Polnische Vergangenheitsbewältigung," i Thesing, Josef (Hrsg)(2001): *Auslandsinformation*, No. 6, Juni 2001, s. 127.

Kielcepogromen. I motsetning til de andre polske historikerne som det er redegjort for i oppgaven konkluderer ikke Kersten og Szapiro at det var snakk om antikomunisme fremfor antisemittisme, og Szaynoks hevder ikke at det hele dreide seg om en kommunistisk provokasjon. På den andre siden modifierer de antisemittismen som årsak ved å trekke inn de aspektene ved den politiske konteksten som andre polske historikere fremhever, og blir dermed ”rundere.” Szaynok mener at det er mye som tyder på at det ikke var snakk om en provokasjon, men at det var personer i sikkerhetsapparatet lokalt i Kielce som hadde interesse av at volden utartet seg, hun vektlegger dessuten hvordan Kommunistpartiet brukte hendelsen i egen propaganda.

Når det gjelder ”historikere med sterk tilknytning til Polen,” blir det en subjektiv klassifisering, og det kan være vanskelig å generalisere. Marek Jan Chodakiewicz er amerikaner med polsk avstamning, og ut fra måten han skriver på, må det være mulig å hevde at han er en historiker med en sterk tilknytning til Polen. Hans bidrag fremstår som forsøk på å forklare det som har skjedd ut fra et mål om å ”frifinne” polakker og det polske samfunnet. Polskamerikanske historikere som er tilknyttet Piastinstituttet i USA, som Thaddeus Radzilowski, må også kunne sies å ha sterk tilknytning til Polen. På den andre siden finnes det historikere som Anita J. Prażmowska og Joanna B. Michlic som man skulle anta at har en sterk tilknytning til Polen, noe de personlig kanskje føler at de også har, men som da fremhever polsk antisemittisme som årsak til den antijødiske volden i etterkrigstiden, selv om de mener at dette må sees i sammenheng med den politiske konteksten. Sitt akademiske virke har Prażmowska og Michlic hatt i vesten, og det vil være mulig at de er sterkere påvirket av historikertradisjonen i disse landene enn polsk historiografi. Jan T. Gross er født og oppvokst i Polen, men flyttet til USA da han var 21. Hele han akademisk virksomhet har forgått i USA og innenfor en liberal amerikansk historikertradisjon. Marek Jan Chodakiewicz hevder sågar at Gross mestrer den postmodernistiske diskursen som han tilhører perfekt, og har derigjennom blitt omfavnet av den liberale intelligentsiaen.

Et annet ”bevis” på at polsk avstamning ikke er en nødvendig faktor for å ha en sterk tilhørighet til Polen, er Norman Davies. Man vil nok kunne hevde at Davies er en historiker som har sterk tilknytning til Polen, selv om han har hatt det meste av sitt akademiske virke i Storbritannia. Han tok blant annet doktorgraden sin i Kraków. Poenget med et ”stempel” om en ”historikere med sterk tilknytning til Polen” vil måtte være at vedkommende historiker deler historiesynet som har vært gjeldende for polsk historiografi etter 1989, og dermed

skriver om polskjødiske forhold ut utfra en slik historieforståelse, eller at man toner ned det polskjødiske aspektet ved polsk historie. *God's Playground* er et eksempel på dette, og viser at Davies kan knyttes opp mot polsk historiografi.

8.3 Aspekter ved bruk av antisemittisme som forklaringsfaktor

Antisemittisme har, som vist, i utstrakt grad ikke blitt trukket frem som den viktigste årsaken til den antijødiske volden som preget Polen i de første etterkrigsårene av polske historikere eller historikere med sterk tilknytning til Polen, selv om både Kersten og Szapiro, samt Szaynok fremhever antisemittisme som faktor. Videre poengterer også en historiker som Marek Jan Chodakiewicz, som hevder at den viktigste årsaken til antijødisk vold var antikomunisme og at jødene derfor selv hadde skyld i volden, at enkelte av overgrepene var motivert av ren antisemittisme. Ettersom dette var motivene bak kun en liten del av overgrepene mot polske jøder, blir antisemittisme således ingen viktig årsaksfaktor.

Et aspekt ved antisemittismen og den antijødiske volden i Polen, er at dens betydning blir tonet ned av enkelte polske historikere. Overgrepene mot de polske jødene etter den andre verdenskrigen blir stilt opp mot overgrep mot polakker. Dette fremgår blant annet av Thaddeus Radzilowskis kommentar til *Fear*. Poenget til Radzilowski og historikere som deler hans syn er vise at de antijødiske overgrepene var få sammenliknet med overgrep og vold som polakker ellers i samfunnet ble utsatt for med tanke på at store deler av Polen var utsatt for borgerkrigsliknende tilstander. Som vist, er også Norman Davies inne på samme linje i sin omtale av Kielcepogromen. En slik tilnærming til antisemittisme tar ikke opp i seg at det var langt færre jøder i Polen enn polakker, samt at jøder bodde mer konsentrert. På denne måten blir polakkenes lidelser sett på som ”viktigere” og ”større” enn de lidelsene jødene ble utsatt for. Antisemittisme og antijødisk vold blir dermed fremstilt som mindre fenomener i Polen etter den andre verdenskrigen sammenliknet med ”polske” tap. Et slikt standpunkt bør problematiseres. Man kan spørre seg om hva som var bakgrunnen for overgrep mot polakker i den borgerkrigsliknende tilstanden som preget Polen i de første etterkrigsårene. I denne sammenhengen vil det være snakk om polsk-polske overgrep. Det er klart at en betydelig andel av disse ofrene kom som et resultat av kampen mellom kommunister og antikommunister. Engel har blant annet en oversikt over dette i *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944-1946*. Det betyr ikke nødvendigvis at alle overgrep på polakker etter 1944/45 var politisk motivert. Det er mulig at det også kan ha vært snakk om angrep som var

rettet mot polakker som samarbeidet eller var mistenkt av motstandsbevegelsen for å ha samarbeidet med nazistene under okkupasjonen, som for eksempel angivere eller spioner. Såkalte ”tyskertøser” fantes i Polen også. Enkelte overgrep må kunne spores til rene kriminelle handlinger som ran. Poenget her er hvorvidt man hevde at Polens ”lidelser” i form av menneskelige tap utelukkende var et resultat av ”ytre faktorer” som tysk okkupasjon og kommunistisk maktovertakelse med støtte fra Sovjetunionen, eller om det i tillegg var snakk om interne polske oppgjør og kriminelle handlinger.

Et annet forhold ved antisemittisme som forklaringsfaktor, er at de aller fleste av historikerne trekker inn mange ulike årsaker til den, som for eksempel den politiske situasjonen, krigens brutalisering og forestillinger om żydokomuna, eiendomstvister og eldre antisemittisme. Jan T. Gross er her unntaket, som ensidig trekker frem forholdene som ble skapt under den andre verdenskrigen der polakket tilegnet seg jødiske eiendommer og eiendeler. Volden etter krigen var da et resultat av at lokalbefolkningen ønsket å beholde det de hadde tilegnet seg av jødisk eiendom under krigen. For øvrig blir det til tider vanskelig å skille enkelte historikere fra hverandre, selv om de ikke argumenterer helt likt, da de trekker frem mange av de samme årsaksforklaringene. Jan T. Gross på sin side er ganske grei å drøfte og problematisere ettersom han har et så klart og spisset standpunkt, og på den måten er det enklere å komme med innvendinger og eventuelle modifiseringer mot ham enn mot andre. Språkvalg kan i tillegg være avgjørende for om meningene til historikerne kommer helt tydelig frem. Spesielt gjelder dette betydningen av den høye andelen av jøder i det kommunistiske maktapparatet som de aller fleste nevner. Det kommer derimot ikke klart frem om de mener at jødene selv var delvis skyld i volden mot dem. Chodakiewicz og Olszówka hevder dette, men de sier det ganske eksplesitt også. Marek Jan Chodakiewicz fremhever sågar at det meste av volden mot jødene handlet om antikommunisme. Andre historikere som trekker frem den synlige andelen jøder i statsapparatet drøfter ikke i stor grad betydningen av dette, og poenget deres blir dermed hengende litt i løse luften. I det hele tatt er begrepet ”jødene har selv skylden” interessant. Gross trekker frem at jøder ble møtt med likegyldighet og fiendtlighet da de returnerte etter krigen, blant annet fordi de da kunne gjøre krav på eiendeler de hadde etterlatt seg. Ettersom det de aller fleste jødene ikke overlevde og dermed ikke kunne gjøre krav på eiendeler, er det naturlig å tenke seg at i en situasjon der det var motstand mot å gi tilbake jødiske eiendeler, ble jødene sett på som ”skyldige” i å ha overlevd Holocaust. Gross nevner tilfeller der polakker så på det som ”urettferdig” at ”deres jøder” hadde overlevd, mens ”naboens jøder” var blitt drept. I neste instans ble jøder også ansett for å være ”skyldige”

ettersom de samarbeidet med kommunistene, som i mange tilfeller hadde vært de som reddet dem. De fleste jødene overlevde krigen i Sovjetunionen. Med forestillinger om dette, dro den polske lokalbefolkningen ”logiske” slutninger om at det var legitimt å ta jødene, ettersom de selv hadde vært med å påvirke egen skjebne.

Et tredje aspekt er at de aller fleste historikere anerkjenner at flere av etterkrigspogromene, deriblant den i Kielce, startet som følge av rykter om ritualmord, og at dette pisket opp stemningen til lokalbefolkningen. Likevel er det påfallende få historikere, og det gjelder ikke bare de polske historikerne, som drøfter og problematiserer dette aspektet. Antisemittiske myter om at jøder hadde kidnappet og drept kristne barn for å bruke blodet deres for å lage det usyrede brødet matzah, fikk den polske lokalbefolkningen til å delta i overgrep mot jødiske naboer, uavhengig om pogromene var initiert av det kommunistiske maktapparatet eller motstandsbevegelsen, eller om det bare var en spontan aksjon. Uansett hva som var den egentlige årsaken til overgrepene på jødene, ser det ut til at det må ha vært en form for konservativ, katolsk antisemittisme tilstede i samfunnet, ellers hadde ritualmordmyter som utløsende faktor hatt liten hensikt og vært meningsløse.

Et slikt aspekt må nødvendigvis modifisere historikere som argumenterer for at polsk antisemittisme etter den andre verdenskrigen ble formet av forhold som den tyske okkupasjonen skapte, et standpunkt som klart finnes hos Jan T. Gross, ettersom ritualmordlegenden har flere hundre år lange tradisjoner i Polen. Dette utelukker riktignok ikke at den antisemittiske volden i etterkrigstiden kan ha kommet som en følge av den nasjonalsosialistiske okkupasjonen av Polen. Det ville være unaturlig om ikke en brutal okkupasjonspolitikk fikk konsekvenser for forholdet mellom to befolkningsgrupper, men det ser ut til at det ”nye” jødehatet som må ha oppstått samhandlet med eldre og tradisjonelle former for antisemittisme. Feliks Tych poengterer at den polske lokalbefolkningen var vitne til nazistenes tilintetgjørelse av jødene, og at få har forstått den demoraliserende effekten ustraffede mord på jøder hadde på dem som så det hele. Holocaust sørget for at polakker ble utsatt for sterke moralske konsekvenser av krigen, og pogromene i etterkrigstidene kan bare forklares med brutaliseringen som kom som følge av naziokkupasjonen.³²² Juliane Wetzel og Klaus-Peter Friedrich er de historikere som klart har berørt denne problemstillingen.

---

³²² Tych, Feliks (2000): “Deutsche, Juden, Polen: der Holocaust und seine Spätfolgen,” Vortrag im Gesprächskreis Geschichte der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn am 17. Februar 2000, s. 7-8, 12-13.

Den polske undergrunnspressen er et fjerde forhold ved antisemittisme som forklaringsfaktor som bør belyses. Klaus-Peter Friedrich publiserte i 2003 en stor og omfattende doktorgradsstudie om den polske undergrunnspressen, *Der nationalsozialistische Judenmord in polnischen Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942-1946/47*. I studien analyserer han hvordan nazistenes jødemord ble fremstilt i den polske pressen og reflekterer i tillegg mer generelt om hvordan ”jødespørsmålet” ble oppfattet i pressen. Særlig hos den nasjonale høyresiden ble det tegnet et negativt jødebilde, der jødene ble fremstilt som fiender som var ute etter å skade det polske folket.³²³ I 1942 slo det høyreorienterte bladet *Wielka Polska* (”Et stort Polen”) med tilfredshet fast: ”I dag har skjebnen snudd – jødene blir forfulgt av tyskerne. [...] Jødene var, er og kommer til å være Polens største fiende.”³²⁴

Undergrunnspressen i Polen var den mest mangfoldige i Det okkuperte Europa, og ”jødespørsmålet” ble viet betydelig plass. Omtalen av jøden varierte i henhold til avisenes politiske og ideologiske forankring. Høyreorienterte nasjonalister var negative til jødene, men ifølge historikeren Daniel Blatman var de fleste av undergrunnsavisene innstilt på at jødene ikke var blant de nasjonale minoritetene som skulle være i Polen i etterkrigstiden. I tillegg benyttet undergrunnspressen seg av polsk politisk diskurs fra mellomkrigstiden i sin omtale av jødespørsmålet. Den antisemittiske høyresiden forfektet masseemigrasjon av jødene de første årene av den tyske okkupasjonen, og tok i bruk tradisjonelle slagord og klisjeer om jødisk økonomisk styrke og at jødene ødela den polske nasjonalånden ved sin sterke innflytelse i kulturliv, høyere utdanning, media og liberale yrkesgrupper. På den andre siden påpeker Blatman at denne antisemittismen ikke inneholdt budskap om likvidering, folkemord eller total utryddelse av jødene. Holdningene i undergrunnspressen ble også bedre etter oppstanden i Warszawagettoen i 1943.³²⁵ Etter 1944 hevder likevel Marek Jan Chodakiewicz at den ikke-kommunistiske motstandsbevegelsen var heller fiendtlig innstilt overfor jødene som følge av inntrykket av at jødene var positive til og samarbeidsvillige med kommunistene. Antijødisk propaganda var hovedsakelig fremtredende i nedre lag av motstandsbevegelsen. En løpeseddel i Kraśnik høsten 1944 uttrykte ”død over bandittene og løgnerne under den kommunistjødiske banneren,” i en annen løpeseddel produsert av den hemmelige nasjonale

---

³²³ Friedrich, Klaus-Peter (2003): ”Der nationalsozialistische Judenmord in polnischen Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942-1946/47,” lastet ned 15.04.09 på <http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2003/952/>, s. 248-249.

³²⁴ Friedrich (2003): s. 249. Det tyske sitatet er: ”Heute hat sich das Schicksal gewendet – die Juden werden von den Deutschen verfolgt. [...] Die Juden waren, sind und werden die größten Feinde Polens sein.“

³²⁵ Blatman, Daniel (2004): ”’The Polish Street Fell Short in Its Relations with the Jews:’ Polish Clandestine Press and the Jews (1940-1942),” i Kosmala, Beate and Feliks Tych (eds.) (2004): *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe*, s. 107-108, 110, 112, 114, 116.

armeen *Konspiracyjna Armia Narodowa (KAN)* våren 1945, og som var rettet mot menige i den kommunistiske hæren het det:

”SOLDIERS [...] We are divided by your commanders – Jews, Russians, and a few Poles, traitors [...] Turn your weapons against the true enemy of the Fatherland. The time of our victory, the day of the defeat of the *żydokomuna*, is already near.”³²⁶

Det fremheves likevel at identifikasjon av jøder med kommunismen ikke utgjorde hovedvekten av propagandaen, og at enkelte antijødiske løpesedler trolig ble produsert av Den kommunistiske sikkerhetstjenesten. Det var ikke nødvendigvis en sammenheng mellom antisemittiske slagord og handlinger.³²⁷ På den andre siden vil det være merkelig om den antisemittiske propagandaen som undergrundspressen spredte ikke fikk konsekvenser. I første del av krigen var det snakk om tradisjonell antisemittisme med krav om emigrasjon, mens den etter 1944 i sterk grad stemplet jødene som unasjonale, prokommunistiske og til tider oppfordret til drap på jøder. Den polske motstandsbevegelsen var sterk og hadde dermed også innflytelse over befolkningen. Betydningen av undergrunnspressens fremstilling av jøder og oppfordring til overgrep burde derfor ha blitt problematisert i forhold til den pogromstemningen som fantes mange steder i Polen de første etterkrigsårene. Det er det få historikere som gjør. Som det fremgår er Marek Jan Chodakiewicz et unntak, samt Klaus-Peter Friedrich i doktorgradsavhandlingen sin, men publikasjonene hans om etterkrigsperioden drar ikke spesifikk paralleller til dette forholdet. En historiker som Jan T. Gross, som konkluderer med at den antisemittiske volden i etterkrigsårene var en følge av de forholdene som ble skapt under den tyske okkupasjonen, burde i det minste ha diskutert dette forholdet ettersom det ligger så nært opp til hans egen forklaringsvariabel.

I tillegg må det nevnes at det under den andre verdenskrigen fantes jødefiendtlige holdninger blant en rekke av partisangruppene. Jøder som klarte å komme seg ”i sikkerhet” i de polske skogene risikerte å bli drept av kriminelle bander eller antisemittiske partisangrupper som kjempet mot både tyskere og jøder.³²⁸ Dette aspektet er også i liten grad trukket frem for å forklare etterkrigsantisemittisme. Både Jan T. Gross og Anita J. Prazmowska nevner at maktapparatet i Kielce blant annet besto av tidligere medlemmer av AK og NSZ, men de drøfter ikke hvorvidt dette hadde betydning for spredning av antisemittiske holdninger i befolkningen. I likhet med undergrunnspressen bør dette forholdet analyseres ytterligere.

---

³²⁶ Chodakiewicz (2003): s. 57.

³²⁷ Chodakiewicz (2003): s. 53-54, 57-58, 60-61.

³²⁸ Lorenz og Dahl (2005) [b]: s. 519.

9.0 Konklusjon

Omlag tre millioner polske jøder ble drept i den nazistiske jødeutryddelsen under den andre verdenskrigen. Tallet på jøder som overlevde i Polen eller Sovjetunionen, hvor de fleste Holocaustoverlevende oppholdt seg under krigen, er anslått til å være rundt 300 000. Polakkene var på sin side også krigsofre, og ble utsatt for en brutal okkupasjonspolitikk. I tillegg var den polske lokalbefolkningen vitne til tilintetgjørelsen av sine jødiske naboer, og flere hadde sågar profitert på dette gjennom tilegne seg etterlatte jødiske eiendeler og eiendommer. Tilbakekomsten av overlevende jøder viste seg å være vanskelig. Mange ble møtt med likegyldighet og fiendskap. I mange polske byer og småbyer oppsto i de første etterkrigsårene pogromer og overgrep mot de polske jødene. Flere av byene hadde vært åsteder for antijødiske overgrep og kampanjer før den andre verdenskrigen også. Antallet drepte jøder er vanskelig å anslå, men som oftest regnes det med mellom 1500 og 2000 jødiske ofre. Samtidig pågikk det en konflikt mellom de kommunistiske styresmaktene og antikommunistiske regimemotstandere. Flere steder i Polen var det snakk om en borgerkrigsliknende tilstand, og flere tusen polakker ble drept.

Den største av etterkrigspogromene fant sted i Kielce 4. juli 1946 etter en ung polsk gutt hadde hevdet at han var blitt holdt til fange i kjelleren i "det jødiske huset" i Plantygaten 7, og at det var flere kristne barn som var fanget og blitt drept der. Ritualmordsryktet, som også var utløsende årsak til andre pogromer, satte sinnene i kok hos lokalbefolkningen. Politi og Sikkerhetstjenesten undersøkte bygningen i Plantygaten og konkluderte med at det ikke hadde skjedd noe kriminelt i huset, men det roet ikke gemyttene. Med politimenn og sikkerhetsfolk inne i bygningen startet voldshandlingene, og representanter for disse institusjonene deltok i pogromen. Handlingene varte hele dagen og krevde til slutt 42 jødiske ofre over hele byen. Dessuten ble flere jøder drept på tog som kjørte gjennom Kielce samme dag. Kielcepogromen fikk enorme konsekvenser for jødene i Polen. Frem til 1948 pågikk det en massiv emigrasjonsbølge til Palestina og Vesten, og en veldig stor del av de polske jødene som hadde overlevd Holocaust forlot Polen i denne perioden.

Etterkrigspogromer og overgrep mot jøder i Polen i perioden 1944 til 1948 har i liten grad vært omtalt i historikerdebatten før 1989. I den vestlige historikerdebatten har det siden kommunismens sammenbrudd blitt presentert ulike fortolkninger av årsakene til den antijødiske volden i Polen i de første etterkrigsårene. Problemstillingen for oppgaven var å

finne ut hva som er blitt trukket frem som årsaker til overgrepene mot jøder 1944 til 1948, og Kielcepogromen i særlighet. Det finnes riktignok en viss enighet ettersom de aller fleste anerkjenner at jøder ble drept i Polen i etterkrigsårene, historikere er også enig i at det var en pogrom i Kielce 4. juli 1946, selv om antall drepte varierer noe. I tillegg er det enighet om at Kielcepogromen ble brukt av det kommunistiske regimet for å sverte motstandere og styrke egen posisjon i øynene til Vestmaktene, samt at ryktene om ritualmord var utløsende faktor for Kielcepogromen og andre antijødiske aksjoner. Få historikere har derimot helt like årsakforklaringer, men det har vært mulig å skille ut forskjellige ”skoler” i den forstand at det har vært snakk om liknende forklaringsmønstre knyttet til tematikken.

Det store skillet har gått mellom historikere som har bedyret at overgrepene mot jødene i perioden var forårsaket av en provokasjon fra kommunistenes side, den såkalte provokasjonsteorien, og historikere som hevder at antisemittisme i den polske befolkningen var årsakene til den antijødiske volden. Antisemittismen ble igjen styrt av ulike årsaker. Særlig har den politiske konteksten blitt trukket frem med konfliktene mellom kommunister og antikommunister, antisemittisme som bygde på forhold skapt under den andre verdenskrigen blant annet ”krigens brutalisering,” polakkene som vitner til jødeutryddelsen og den polske lokalbefolkningen som beriket seg på etterlatte jødiske eiendeler og eiendommer, og konflikten som oppsto i kampen for en polsk nasjonalstat, der jødene ble stemplet som ”*de andre*.” Som regel trekkes flere faktorer frem.

I tillegg finnes det en tredje forklaringsfaktor på den antijødiske volden, nemlig at jødene selv hadde skyld i sin skjebne fordi de var overrepresentert i det kommunistiske maktapparatet og dermed styrket forestillingene om en jødiskkommunistisk sammensvergelse mot Polen, altså żydokomuna. Her finnes det to innfallsvinkler. Den polske historikeren Piotr Olszówka hevder at det er snakk om antisemittisme, men at jødene på tragisk vis selv bidro til denne gjennom deltakelsen i det kommunistiske regimet, mens den polskamerikanske historikeren Marek Jan Chodakiewicz på sin side påpeker at den antijødiske volden skyldtes jødisk deltakelse i maktapparatet, og at det dermed var snakk om antikommunisme. Andre historikere trekker også frem betydningen av jøder fikk posisjoner i statsinstitusjonene, men de sier ikke eksplisitt at jødene dermed hadde skyld selv. Språkvalg kan ha vært avgjørende for om meningene har kommet ordentlig frem eller ikke.

Jan T. Gross og han bok *Fear* skapte stor debatt og kontrovers både i Vesten og Polen da den kom ut i 2006. I motsetning til (de fleste) andre historikere som er av den oppfatning at volden mot jødene var forårsaken av antisemittisme, mener Gross at antisemittismen utelukkende ble skapt av forhold under den andre verdenskrigen, der den polske lokalbefolkningen overtok eiendeler og eiendommer etter jøder som ble deportert til tilintetgjørelsesleirene eller reddet seg til Sovjetunionen. I frykt for å miste det de hadde tilegnet seg, da Holocaustoverlevende vendte tilbake, begikk den polske lokalbefolkningen rasjonelle overgrep på jødene. Gross har blitt kritisert for å være for "snever," blant annet ved ikke å ta opp i seg den politiske konteksten og for ikke å henvise til internasjonal forskningslitteratur. Av enkelte polske historikere og historikere med tilknytning til Polen har Gross i tillegg blitt beskyldt for å "sverte" Polen og polakkers gode navn og rykte. På denne måten har Jan T. Gross vist seg for å være et sentralt bidrag i den vestlige historikerdebatten, og også i den interne debatten i Polen, ved at han har åpnet opp en bredere og større debatt enn det som har vært tilfellet innenfor temaet tidligere.

Analysen har vist at provokasjonsteorien var særlig gjeldende i første halvdel av 1990-tallet, for deretter å bli utfordret og avløst av antisemittisme som forklaringsfaktor. Den politiske konteksten som årsak til denne antisemittismen var mest fremtredende i begynnelsen. Utover 2000-tallet har nasjonalitetsspørsmålet og kampen for en polsk nasjonalstat som årsak til antisemittismen blitt trukket sterkere frem. Tesen om at jødene selv har hatt skyld i overgrepene har ikke fått stor oppslutning i den vestlige historikerdebatten, ei heller standpunktet til Chodakiewicz om at det var snakk om antikomunisme istedenfor antisemittisme. Analysen har i tillegg vist at det ser ut til at det har gått et skille mellom vestlige historikere som fremmet antisemittismen som årsak, og polske historikere og historikere med tilknytning til Polen som da har forfektet provokasjonsteorien, antikomunisme, at jødene hadde selv skyld i volden og i sterkeste grad har vektlagt den politiske konteksten. Flere polske historikere fremhever dessuten at overgrepene og drapene på jøder var få sammenliknet med lidelsene den polske befolkningen ellers gjennomgikk i perioden. Forklaringen på de "polske" standpunktene får man etter min mening ved å se på hva som har vært gjeldende for polsk historieskrivning etter 1989. Det har vært stort fokus på et oppgjør med kommunisttiden med vektlegging av Sikkerhetstjenesten og kommunistenes overgrep på den polske nasjonen, og fremheving av polske heltedåder under den andre verdenskrigen og motstand mot etterkrigsregimet. I en diskurs der polakkene blir trukket frem som de virkelige ofrene har det i liten grad vært plass til å skrive om jødenes historie, og

denne formen for polsk nasjonalisme har dermed ”forhindret” at polsk antisemittisme som årsak til etterkrigsvolden mot jødene er blitt bredt akseptert innenfor polsk akademia.

Videre er det aspekter ved antisemittismen som forklaringsfaktor som generelt er blitt utelatt fra historikerdebatten. Ritualmorddryktene som utløsende faktor for etterkrigspogromene viser etter min oppfatning at det må ha vært en tradisjonell kristenkonserverativ antisemittisme tilstede i befolkningen for å kunne bli virksom. Dette forholdet er ikke løftet opp i debatten i særlig grad, og vil måtte modifisere historikere, i særlighet Gross, som vektlegger forholdene som ble skapt under den andre verdenskrigen sterkest. Dessuten publiserte undergrunnspressen antisemittisk propaganda som blant annet oppfordret til voldelige aksjoner mot jødene i Polen, men dette er også i liten grad behandlet i den vestlige historikerdebatten. Med tanke på undergrunnspressen og motstandsbevegelsen hadde en sterk posisjon i det polske samfunnet burde dette momentet ha vært debattert i forhold den antijødiske volden etter 1944. Flere historikere legger vekt på den politiske konteksten i Polen etter den andre verdenskrigen, men trekker ikke i like stor grad frem betydningen av forholdene som ble skapt under selve krigen. Den harde okkupasjonene, og det faktum at den polske befolkningen var vitne til jødeutryddelsen og den brutale behandlingene av jødene, må ha fått betydning for synet på jødene. Det er dette Feliks Tych omtaler som ”krigens brutalisering.” Disse tre momentene ved antisemittisme som årsaksforklaring bør utdypes og drøftes ytterligere, og det er å håpe på at fremtidige historikerbidrag om temaet tar opp i seg de nevnte aspektene. På denne måten blir diskusjonen etter min mening mer omfattende og nyansert.

Litteraturliste

Barlev, Rivka (1992): "Kosów Lacki. On the Edge of Treblinka," i *Kosów Lacki (1992)*, San Francisco: Holocaust Center of Northern California.

Bartov, Omer (2007): "Much Forgotten, Little Learned. Review essay on Jan Tomasz Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, and Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*," i Silberklang, David (ed.) (2007): *Yad Vashem Studies 2007*, Jerusalem: Yad Vashem the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority.

Bauer, Yehuda (2001): "Rethinking the Holocaust," New Haven – London: Yale University Press.

Bender, Sara (2005): "The Białystok and Kielce Ghettos: A comparative Study," i Symposium Presentations (2005): *Ghettos 1939-1945. New Research and Perspectives on Definition, Daily Life and Survival*, Washington D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies.

Blatman, Daniel (2004): "'The Polish Street Fell Short in Its Relations with the Jews:' Polish Clandestine Press and the Jews," i Kosmala, Beate and Feliks Tych (2004): *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe*, Berlin: Metropol.

Browning, Christopher R. (1992): "The Path to Genocide," Cambridge: Cambridge University Press.

Brubaker, Rogers (1996): "Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe," Cambridge: Cambridge University Press.

Checinski, Michael (1982): "Poland. Communism. Nationalism. Anti-semitism," New York: Karz-Cohl Publishing.

Chodakiewicz, Marek Jan (2003): "After the Holocaust: Polish-Jewish Conflict in the Wake of World War II," New York: Columbia University Press.

Chodakiewicz, Marek Jan (2008): "Poland in America's Crooked Mirror: An Installment in Culture Wars," paper delivered at the East Central European Centre, Institute for the Study of Europe, Columbia University, New York. Lastet ned 22.09.2008 på http://www.iwp.edu/news/newsID.453/news_detail.asp.

Corrsin, Stephen D. (2005): "Works on Polish-Jewish Relations Published since 1990: A Selective Bibliography," i Blobaum, Robert (ed.) (2005): *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, Ithaca and London: Cornell University Press.

Dahl, Izabela og Einhart Lorenz (2008): „Jødene i Polen“, HL-senterets temahefte nr. 5, Oslo: HL-senteret. Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter.

Davies, Norman (1986): "Heart of Europe. A short history of Poland," Oxford: Oxford University Press.

Davies, Norman (2001): "Heart of Europe. The Past in Poland's Present," Oxford: Oxford University Press.

Davies, Norman (2005): "God's Playground. A History of Poland. Volume II 1795 to the present," Oxford: Oxford University Press

Dylewski, Adam (2003): "Where the tailor was a poet. Polish Jews and their culture. An illustrated guide," Bielsko-Biała: Pascal.

Dypvik, Astrid Sverresdotter (2008): "Polens traume," artikkel i Morgenbladet 8. februar 2008, lastet ned 17.09.2008 på <http://www.morgenbladet.no/apps/pbcs.dll/article?AID=/20080208/OAKTUELTO002/483340867/-1/AKTUELTO>

Engel, David (1998): "Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944-1946," in Silberklang, David (ed.) (1998): *Yad Vashem Studies XXVI*, Jerusalem: Yad Vashem the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority.

Engel, David (2007): "On Continuity and Discontinuity in Polish-Jewish Relations: Observations on Fear," i *East European Politics and Societies* (2007), Vol. 21, nr. 3, Sage Publications.

Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): "Forord" i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo: N.W. Damm & Søn AS.

Ettinger, Shmuel (1997): „The Modern Period,“ i Ben-Sasson, Haim Hillel (ed.) (1997): *A History of the Jewish People*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Friedrich, Klaus-Peter (1997): "Antijüdische Gewalt nach dem Holocaust. Zu einigen Aspekten des Judenpogroms von Kielce," i *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, bd. 6, Frankfurt am Main – New York.

Friedrich, Klaus-Peter (2003): „Der nationalsozialistische Judenmord in polnische Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942-1946/47,“ Marburg: Internet-Fassung. Überarbeitete Fassung der Dissertation, Universität zu Köln, 2002. Lastet ned 16.03.09 på <http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2003/952/>

Friedrich, Klaus-Peter (2007): „Rezension von: Jan T. Gross: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation*,“ Princeton/Oxford: Princeton University Press, in **sehepunkte** 7 (2007), Nr. 2 [15.02.2007]. Lastet ned 11.09.2008 på <http://www.sehepunkte.de/2007/02/11498.html>

Fure, Odd-Bjørn (2002): "Tilintetgjørelsen av de europeiske jødene," i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr.2, 2002, Oslo: Universitetsforlaget.

Gerner, Kristian (2004): "Centraleuropas historia," Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.

Gross, Jan T.(2001):"Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland," Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Gross, Jan T.(2006):"Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation," New York: Random House.

Hjemdahl, Mary-Ann (1995): "Minoritetsrettigheter og nasjonsbyggingsprosesser. Tyske minoriteter i Polen og Tsjekkoslovakia i mellomkrigstiden," Hovedoppgave ved Universitetet i Bergen: Historisk Institutt.

Kersten, Krystyna og Paweł Szapiro (1993): "The Context of the so called Jewish question in Poland after World War II," i Polansky, Antony (ed.) (1993): *From Shtetl to Socialism. Studies from Polin*, London and Washington: The Littman Library of Jewish Civilization.

Kjeldstadli, Knut (1999): "Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget," Oslo: Universitetsforlaget.

Kosmala, Beate (2000): "Die "jüdische Frage" als politisches Instrument in der Volksrepublik Polen," i Kosmala, Beate (Hrsg.) (2000): *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, Berlin: Metropol.

Kowitz, Stephanie (2004): "Jedwabne. Kollektives Gedächtnis und tabuisierte Vergangenheit," Berlin: Be.bra Wissenschaft.

Lenczowski, George (1980): "The Middle East in World Affairs," Ithaca and London: Cornell University Press.

Lien, Lars (2007): "'Nasjonenes Kristus' og jødene: en analyse av antisemittismens omfang i Polen 1919-1939," Oslo: Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Litvak, Yosef (1991): "Polish-Jewish Refugees Repatriated from the Soviet Union to Poland at the End of the Second World War and Afterwards," kap. 13 i Davies, Norman og Alan Polonsky (red.) (1991): *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939 – 46*, London: Macmillan.

Lorenz, Einhart(2005): "Mordet på seks millioner jøder," kap. 30 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo: N.W. Damm & Søn AS.

Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [a]: "Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden," kap. 26 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo: N.W. Damm & Søn AS.

Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [b]: "Kollaborasjon og kooperasjon," kap. 31 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo: N.W. Damm & Søn AS.

Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl (2005) [c]: "Øst-Europa etter 1945," kap. 34 i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo: N.W. Damm & Søn AS.

Lukowski, Jerzy og Hubert Zawadzki (2001): "A Concise History of Poland," Cambridge: Cambridge University Press.

Maciągowski, Marek (2008): "Tracing the Shadows. A guide Jewish Kielce," Kraków-Budapest: Austeria Publishing House.

Meducki, Stanisław (1996): "The Pogrom in Kielce on 4 July 1946," i Polonsky, Antony, Israel Bartal, Gershon Hundert, Magdalena Opalski and Jerzy Tomaszewski(ed.) (1996): *Polin: Studies in Polish Jewry, Volume 9: Jews, Poles, Socialists: The Failure of an Ideal*, London and Washington: The Littman Library of Jewish Civilization.

Michlic, Joanna Beata (2006): "Poland's threatening Other. The image of the Jew from 1880 to the present," Lincoln and London: University of Nebraska Press.

Mizgalski, Jerzy (2004): "Żydzi Częstochowianie," i *Żydzi Częstochowianie. Współistminie. Holocaust. Pamięć*, Częstochowa: Wydawmitwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.

Niewyk, Donald and Francis Nicosia (2000): "The Columbia Guide to the Holocaust," New York: Colombia University Press.

Nowak, Jerzy Robert (2008): "How does Mr Gross slander the Church," i *Niedziela* 4/2008, lastet ned 22.09.2008 på http://sunday.niedziela.pl/artykul.php?dz=polska&id_art=00090

Olszówka, Piotr (1995): "Antisemitismus in Polen. Ein Antisemitismus ohne Juden?," i Hausleitner, Mariana og Monika Katz (Hrsg.) (1995): *Jude und Antisemitismus im östlichen Europa*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Paul, Mark (1996): „The Catholic Church and the Kielce Tragedy,” i *Kielce – July 4, 1946. Background, Context and Events. A Collective Work (1996)*, Toronto and Chicago: The Polish Educational Foundation in North America.

Perry, Marvin and Frederick M. Schweitzer (2002): "Antisemitism. Myth and Hate from Antiquity to the Present," New York: Palgrave Macmillan.

Piotrowski, Tadeusz (1998): "Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947," Jefferson and London: McFarland & Company, Inc., Publishers.

Pogonowski, Iwo Cyprian (1996): "Reflections on Kielce and Communism: The Obstacle of the Kielce Pogrom to Polish-Jewish Reconciliation," i *Kielce – July 4, 1946. Background, Context and Events. A Collective Work (1996)*, Toronto and Chicago: The Polish Educational Foundation in North America.

Pogonowski, Iwo Cyprian (1996): "Promoting goodwill between Jewish and Polish people: The obstacle of the Kielce pogrom of July 4 1946," del 1, publisert på Polonia Today Online, lastet ned 19.01.2004: www.poloniatoday.com/kielce1.htm.

Polonsky, Antony og Joanna B. Michlic (2004): "Introduction," i Polonsky, Antony og Joanna B. Michlic (ed.)(2004): *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Prażmowska, Anita J. (2002): "The Kielce Pogrom 1946 and the Emergence of Communist Power in Poland," in *Cold War History*, Vol. 2, Nr. 2 (January 2002), London: Frank Cass Publishers.

Prażmowska, Anita J. (2002): "Poland's Century: War, Communism and Anti-Semitism. Session 3, Case Study: The Pogrom in Kielce," lastet ned 20.04.2009 på <http://www.fathom.com/course/72809602/session3.html>.

Prażmowska, Anita J. (2004): "Civil War in Poland, 1942-1948," Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Prażmowska, Anita J. (2006): A.J. Prażmowska review of Jan T. Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* (Review no. 627). Lastet ned 08.09.2008 på <http://www.history.ac.uk/reviews/paper/prazmowska.html>

Radzilowski, Thaddeus (2006): "Review of FEAR," i Piast Institute (2006): Symposium # 1: Analysis of Fear. Lastet ned 22.09.2008 på http://fear.piastinstitute.org/index.php?option=com_content&task=view&id=89&Itemid=54

Ringelblum, Emmanuel (1992): "Polish-Jewish Relations during the Second World War," Evanston: Northwestern University Press.

Sadowski, Jeremi (2001): "Polnische Vergangenheitsbewältigung," i Thesing, Josef (Hrsg.) (2001): *Auslandsinformationen*, No. 6, Juni 2001, Konrad Adenauer Stiftung.

Stachura, Peter D. (1999): "Poland in the Twentieth Century," London: Macmillan Press Ltd.

Szaynok, Bożena (1997): "The Jewish Pogrom in Kielce, July 1946-New Evidence," i *Intermarium* (1997), Volume 1, Nr. 3, utgitt ved East Central European Center, Columbia University. Lastet ned 21.01.2009 på <http://www.sipa.columbia.edu/ece/research/intermarium/vol1no3/kielce.html>

Szaynok, Bożena (2005): "The Role of Antisemitism in Postwar Polish-Jewish Relations," i Blobaum, Robert (ed.) (2005): *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, Ithaca and London: Cornell University Press.

Tych, Feliks (2000): “Deutsche, Juden, Polen: der Holocaust und seine Spätfolgen,” Vortrag im Gesprächskreis Geschichte der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn am 17. Februar 2000, Heft 33, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Wandycz, Piotr S. (1992): “Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland,” i *The American Historical Review*, Volume 97, No.4, Oktober 1992.

Weiss, Yfaat (2000): ” Deutsche und polnische Juden vor dem Holocaust. Jüdische Identität zwischen Staatsbürgerschaft und Ethnizität 1933 – 1940,” München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag GmbH.

Wetzel, Juliane (2000): ”Der Pogrom in Kielce und der jüdische Massenexodus aus Polen,” i Kosmala, Beate (Hrsg.) (2000): *Die Vertreibung der Juden aus Polen 1968. Antisemitismus und politisches Kalkül*, Berlin: Metropol.

Wijaczka, Jacek (2003): „Ritualmordbeschuldigungen und –prozesse in Polen-Litauen vom 16. bis 18. Jahrhundert,“ in Buttaroni, Susanna og Stanisław Musiał (Hg.) (2003): *Ritualmord. Legenden in der europäischen Geschichte*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

Østerud, Øyvind (2003): „Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse,“ Oslo: Universitetsforlaget.

Oppslagsverk

Aschehoug og Gyldendals Store Ettbinds leksikon (1994): Oslo: Kunnskapsforlaget.

Brockhaus Enzyklopädie (1989): Band 8: Fra – Gos, Mannheim: F.A. Brockhaus.

Politisches Lexikon (1967): Teil I Sachworte A – E, Hannover: DN Verlag.

Roszkowski, Wojciech og Jan Kofman (ed.) (2008): “Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century,” Armonk, New York, London og England: M.E.Sharpe.

Schoeps, Julius H. (Hrsg.) (2000): „Neues Lexikon des Judentums,“ Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Skolnik, Fred og Michael Berenbaum (ed.) (2007): „Encyclopedia Judaica, Second Edition, Volume 4: Blu-Cof,“ Detroit, New York, New Haven, Waterville, London: Macmillan Reference.

Skolnik, Fred and Michael Berenbaum (ed.) (2007): „Encyclopedia Judaica, Second Edition, Volume 12: Kat-Lie,“ Detroit, New York, New Haven, Waterville, London: Macmillan Reference.

Stroynowski, Juliusz (ed.) (1989): ”Who’s Who in the Socialist Countries of Europe. A biographical encyclopedia of more than 12 600 leading personalities in Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, German Democratic Republic, Hungary, Poland, Romania and Yugoslavia. Volume 2: I – O,” München, New York, London og Paris: K.G. Saur.

Internett

The Goldstein-Goren Diaspora Research Center: Gal-Ed-Journal. On the History and Culture of Polish Jewry

http://www1.tau.ac.il/humanities/ggcenter/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=18&Itemid=39&lang=english

The Institute of National Remembrance: About the Institute

http://www.ipn.gov.pl/portal/en/1/2/Institute_of_National_Remembrance__Commission_for_the_Prosecution_of_Crimes_agai.html

The Institute of National Remembrance: List of publications

http://www.ipn.gov.pl/portal/en/55/List_of_publications.html

The Piast Institute: About the Institute

http://www.piastinstitute.org/About_the_Institute.html

Yad Vashem: About the Yad Vashem

http://www1.yadvashem.org.il/about_yad/index_about_yad.html

Yad Vashem. The Righteous Among the Nations: About the Righteous

http://www1.yadvashem.org/righteous_new/about_the_righteous.html

Yad Vashem. The Righteous Among the Nations: Statistics

http://www1.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html

Forkortelser

AK	<i>Armia Krajowa</i> [Hjemmearmeen]
CKŻP	<i>Centralny Komitet Żydów Polskich</i> [Sentralkomiteen for polske jøder]
IPN	<i>Instytut Pamięci Narodowej</i> [Institutt for nasjonalt minne]
JAFC	<i>The Jewish Antifascist Committee</i> [Den jødiske antifascistiske komiteen]
KAN	<i>Konspiracyjna Armia Narodowa</i> [Den hemmelige nasjonale armeen]
KPP	<i>Komunistyczna Partia Polski</i> [Det polske kommunistpartiet (før den andre verdenskrigen)]
MAP	<i>Ministerstwo Administracji Publicznej</i> [Departementet for offentlig administrasjon]
MBP	<i>Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznej</i> [Departementet for offentlig sikkerhet]
MO	<i>Milicja Obywatelska</i> [Det vanlige politiet]
NSZ	<i>Narodowe Siły Zbrojne</i> [Den nasjonale væpnede styrker (ultrakonservativ)]
PKWN	<i>Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego</i> [Den polske nasjonale frigjøringskomiteen]
PPR	<i>Polska Partia Robotnicza</i> [Det polske kommunistpartiet (direkte oversatt: Det polske arbeiderpartiet)]
PPS	<i>Polska Partia Socjalistyczna</i> [Det polske sosialistpartiet]
PSL	<i>Polskie Stronnictwo Ludowe</i> [Det polske bondepartiet]
PZPR	<i>Polska Zjednoczona Partia Robotnicza</i> [Det forente polske arbeiderpartiet (kommunistparti)]
RTRP	<i>Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej</i> [Provisorisk regjering for den polske republikken]
SLD	<i>Sojusz Lewicy Demokratycznej</i> [Den sosialdemokratiske alliansen]
TKŻP	<i>Tymczasowego Komitet Żydów Polskich</i> [Den provisoriske sentralkomiteen for polske jøder]
UB	<i>Urząd Bezpieczeństwa</i> [Sikkerhetstjenesten]
ŻOB	<i>Żydowska Organizacja Bojowa</i> [Den jødiske kamporganisasjonen]
ZPP	<i>Związek Patriotów Polskich</i> [Unionen av polske patrioter]
ZSL	<i>Zjednoczone Stronnictwo Ludowe</i> [Det forente bondepartiet (prokommunistisk)]